

جۇڭگو ـ چەت ئەل مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىش

ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

نىكولو ماكياۋېللى [ئىتالىيە]

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

ھۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
خەتتات: ئەرشدىن رىشت راشد



جۇڭگو - چەت ئەل مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىش

ISBN 978-7-80744-972-0
9 787807 449720 >
定价: 30.00元



جۇڭگو ـ چەت ئەل مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن زوقلىنىش



نىكولو ماكىياۋللى [ئىتالىيە]

ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

تەرجىمە قىلغۇچى: **ئابدۇقادىر جالالىددىن**

شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى

图书在版编目(CIP)数据

君王论: 维吾尔文 / 马基雅韦利 [意大利] 著；阿布都卡德尔·加拉力丁译；— 乌鲁木齐: 新疆美术摄影出版社:新疆电子音像出版社, 2011.7
ISBN 978-7-80744-972-0

Ⅰ. 君… Ⅱ. ①马… ②阿… Ⅲ. 故事-中国-当代-维吾尔语 (中国少数民族语言) Ⅳ. ① G898.2

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2011)第 035732 号

书　　名　君王论
作　　者　马基雅韦利 [意大利]
翻　　译　阿布都卡德尔·加拉力丁
责任编辑　加沙热提·吾甫尔
责任校对　迪丽努尔·阿布都热合曼
封面设计　艾克拜·萨里
出　　版　新疆美术摄影出版社
　　新疆电子音像出版社
地　　址　乌鲁木齐市经济技术开发区科技园路 7 号
邮　　编　830011
发　　行　新疆新华书店
印　　刷　新疆新华印刷厂
开　　本　880mm × 1230mm　1/32
印　　张　8.5
版　　次　2011 年 7 月第 1 版
印　　次　2013 年 8 月第 1 次印刷
书　　号　ISBN 978-7-80744-972-0
定　　价　30.00 元



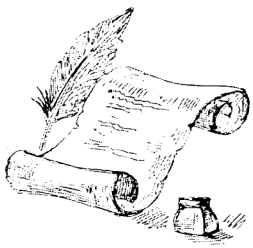
مۇندەرىجە

«ئوقۇ، كۆر، چۈشەن!» 1
مۇئەللىپنىڭ شاھزادە لورېنزو مېدىچىگە يازغان مەكتۇپى ... 12
مىراسخورلۇق ياكى قورال كۈچى بىلەن زېمىنگە ئېرىشىش ... 15
مىزاندىن چەتنىمەسلىك: ھۆكۈمرانلىقنى ساقلاپ قېلىش سەنئىتى 17
ئىستېلا قىلىنغان رايوننى قانداق باشقۇرۇش كېرەك؟ 20
ئېلىش بىلەن تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ قايسىسى تەس، قايسىسى ئاسان؟ 38
ئەركىنلىك ۋە تەرتىپ: ئىستېلاچىنىڭ دۇشمىنى 43
ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تاجاۋۇزچىلىق قىلىش 47
تەلەيلىكلەر ھوقۇقىنى قانداق مۇستەھكەملەيدۇ 55
ۋەھشىيلىك بىلەن ھوقۇققا ئېرىشىش 70
قۇتلۇق چېۋەرلىك: ھۆكۈمدار ئۆزى بىلەن پۇقرالار ۋە ئۆزى بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك؟ 79
ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ ئاساسىنى قانداق قۇرۇشى كېرەك؟ 86
دىنىي جەمئىيەت پادىشاھلىقى 90
ئارمىيە يالالاش خەتەرلىكتۇر 95
باشقىلارنىڭ ئارمىيەسىنى ئارىيەتكە ئېلىش — ئۆزىنىڭ پۇتىغا پالتا چاپقانلىق 105



ھەربىي مەسئۇلىيەت ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەڭ زور ئىشى 112
ھۆكۈمدار زۆرۈر بولغان يامانلىقلارنىمۇ قىلالىشى كېرەك ... 117
بېخىللىق دېگەن يامان ئاتاق سېنىڭ پەزىلىتىڭ بولسۇن ... 121
رەھىمدىللىك رەھىمسىزلىكتىنمۇ يامان 126
ھۆكۈمدار شىرەڭ قەيسەر، تۇلكىدەك ھىيلىگەر بولۇشى
لازىم 133
مەنسىتمەسلىك ۋە غەزەپ ـ نەپرەتتىن قەتئىي خالىي بولۇش
لازىم 139
دۇشمىنىڭ بىلەن دوست بول 157
ھۆرمەتكە ئېرىشىشنىڭ ئېپى ۋە دىپلوماتىيە تەدبىرلىرى ... 165
ۋەزىرلەر ھەققىدە 172
پېتىدىن چۈشمەي تۇرۇپ نەسىھەت قوبۇل قىلىش 175
دۆلىتىدىن ئايرىلىپ قالغان توخۇ يۇرەكلەر 179
تەقدىر ئايالغا ئوخشايدۇ 182
ئىتالىيەنى ياۋۇزلاردىن قۇتقۇزۇۋالايلى 188
قوشۇمچە: ھازىرقى زامان ھۆكۈمدارلار دەستۇرى 195
ماكىياۋىللى پولىتكىسى ھەققىدە خاتىرە 197
ماكىياۋىللى ۋە ماركىس 210
سىياسىينىڭ ئاممىلىرى 216
سىياسىي پارتىيە توغرىسىدا 221
ئالدىن كۆرۈش ۋە ئىستىقبال 234
ۋەزىيەت تەھلىلى، كۈچ نىسبىتى 240
كىرىزىس دەۋرىدىكى پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ قۇرۇلمىسى
توغرىسىدىكى قاراشلار 255
بىيۇروكراتلار تەبىقىسى توغرىسىدا 260
جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە سىياسىي 263
رەھبەرلىك ھوقۇقى ۋە ھوقۇقىنى تارقاقلاشتۇرۇش 266
قانۇن نۇقتىئىنەزىرى 268





«ئوقۇ، كۆر، چۈشەن!» ①

كىرىش سۆز ئورنىدا

1. ئىستراتېگىيەچى ماكياۋللى

كىشىلەر ماكياۋللىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىسىلا گويا ئالۋاستىنىڭ شەپىسىنى ئاڭلىغاندەك، رەزىللىك ئەلچىسىنى كۆرگەندەك بولۇپ شۇركۈنۈپ كېتىدۇ. 15 ــ 16 ـ ئەسىر ئارىلىقىدا ئىتالىيەنىڭ فىلورېنسىيە دېگەن جايىدا ياشىغان بۇ بۈيۈك شەخس (1469 ــ 1527) رەزىل ئوبراز بىلەن باغلىنىپ كەتكەنىدى: رەزىل ھەم ياۋۇز، ئىككى يۈزلىمىچى، گېپىدە تۇرمايدىغان، مەقسىتىگە يېتىشتە ۋاستە تاللىمايدىغان... دېگەندەك بىر قاتار سەلبىي خۇسۇسىيەتلەر ماكياۋللى دېگەن نام بىلەن قوشۇلۇپ، بىر سۆزولغا ئايلانغانىدى. ئۇ بولسىمۇ، ماكياۋللىزم.

ماكياۋللى كۆرۈمسىز ئادەم ئىدى: پاكىنەك، يۈزىنىڭ كۈپتى كىچىك، زاڭاقلىرى ئولتۇرۇشۇپ كەتكەن، بۇرنى ئۇچلۇق

① «ئوقۇ، كۆر، چۈشەن!» ــ بۇ سۆز گوللاندىيەلىك پەيلاسوپ سپىنوزا (1632 ــ 1677)نىڭ سۆزى بولۇپ، خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىلار «رىكشى سۆز»نىڭ ئاخىرىدا نەقىل كەلتۈرگەن. بىز ماۋزۇ سۈپىتىدە ئالدۇق ــ ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.



بولۇپ، نېپىز كالىپۇكلىرىدا ئېھتىياتچان، سىرلىق كۈلكە بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۆتكۈر كۆزلىرىدىن بىلىملىك ئىكەنلىكى مەلۇم بولاتتى - يۇ، بىراق، ئۇ كىشىلەرگە روھىي قىياپىتىنى ئاشكارىلاشنى خالاپ كەتمەيتتى.

ماكىياۋللى 1469 - يىلى ئىتالىيەنىڭ فىلورېنسىيە دېگەن يېرىدە سۇنغان ئاقسۆڭەك ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، بالىلىق دەۋرىنى كوچا - كويلاردا ئۆتكۈزۈۋەتكەن. ئۇ 29 يېشىدا سىياسىي ھاياتقا قەدەم قويۇپ، فىلورېنسىيەنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى ئىككىنچى ۋەزىرىگە كاتىپ بولۇپ ئىشلىگەن، ئۇ بۇ ئىشنى ئۇدا 14 يىل قىلغان.

ئۇ 14 يىل جەريانىدا ئەلەمدارلار ئارىسىدا ياشىدى، ھەر كۈنى ھۆججەتلەرنى بىر تەرەپ قىلىش بىلەن ئاۋارە بولغاندىن باشقا مەنمەنچى سىياسىيونلارغا مەسلىھەتمۇ كۆرسەتتى. ئۇ دانىشمەن تىپلىق شەخس بولۇپ، ئۇ بەرگەن مەسلىھەتلەر ئۇنۇم بەرگەچكە، سىياسىيونلار ئۇنىڭغا مۇھىم ۋەزىپىلەرنى بېرىپ، دۆلەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشقا، ئەلچى بولۇپ يات ئەللەرگە بېرىشقا قويياتتى. نەتىجىدە، ماكىياۋللى ھەر خىل كىشىلەر بىلەن ئۇچراشتى، نەزەر دائىرىسى كېڭەيدى، سىياسىي چۈشەنچىسى چوڭقۇرلاشتى.

شۇنىڭ بىلەن ماكىياۋللى غەرب دۇنياسىدىكى تۇنجى ئىستراتېگىيەچى بولۇپ قالدى. ئادەتتىكى كىشىلەر ئۆزىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى سىياسىي ئويۇننىڭ ئۆزىگە قاراتقان بولسا، ئۇ زۇلمەت ئىچىدىكى سۇس يورۇقلۇقنى كۆرۈپ، نەزىرىنى پەردە ئارقىسىدىكى پىلانلاش ھەرىكەتلىرىگە چۈشۈردى. سىياسىي ھەرىكەت سائەتكە ئوخشاپ كېتەتتى، ماكىياۋللى ئۇنىڭ ماھىيىتىنى بىلىش ئۈچۈن بۇ سائەتنى چۈۋۈپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى مۇ-

رەككەپ قۇرۇلمىلارنى ۋە توختىماي ئايلىنىش پىرىنسىپىنى بايقىماقچى بولاتتى.

بىر كىشى ئۇنى قاتتىق جەلپ قىلغاندى، ئۇ ۋالونتىنو كىنەزى چىسارى بورجىئا ئىدى. بۇ كىشى تۇرلۇك ھۇنەرنى ئىشقا سېلىپ، زېمىنلارنى ئاسانلا قولغا ئالاتتى. رەقىبىنى قەستلەيتتى، ۋەزىر ۋە ئەمەلدارلارنى سوتتىن پايدىلىنىپ ئۆلتۈرەتتى، ئۆزىنىڭ قورال كۈچىنى تۇرغۇزۇپ، خەلقنىڭ ئىشەنچىسىنى قولغا كەلتۈرەتتى ـ دە، كۈچلۈك، بىرلىككە كەلگەن دۆلەتنى قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تىرىشاتتى. ماكىياۋىللى ئۇنى ھەدەپ مەدھىيەلىدى، ئۇنى يېڭى ھۆكۈمدارلارنىڭ نەمۇنىسى دەپ مۇئەييەنلەشتۈردى. ئۇنىڭچە، بورجىئا ھوقۇق ئۈيۇنىنى ئۆزىنىڭ كۆڭلىدىكىدەك يالىڭاچ نامايان قىلىپ كۆرسىتەلىگەنىدى.

ماكىياۋىللى ھوقۇق سەنئىتىنىڭ مۇھىملىقىنى چوڭقۇر چۈشەندى، پەردە ئارقىسىدا پائالىيەت قىلىپ دۆلەت باشقۇرۇشنى بىلدى. ھوقۇقنىڭ ماھىيىتى ۋە ئۇنىڭ رەڭزازلىقىنى ھېچكىم ئۇنىڭدەك چۈشەندۈرۈپ بېرەلمىگەنىدى. رەھىمسىز سىياسىي رېئاللىقنىڭ ۋۇجۇدىدىكى دىن ۋە غايىدىن تىكلىگەن چىرايلىق لىباسلارنى ئېلىۋېتىپ، يالىڭاچ پېتى كۆرسەتىش تەشنالىقى ماكىياۋىللىنىڭ قەلبىدە لاۋۇلداپ ياناتتى.

ئۇ ئاخىر پۈرسەتكە ئىگە بولدى. بۇ پۈرسەت 1512 ـ يىلى ئۇ خىزمەتتىدىن ئايرىلغاندىن كېيىن كەلدى. مېدىچى ھاكىمىيىتى ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن ئۇ سىقىپ چىقىرىلدى ـ دە، بىر مەزگىللىك ئۇۋاللىقتىن كېيىن فىلورېنسىيە ئەتراپىدىكى بىر يېزىغا كەتتى. بىز كىتابخانىلارغا سۇنۇۋاتقان بۇ كاتتا ئەسەر ئىككىنچى يىلى دۇنياغا كەلدى. ئاشۇ كۆڭۈلسىز مەزگىللەردە بۇ كىتاب مۇئەللىپ ئۈچۈن ئېيتقاندا زور تەسەللى بولدى. 1527 ـ



يىلى ماكياۋللى مانا مۇشۇ يەردە ۋاپات بولدى. ئۇ «ئۈرۈش سەنئىتى»، «ماقالىلەر»، «فىلورېنسىيە تارىخى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ۋە بىر قىسىم دىراما، شېئىر، ھېكايىلەرنى قالدۇرۇپ كەتتى.

2. «هۆكۈمدارلار دەستۈرى» دۇنيانى قانداق زىلزىلىگە كەلتۈردى؟

«هۆكۈمدارلار دەستۈرى» ھېلىمۇ بۈگۈنكى غەرب ئىدىيەسىگە تەسىر كۆرسىتىۋاتقان مەشھۇر ئون ئەسەرنىڭ بىرىدۇر. بەلكىم، ماكياۋللى بۇنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمىغان بولغىيدى. ئۇ ئەسلىدە بۇ ئەسەرنى ئەينى دەۋردىكى فىلورېنسىيە ھۆكۈمرانى كىچىك لورېنزو مېدىچىگە تەقدىم قىلىپ، ئۇنىڭ خىزمىتىكە تەكلىپ قىلىشىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلىغانىدى. لېكىن، مېدىچى ئۇنىڭغا سەل قارىدى. ئەكسىچە، بۇ كىتابنىڭ كۆچۈرمە نۇسخىلىرى خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالدى.

«هۆكۈمدارلار دەستۈرى»نىڭ نامىنى چىقارغان نەرسە زادى نېمە؟ ئۇزۇپ ئېيتقاندا، بۇ نەرسە دەل كىتابنىڭ ھەربىر قۇرۇدىن ئايان بولۇپ تۇرغان سىياسەت رېئاللىزم روھىدىن ئىبارەت.

ئۇنىڭدىن بۇرۇن، غەربتە سىياسىي رېئاللىققا ھېچكىم ئۇنىڭدەك توغرا قارىمىغانىدى، بەلكى پانىي دۇنيادىكى سىياسىي ئىشلار ئادەمنىڭ نەزىرى بىلەن قارالمايى، ئىلاھىيەت، مېتافىزىكا ۋە غايىچىلىك بىلەن كۆمۈۋېتىلگەنىدى. ماكياۋللى سىياسەتنىڭ چۈمبىلىنى دادىللىق بىلەن ئېچىپ تاشلاپ، ئۇنىڭ ھەقىقىي ئەپت ـ بەشىرىسىنى ئاشكارىلىدى.

ماكياۋللى كىشىلەردىن قىلچە يوشۇرماستىن: سىياسەت دېگەن ئىپلاس، ياۋۇز، زۇلمەتلىك نەرسە، ھۆكۈمدارلارنىڭ ئالىي نىشانى ھوقۇقتا ئېرىشىش ۋە ئۇنى قوغداش، بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن ئۇلار ۋاستە تاللاپ ئولتۇرمايدۇ. تالىغان ۋاستە ئەخلاققا زىت كېلەمدۇ ـ كەلمەمدۇ، بۇنىڭ بىلەن كارى يوق،

دېدى.

ئۇ ھۆكۈمدارلارغا يامانلىقنى قاملاشتۇرۇپ قىلىشنى تەۋسىيە قىلدى. «چۈنكى، ئادەم ھەرقانداق ئىشتا پاك ـ دىيانەتلىك بولمەن دەپ تۇرۇۋالسا، ئۇ رەزىل كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا ياشاش جەريانىدا ھالاك بولماي قالمايدۇ.» دېدى.

ئۇ يامان ۋاستىلەرنى جانلىق قوللىنىپ، پۇقرالارغا بەخت كەلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلدى. چۈنكى، ئۇنداق قىلغاندا، ئۇنىڭ زىيىنى ئاز سانلىقلارغىلا بولاتتى. شۇنداق قىلالىغانلار «قالايمىقانچىلىق، قالتىلىق، بۇلاڭچىلىق قاتارلىق قىلمىشلارنى كۆرۈپ كارى بولمايدىغان ئاتالمىش رەھىمدىللەرگە نىسبەتەن تېخىمۇ رەھىمدىل ھېسابلىناتتى.»

بىز ھەمىشە تىلغا ئالىدىغان «شىردەك قەيسەر، تۈلكىدەك ھىيلىگەر» دېگەن ئىبارە قولىڭىزدىكى كىتابتىن كەلگەن. ماكىياۋللىنىڭ قارىشىچە، ئادەم ئاشۇ ئىككى خىل خىسلەتنى تەڭ يېتىلدۈرگەندىلا ۋە ئۇنى كېلىشتۈرۈپ ئىشقا سالغاندىلا ئۆزىنىڭ تىلىكىگە يېتەلەيتتى.

ئۇ مۇنداق دېگەن:

«پىشقان ھۆكۈمدار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىشى، ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىگە زىيانلىق بولغان شارائىتتا ھەرگىزمۇ ۋەدىسىدە تۇرماسلىقى كېرەك؛ ۋەدىدە تۇرۇشنىڭ شەرت ـ شارائىتى يوقالغان چاغدا ئۇ ۋەدىدە تۇرۇشتىن گەپ ئاچماسلىقى كېرەك.»

ئۇ ئېيتىدۇكى: «ئاق كۆڭۈللۈك، سېخىيلىق، ۋاپادارلىق قاتارلىق خىسلەتلەر بىر ھۆكۈمدار ئۈچۈن زۆرۈر بولۇپ كېتىشى ناتايىن، ئەمما ھۆكۈمدار باشقىلارغا ئەنە شۇ خىسلەتلەرنىڭ ئەگىسىدەك كۆرۈنۈشى كېرەك، شۇنىڭدەك «ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ يا ۋۇز تەبىئىتىنى قانداق نىقابلاشنى بىلىشى كېرەك ۋە ئۇلۇغ



ساختىپەز، ئۇلۇغ مەككارغا ئايلىنىشى كېرەك.»

ماكياۋللى ئىنسان تەبىئىتىنىڭ رەزىل تەرەپلىرىگە تېخىمۇ ئىچكىرىلىدى:

«كىشىلەرنىڭ مۇلكىگە تەگمە. چۈنكى، كىشىلەر دادىسىنى ئۆلتۈرگەن قاتىلنى ئاسانلا ئۇنتۇپ كېتىدۇ - يۇ، مال - مۈلۈكىنى تارتىۋالغان ئادەمنى ھەرگىز ئۇنتۇمايدۇ.»

يۇقىرىقىدەك يالىڭاچ، ئۇدۇل گەپلەر مەزكۇر كىتابتا كۆپ ئۇچرايدۇ. ماكياۋللى كىشىنى شۇركەندۈرىدىغان ئوپېراتسىيە پىچىقى بىلەن سىياسەت دېگەن نەرسىنىڭ ئىچ - باغرىنى يېرىپ، كىشىلەرنى ھەيران قالدۇرىدۇ ۋە ئەيمەندۈرىدۇ. كىتابتىكى ھوقۇق ئويۇنىغا دائىر پىرىنسىپلارنى چۈشەنگەن كىشىلەر ماكياۋللىنىڭ سوغۇققان ئەقىل - پاراسىتىنى ماختايدۇ، كىتابنى پەرىشتىلەرنىڭ ئاۋازى دەپ چۈشىنىدۇ، سىياسەتنىڭ پەسكەشلىكى ۋە ياۋۇزلۇقىغا دائىر بايانلارنىلا چۈشەنگەن يەنە بىر تۈركۈم كىشىلەر: «ماكياۋللى ئەخلاقنى دەپسەندە قىلدى، ئۇنىڭ كىتابى ئىبلىسنىڭ خىتابى» دەپ ئەيىبلەيدۇ. ئومۇمەن، بۇ كىتاب ماكياۋللىنى يۈكسەك ماختاش ۋە زەھەرخەندە ئەيىبلەشلەرگە مۇيەسسەر قىلدى.

3. «ھۆكۈمدارلار دەستۈرى»نىڭ تەسىرى زادى قانچىلىك؟

«ھۆكۈمدارلار دەستۈرى» دۇنياغا كەلگەن 500 يىلدىن بېرى چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدى. «بېيجىڭ كەچلىك گېزىتى»نىڭ بىر قىسىم خەۋىرىگە قارىغاندا، «ھۆكۈمدارلار دەستۈرى» بىلەن «كومپارتىيە خىتابنامىسى» ئەنگلىيەدە ئەڭ بازار تاپقان سىياسىي كىتابلاردىن ئىكەن.

بۇ كىتاب ئىلاھىي سىياسەتكە تۈپتىن زىت بولغاچقا، نەشر قىلىنغاندىن كېيىن دىنىي جەمئىيەتنىڭ قاتتىق تەنقىدىگە



ئۇچرىدى. 1557 ـ يىلى پاپا پائۇل IV بۇ كىتابنى چەكلىنىدى. غان كىتابلار تىزىملىكىگە كىرگۈزدى. بىراق، رىم دىنىي جەمئىيىتىدىن كېلىپ چىققان نۇرغۇن ھۆكۈمدارلار ماكىياۋىللى تەلىماتىنىڭ يوشۇرۇن ئەگەشكۈچىلىرىگە ئايلىنىپ كەتتى.

ماكىياۋىللىنىڭ ئوبرازى ئەنگلىيە دودو سۇلالىسى دەۋرىدىكى تىياتىرچىلارنىڭ تەسەۋۋۇرىنى ئىگىلىدى. شېكىسپىرنىڭ «ئوتېللو» ناملىق ئەسىرىدىكى قارا نىيەت، ھىيلىگەر ئىگو ئوبرازى دەل ماكىياۋىللىدىن كەلگەن. ئەينى دەۋردىكى تىياتىرچىلار ئۇقۇقسىلى بولمايدىغان، قارا نىيەت ۋە ھىيلىگەر، ۋەدىسىدە تۇرمايدىغان، ئىككى يۈزلىمچى خاراكتېرلىك مۇشۇنداق ئوبرازلارغا مەستانە بولۇشاتتى...

ماكىياۋىللى 17 ـ، 18 ـ ئەسىرلەردە ئولىگارخ ھۆكۈمەتنىڭ تەنقىد ئوبيېكتىگە ئايلاندى. ماكىياۋىللى سىياسەتنىڭ چۈمبەردىسىنى قايرىپ تاشلاپ، ھۆكۈمدارلارنىڭ نوپۇزى كەينىدىكى رەڭۋازلىقنى كەم ـ كوتسىز يېيىپ ئاشكارا قىلىۋەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۆچمەنلىككە يولۇقتى. ئولىگارخ ھۆكۈمەت (ھوقۇق ئاز سانلىقلارنىڭ قولىدا بولىدىغان ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەت) ماكىياۋىللىنى سېسىتىپ، ئۆزلىرى يولغا قويغان سىياسەتنى پاك قىلىپ كۆرسەتمەكچى بولدى. ئۇ چاغلاردا بىرەر ھۆكۈمدارنى سېستماقچى بولغانلار ئۇ ماكىياۋىللىنىڭ پىرىنسىپى بويىچە ئىش تۇتۇۋاتىدۇ، دەپلا قويسا كۇپايە بولاتتى.

پىرۇسسىيە ئىمپېراتورى فىرىدرىخ ئەڭ كۇلكىلىك ئىدى. ئۇ ياش ۋاقتىدا ماكىياۋىللىنى تەنقىد قىلغانىدى. ئەمما ئۇنىڭ كېيىنكى ھاياتى ماكىياۋىللى ئېيتقان يول بويىچە ئىش تۇتقانلىقىنى دەلىللىدى.

بۇ ئىمپېراتورنى فىرانسىيەنىڭ مەشھۇر مەرپىەتچى مۇتە-



پەككۈرى ژولتېر مۇنداق مەسخىرە قىلغان:

«ئەگەر، ماكياۋللى بىرەر هۆكۈمدارنى ئۆزىنىڭ مۇخلىسىغا ئايلاندۇرماقچى بولسا، ئۇ بۇ هۆكۈمدارنى ماكياۋللىغا قارشى تۇرىدىغان بىر پارچە كىتاب يېزىشقا ئۆگىتىدۇ».

19 ـ ئەسىرگە كەلگەندە، ماكياۋللى «ئاقلاندى»، كىشىلەر ئۇنىڭ قىممىتىنى يېڭىباشتىن بايقىدى. فىخت بىر يۇرۇش تەتقىقات نەتىجىلىرىنى ئۇنىڭ شەنىگە بېغىشلىغاندى. ئىلىم ساھەسىدىكى يەنە بىر گىگانت شەخس گېگېل ماكياۋللى تەلىماتىغا ئىخلاس قىلىپ «دۇنيا تارىخىنىڭ جەريانى ئەخلاق، مەسئۇلىيەت ۋە ئادالەتنىڭ سىرتىدا.» دەپ خۇلاسە چىقاردى. ئۇلار ماكياۋللىنىڭ ۋۇجۇدىدىن مىللىي ئازادلىق ئىشلىرى ئۈچۈن زۆرۈر بولغان نەرسىلەرنى تېپىشقاندى:

ئۇيۇشقاقلىقنى تەكىتلەش، ئۆز پايدىسىنى كۆزلەش، سىياسىي هاياتنى بىرىنچى ئورۇنغا قويۇش، دۆلەت ئىشلىرىدا يوللۇق بولغان پۇرسەتپەرەسلىكنى ئىشقا سېلىش، دىپلوماتىيە ئىشلىرىدا رېئالىزمچى بولۇش.

ماكياۋللى شۇ ئارقىلىق چاقىرىق كۈچى زور بولغان شەخسكە ئايلاندى. گىتلېرمۇ بۇ نۇقتىدىن پايدىلانغان، ئۇ ماكياۋللىنى مەشھۇر گېرمان كومپوزىتورى ۋاگنىر بىلەن بىر قاتارغا قويۇپ، ئىدىيەسىگە تەسىر كۆرسەتكەن كىشىلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە تەرىپلىگەن. گىتلېرنىڭ ياستۇقى ئاستىدىن «هۆكۈمدارلار دەستۇرى» دېگەن بۇ كىتابنى ھەمىشە تاپقىلى بولاتتى.

«هۆكۈمدارلار دەستۇرى» يۇرتى ئىتالىيەدە، مۇسسۇلىن تەختكە چىققاندا، فاشىست ئۇنسۇرلار تەرىپىدىن كۆپلەپ نەشر قىلىنىپ، مۇسسۇلىنغا تەقدىم قىلىنغان. مانا بۇ ماكياۋللىغا قىلىنغان هاقارەت ۋە خورلۇق.

4. تەرىپلەش قېين بولغان كتاب

ياخشى - يامان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، شۇبھىسىزكى، «هۆكۈمدارلار دەستۈرى» دېگەن بۇ كتاب دۇنيادىكى كتابلار ئىچىدە مۇنازىرە كۆپ بولغان كتابلارنىڭ بىرىدۇر.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش كېرەككى، ماكىياۋللى «هۆكۈمدارلار دەستۈرى» ئارقىلىق هوقۇق پىرىنسىپلىرىغا قارىتا دۇنيانىڭ دىققىتىنى ئويغاتتى، هوقۇق پىرىنسىپلىرىنىڭ ۋاسىتە سۈپىتىدە سىياسىي هاياتتا ئىنتايىن مۇهىم ئورۇن تۇتىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ مەقسەتنى ئەملگە ئاشۇرۇشتا كەم بولسا بولمايدىغانلىقىنى چۈشەندۈردى. شۆھرەتپەرەس فرېدرىخ، ناپولېئون، بىسمارك، كېرىمىنسو، موسسۇلىنى، گىتلېر قاتارلىقلار ئۇنىڭ بۇ كتابىنى كۆڭۈل قويۇپ تەتقىق قىلىشقان.

يۇقىرىقىلاردەك سەۋەبلەر بىلەن ماكياۋللى غەرب سىياسىيونلىقىنىڭ ئاتىسى دەپ ئاتالدى. بىراق، بۇ هوقۇقۇازلىقنى ماكياۋللى ئۆزى بىر قوللۇق يارىتقان ئوخشايدۇ، دېگەن خاتا تونۇشنى پەيدا قىلىدۇ. مۇشۇ خىل خاتا تونۇش سەۋەبلىك، كىشىلەر نۇرغۇن سورۇنلاردا سىياسەتنىڭ ياۋۇزلۇقى ۋە ئىپلاسلىقنى ماكياۋللىغا ئارتىپ، ئۇنىڭغا هۇجۇم قىلىشىدۇ.

نۇرغۇن ئەھۋالدا، بىز ماكياۋللىنىڭ تەسۋىرلىرىنى ئوبيېكتىپ ئەملىيەت دەپ قاراپ قالغاچقا شۇركۇنۇپ كېتىمىز. مەسىلەن، سىياسىي، سودا ۋە خۇسۇسىي تۇرمۇشتا كىشىلەر كەسپىي ئەخلاق بويىچە ئىش قىلمايدۇ دەپ ئويلاش، رەھبەرلەر شەپقەتسىز ۋە هوقۇقپەرەس كېلىدۇ دەپ ئويلاش، دېموكراتىك تۈزۈم شارائىتىدىمۇ كىشىلەر ئوخشاشلا باشقىلارنىڭ كونترول قىلىشىغا ۋە ئەخمەق قىلىشىغا ئۇچرايدۇ دەپ قاراش، ئالداش ۋە شەپقەتسىزلىك بىزنىڭ يېنىمىزدا ھەمىشە ئەگىپ يۈرىدۇ دەپ



قاراش ۋە باشقىلار.

بىز شۇنى پەرقلەندۇرۇشىمىز كېرەككى، غايە ۋە ئەخلاق سىياسىي ھاياتتا پىرىنسىپتەكلا مۇھىم، بىراق ئۇلارنىڭ تاكتىكا سۈپىتىدىكى رولىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. غەلىبە قىلغان سىياسىيونلارنىڭ ھەممىسى سەنئەتكاردۇر. ئۇلار ئاممىنىڭ كەيپىياتىدىكى ئىنچىكە ئۆزگىرىشكە دىققەت قىلىدۇ. ھەربىر سەۋەبلىرىنىڭ پەرقلىرىگە دىققەت قىلىدۇ، رەقىبىنىڭ تاكتىكا ـ ماھارەتلىرىنى پەرەز قىلىدۇ، باشقىلارغا يول قويۇشنى بىلىدۇ، ئۆزىنىڭ كۈچىنى بىرلەشتۈرۈشنى بىلىدۇ... ۋەھاكازالار. ئەخلاقشۇناسلار كىشىلەرگە ئەخلاقىي پىرىنسىپلارنى ئوڭۇشلۇق ھالدا ئېلىپ كېلەلىسىمۇ، ئەمما ئۇلار سىياسىيونلارغا خاس غەلىبىگە زادىلا ئېرىشىپ باقمىدى. ئۇلار ھوقۇقنى ئېرىشكەندىن كېيىن ھوقۇق بىلەنلا بولۇپ كېتىپ، تىرىشىپ يەتمەكچى بولغان نىشانغا يېتەلمەيدۇ. دۇنيادا بۇزۇش ئىقتىدارى ئەڭ چوڭ كىشىلەر مۇنداق بولىدۇ: ئۇلار ئۆزى ياقلىغان نەرسىنى ئەخلاقىي پىرىنسىپ يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرىدۇ، ئاندىن بۇ پىرىنسىپلارنى باشقىلارغا چاندۇرماي سىڭدۈرۈۋېتىدۇ.

ماكياۋللى تاش يۈرەك رېئالىزمچى، ئۇ غايە بىلەن رېئالىلىقنىڭ پەرقىنى چۈشەنگەن، ياشاش غايىسى بىلەن ياشاش ئوتتۇرىسىدىكى پەرقنى كۆرۈپ يەتكەن. ئۇ ئەخلاقشۇناسلار بىلەن غايىچىلەرنىڭ چىرايلىق چۈمبەردىسىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئۇلارغا بولغان مەنسىتمەسلىك ئىدىيەسىنى نامايان قىلدى.

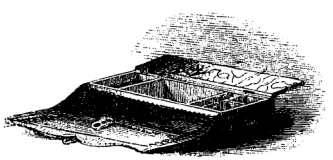
ماكياۋللى ئىقتىساد شىددەت بىلەن تەرەققىي قىلىۋاتقان بولسىمۇ ئىتالىيە پارچە ـ پارچە ھالەتتە تۇرۇۋاتقان دەۋردە ياشىدى. ئۇ بىرلىككە كەلگەن، قۇدرەتلىك ئىتالىيەنىڭ دۇنياغا كېلىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇنىڭ ئارزۇسىدىكى بۇنداق ئۇلۇغۋار

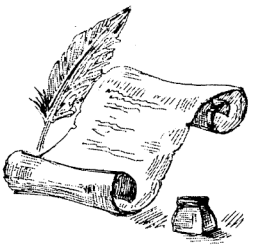


ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

لىق ئۇ تەشەببۇس قىلغان ۋاستىلەرنىڭ ئەخلاققا يات تەرىپىنى مەلۇم دەرىجىدە ئاقلىسا كېرەك. كېسىپ ئېيتقاندا، بۇ ھەركىم ئۆز ھالىغا يارىشا ئەقىل تاپىدىغان كىتاب. نۇقتىئىنەزەر جەھەتتىكى ئوخشىماسلىق، چۈشىنىش جەھەتتىكى ياتلىق بۇ كىتابنىڭ سېھرىي كۈچىگە تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ. بۇ زادى قانداق كىتاب، بىز بۇنىڭغا سېپىنوزانىڭ مۇنۇ سۆزى بىلەن جاۋاب بېرىمىز:

«ئوقۇ، كۆر، چۈشەن!»





مۇئەللىپنىڭ شاھزادە لورېنزو مېدىچى[1]گە يازغان مەكتۇبى

▲ مېنىڭ پادىشاھقا تەقدىم قىلىدىغىنىم ساداقەتتۇر. مۇلۇكلىرىم ئىچىدە، ئەڭ ئېسىل ۋە ئەڭ قىممەتلىك نەرسەم ئۇلۇغلارنىڭ ئىش ئىزلىرى ۋە بىلىمى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەر دۇر.

▲ پادىشاھ ئاۋامنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن بولىدۇ، ئاۋاممۇ پادىشاھنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن بولۇشى كېرەك.

پادىشاھنىڭ ھەممىتىگە ئېرىشىشنى ئويلايدىغان كىشى شۇنداق چارىنى ئىشقا سالىدۇ: ئۇ ئۆزى ئەڭ قىممەتلىك دەپ قارايدىغان نەرسىنى ياكى پادىشاھلار ئىنتايىن ياقتۇرىدۇ دەپ ئويلىغان نەرسىنى پادىشاھقا تەقدىم قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىلله بىز كىشىلەرنىڭ ھەمىشە ئات، ياراغ، زەر كىيىم، جاۋاھىر ۋە پادىشاھلارنىڭ بۈيۈك سەلتەنىتىگە مۇناسىپ كېلىدىغان زىبۇ ـ زىننەت قاتارلىق ئاتالمىش قىممەتلىك بۇيۇملارنى پادىشاھلارغا

① لورېنزو مېدىچى (1492 ــ 1519) كىچىك لورېنزو دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ مېدىچى جەمەتىنىڭ كاتتىبىشى.

ھەدىيە قىلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇۋاتىمىز. لېكىن، مەن ئۇنداق كىشىلەرگە ئوخشىمايمەن. مېنىڭ پادىشاھقا تەقدىم قىلىدىغىنىم ساداقەتتۇر. ماڭا مەنسۇپ نەرسىلەرنىڭ ئىچىدە ئەڭ ئېسىل ۋە ئەڭ قىممەتلىك نەرسە ئۇلۇغلارنىڭ ئىش ئىزلىرى ۋە بىلىمى ھەققىدىكى چۈشەنچىلەردۇر. بۇ چۈشەنچىلەر زامانىمىز-دىكى ھەر خىل چوڭ ۋەقەلەر ۋە بۇرۇن يۈز بەرگەن تارىخىي ۋەقەلەرگە نىسبەتەن ئېلىپ بارغان تەتقىقات، شۇنداقلا ئۇزاق يىل-لىق سەرگۈزەشتىمىدىن كەلگەن.

مەن ئۇشبۇ نەتىجىلەرنى بىر كىتابچە قىلىپ ئالىيلىرىغا سۇنماقچىمەن. گەرچە، بۇ كىتاب ئالىيلىرىغا ئانچە ئەرزىپ كەتمىسىمۇ، ئۇزاق يىللار مابەينىدە ئىجتىھات بىلەن توپلىغان بىلىملىرىم ئالىيلىرى تەرىپىدىن قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە چۈشىنىپ يېتىلسە، مۇشۇنىڭ ئۆزىلا ئەڭ كاتتا سوۋغاتتۇر. مەن بۇ كىتابنىڭ ئالىيلىرىنىڭ غەمخورلۇقىدا ئىلتىپاتقا نائىل بولۇشىغا چوڭقۇر ئىشىنىمەن.

كىتابنى يېزىش جەريانىدا بەزىلەردەك ئۆزىنىڭ نۇقتىئىنەزىرىنى شەرھلەش ئۈستىدە ھە دېسىلا ئاتالمىش ھېكمەتلىك سۆز-لەر ۋە ئىبرەتلىك جۈملىلەرنى، پاساھەتلىك تىللارنى قوللىنىپ باشقىلارنىڭ دىققىتىنى تارتىشتىن ساقلاندىم. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈن-كى، مېنىڭ يازغانلىرىم ھېچقانداق شان - شەرەپ ۋە ماختاشلارغا ئېرىشمەيلا قالسۇن، ئەگەر ئېرىشىشكە تۇغرا كەلسە، دەبدەبىلىك سۆزلىتى بىلەن ئەمەس، بەلكى مەزمۇنىنىڭ ئىجادىيلىقى، نۇقتىئىنەزىرىنىڭ مۇھىملىقى بىلەن ئېرىشسۇن.

بۇ كىتابنى ئالىيلىرىغا سۇنۇشتا، پېقىر شۇنى مەقسەت قىلىدۇ: مېنىڭچە، گەپ - سۆزى بىنەزەر ئاددىي بىر كىشى شاھلارغا مەنسۇپ بولمىش دۆلەت ئىشلىرىنى مۇتالىئە قىلىشقا



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

جۇرئەت قىلسا، بۇنى ئۆزىنى چاغلىماي شىلتىڭ ئېتىش دەپ قارىماسلىق كېرەك. بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئاددىي: مەنزىرە سىزىدىغان رەسسام چوققىلار ۋە ئېگىزلىكلەرنىڭ ماھىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكىنى پەستە تۇرۇپ كۆزەتكەندەك، پەسنىڭ ماھىيىتى ۋە ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇنى چوققىلاردا تۇرۇپ كۆزىتىپ بىلگەندەك، پادىشاھ ئاۋامنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن بولۇشى، ئاۋاممۇ پادىشاھنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى چوڭقۇر چۈشەنگەن بولۇشى كېرەك.

شۇڭا، پېقىرنىڭ بۇ ئەرزىمەس سوۋغىسىنى قوبۇل قىلغايلا! ئەگەر، بۇ كىتابنى ئەستايىدىل كۆرۈپ چىقسىلا، ئالىيلىرىغا بولغان ساداقىتىمنى چوقۇم چۈشىنىپ يېتىدىلا: مۇراد ـ مەقسەتلىرىگە يېتىشتە تەقدىر ئىلاھىنىڭ ئۆزلىرىگە پاناھ بولۇشىنى تىلەيمەن.

كەمىنىلىرى چوڭقۇر ئىشىنىدۇكى، ھامان بىركۈنى ئۆزلىرى تۇرغان ھەيۋەت چوققىدىن پەسكە نەزەر تاشلىغانلىرىدا، پېقىرنىڭ بەختسىزلىكىنى ئىپادىلەپ بولغۇسىز كۈلپەتلەرگە يولۇققانلىقىنى ھېس قىلالايلا!





مىراسخورلۇق ياكى قورال كۆچى بىلەن زېمىنگە ئېرىشىش

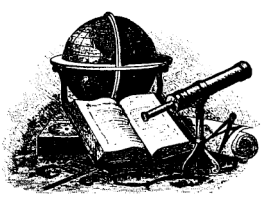
ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە دۆلەتتىن ئىبارەت ھۆكۈمرانلىق قورالى پەيدا بولغاندىن كېيىن، ئىنسانىيەتكە ھۆكۈمرانلىق قىلغان دۆلەت ۋە ھاكىمىيەتنىڭ تېپلىرى پەقەتلا ئىككى خىل بولۇپ كەلدى: جۇمھۇرىيەت ياكى پادىشاھلىق. بۇلاردىن بىرى مەۋجۇت بولمىسا چوقۇم يەنە بىرى مەۋجۇت بولىدۇ. پادىشاھلىق-مۇ ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، مىراسخورلۇقتىن كەلگەن پادىشاھلىق. يەنە بىرى، يېڭىباشتىن قۇرۇلغان پادىشاھلىق. مىراسخورلۇقتىن كەلگەن پادىشاھلىققا مۇئەييەن جەمەتنىڭ ئا-دەملىرى ياكى ئەۋلادلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ ۋە ئەۋلادلىرى مىراسخورلۇق يولى بىلەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ پادىشاھ بو-لىدۇ. يېڭى قۇرۇلغان پادىشاھلىقمۇ ئىككى خىل بولىدۇ. بىرى، ئىتالىيەدىكى فرانسىسكو سفورزا [1] قۇرغان مىران كىنەزلىكىگە ئوخشاش پۈتۈنلەي يېڭى پادىشاھلىق، يەنە بىرى، مىراسخورلۇق-تىن كەلگەن پادىشاھلىق، تاجاۋۇز قىلىپ ئىگىلىۋالغان قارام

① فرانسىسكو سفورزا (1401 — 1466) مىلان جۇمھۇرىيىتىنىڭ يالالانما ئار-مىيە كاتتىبىشى ئىدى. ئۇ كېيىن ھەربىي ئۆزگىرىش ياساپ، مىلان كېڭىشىنى كە-نەز دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇرلىغان.

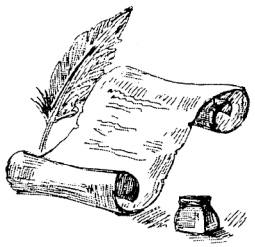


ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

ئەل مۇستەملىكە (مەسىلەن، ئىسپانىيە پادىشاھلىقى ئىگىلىۋالغان) ناپلېس دۆلىتى[1] شەكلىدە بولىدۇ. تاجاۋۇز قىلىپ ئېرىشكەن دۆلەتنىڭ خەلقى بىر بولسا بۇرۇندىنلا مۇئەييەن بىر پادىشاھنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا كۆنگەن بولىدۇ ياكى بۇرۇندىنلا ئەركىن دۆلەت بولۇپ، كېيىن تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچراپ ئەركىنلىكىنى يوقاتقان بولىدۇ. بىراۋنىڭ تاجاۋۇز ئارقىلىق باشقىلارنىڭ زېمىنىنى ئىگىلىيەلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، بىر بولسا ھۆكۈمرانلار باشقىلارنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىدۇ. بىر بولسا ئۆزىنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا سەۋەب بار دېيىلسە، ئۇ پادىشاھنىڭ تەلىيى ۋە ئۆزگىچە ئىقتىدارىدىن كەلگەن بولىدۇ.



① ناپلېس دۆلىتى ــ 15 ـ ئەسىردىكى ئىتالىيە يېرىم ئارىلىدىكى بەش دۆلەتنىڭ بىرى.



مىزاندىن چەتنىمەسلىك: ھۆكۈمرانلىقنى ساقلاپ قېلىش سەنئىتى

▲ مەلۇم نۆۋەتتىدىن قارىغاندا، ئۇ ئادەتتىكى پادىشاھ بولغان تەقدىردىمۇ، ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىش مىزانىدىن چىقىپ كەتمىسلا ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قالالايدۇ. پەۋقۇلئاددە زور بىر كۈچنىڭ ئۇنىڭ ئورنىنى تارتىۋېلىشى ئايرىم ئەھۋالدۇر.

بۇ يەردە مەن جۇمھۇرىيەتنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ۋە ئۇنى داۋاملاشتۇرۇشى توغرىسىدا سۆزلىمەكچى ئەمەسمەن. ئۇ مەسىلىلەر ھەققىدە باشقا ئەسەرلىرىمدە توختالدىم ئۆتكەنمەن①. تۆۋەندە مەن دىققەتنى پادىشاھلارغا مەركەزلەشتۈرۈپ، ئاۋۋالقى مەزمۇندا دېيىلگەن ئەھۋاللار بويىچە مىراسخورلۇقتىن كەلگەن ھەر خىل پادىشاھلارنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشى ۋە داۋاملاشتۇرۇش ئۇسۇلى ھەققىدە توختالىمەن.

بىرىنچى، مېنىڭ قارىشىمچە، ئەگەر كىشىلەر جەمەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئادەتلەنگەن بولسا، ئۇنداقتا، بۇ خىل مىراسخورلۇق پادىشاھلىقىنى ساقلاپ قېلىش

① ماكىيا ۋېللىنىڭ «لىۋىنىڭ «رىم تارىخى»نىڭ ئالدىنقى ئون تومى ھەققىدە» دېگەن ئەسىرى كۆزدە تۇتۇلغان.



يېڭىباشتىن تىكلەنگەن پادىشاھلىقنى ساقلاشقا قارىغاندا كۆپ ئاسان. نېمە ئۈچۈن؟ مىراسخور پادىشاھ ئەجدادىدىن قالغان مۇ-قەددەس مىزانغا خىلاپلىق قىلمىسلا، ھەرقانداق ئەھۋال ئاستىدا ئەھۋالغا قاراپ ئىش تۇتالايدۇ. شۇ ئارقىلىق پادىشاھ ئۆزىنىڭ نورمال ھاكىمىيىتىنى قوغداپ قالالايدۇ؛ مۇئەييەن نۇقتىدىن قا-رىغاندا، ئۇ ئادەتتىكى پادىشاھ بولغان تەقدىردىمۇ، مىزانىدىن چىقىپ كەتمىسلا ئۆزىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قالالايدۇ، پەۋقۇل-ئادده زور بىر كۈچنىڭ ئۈنىڭ ئورنىنى تارتۇۋېلىشى بولسا ئا-يرىم ئەھۋالدۇر. ناۋادا، شۇنداق ئەھۋال يۈز بەرسە، ھاكىمىيەتنى تارتۇۋالغۇچى بىرەر پالاكەتكە يولۇقۇپ قالسىلا، ئەسلىدىكى پا-دىشاھ ھاكىمىيىتىنى تىرىلدۈرەلەيدۇ.

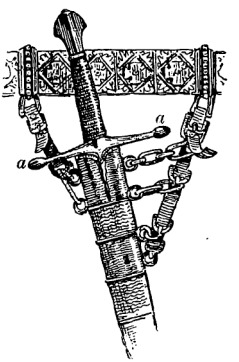
مەن يۇقىرىقى قائىدىنى ئىتالىيەدە يۈز بەرگەن بىر ئىش ئارقىلىق ئىسپاتلايمەن. ئىتالىيەدە كىنەز فېررارا[1] دېگەن بىرى ئۆتكەن بولۇپ، ئۇ 1481 ـ يىلى ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ تاجاۋۇزىنى تارمار قىلغان، كېيىن 1510 ـ يىلى پاپا جۇلىئو[2]نىڭ ھۇجۇمـ-نى مۇۋەپپەقىيەت بىلەن توستى. فېررارا جەمەتىنىڭ ھۆكۈمرا-لىق تارىخى ئۇزۇن، يىلتىزى چوڭقۇر بولغاچقىلا شۇنداق بول-غان. ئۇ مىراسخور پادىشاھ بولغانلىقى ئۈچۈن خەلقنىڭ غەزىپى ئۈنىڭغا نىسبەتەن ئاسان قوزغالمايدۇ. خەلقنىڭ ئۇنى ھىمايە قى-لىشى ناھايىتى تەبىئىيدۇر. ئومۇمەن، پادىشاھ زىيادە رەزىللى-شىپ كېتىپ، خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويمىسلا، خەلق تە-بىئىي يوسۇندا ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشىدۇ. پادىشاھ يۇرگۈزگەن

---

① كىنەز فېررارا ـــ رىم پاپاسى باشقۇرۇشىدىكى فېررارا دېگەن رايونىنىڭ ھا-كىمى ئاركىلىي (1501 ـــ 1471)نى كۆرسىتىدۇ.

② پاپا جۇلىئو ـــ ئەسلىي ئىسمى جۇليانو دېلا روۋېرى (1503 ـــ 1413).

كەسكىن ئىسلاھاتلار خەلق قەلبىگە جاراھەتلىك خاتىرىلەرنى قالدۇرغان بولسىمۇ، بۇلار پادىشاھ جەمەتىنىڭ مىراسخورلۇق ھاكىمىيىتىنىڭ ئۇزاق سوزۇلۇشىغا ئەگىشىپ ئاستا ـ ئاستا ئۆڭۈپ ئۆچۈپ كېتىدۇ، چۈنكى بىر ئىسلاھات يەنە بىر ئىسلاھاتنىڭ ئۇرۇقىدۇر.





ئىستېلا قىلىنغان رايوننى قانداق باشقۇرۇش كېرەك؟

▲ ئىستېلا قىلىنغان رايون خەلقلىرىنى ئىمكانقەدەر پەپىلەش كېرەك. ئەگەر، بۇمۇ كار قىلمىسا، ئۇلارنى تۇپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىش كېرەك. چۈنكى، بىر ئادەم زىيان ـ زەخمەتكە يەتكىلىرەك ئۇچرىسا، ئۇنىڭ ھامان بىركۈنى قىساس ئېلىشقا قۇربى يېتىدۇ. ئەگەر، بىر ئادەمگە بېرىلگەن زەربە ئېغىر بولسا، ئۇ قىساس ئېلىشقا مەجبۇر ئاجىز كېلىدۇ.

▲ ئەبەدىي توغرا بولغان مۇنداق بىر ئومۇمىي پىرىنسىپ بار: كىم باشقىلارنى كۈچەيتىۋېتىدىكەن، ئۇ ئۆز ـ ئۆزىنى ھالاك قىلغان بولىدۇ.

ئاتا مىراس پادىشاھلىق باشقۇرۇش ئۇسۇللىرىنى يېڭى قۇرۇلغان باشقا بىر پادىشاھلىققا تەتبىقلىغاندا، ئىش تەس بولىدۇ. بىرىنچىدىن، ئەگەر بۇ يېڭى پادىشاھلىق پۈتۈنلەي يېڭى قۇرۇلغان بولماي، بەلكى قىسمەن جەھەتتىن يېڭى قۇرۇلغان بولسا (بۇنداق ھاكىمىيەت ئەمەلىيەتتە ئەبجەش ھاكىمىيەتتۇر)، بۇنداق ئارىلاشما تەركىبلىك ھاكىمىيەت ئەسلىدە مەۋجۇت بولغان كىشىلىلار تۈپەيلى قالايمىقان بولۇپ كېتىدۇ. بىر ئادەمنىڭ ئۆز

سەلتەنىتىنى ئوڭۇشلۇق تىكلىيەلىشىدىكى سەۋەب دەل مەزكۇر ئەل خەلقلىرىنىڭ ئۆز ھۆكۈمدارىنى ئالماشتۇرۇش، يېڭى ھۆكۈمدارنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتۈش، ھالىنى ياخشىلاش ئارزۇسىدا بولغانلىقىدۇر. شۇڭلاشقا، مەزكۇر ئەل خەلقلىرى قولىغا قورال ئېلىپ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ھۆكۈمدارىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، يېڭى ھۆكۈمدارلىقنىڭ تىكلىنىشىگە يول ئاچىدۇ. بىراق، ئىش ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن خەلق ئۆز ھەرىكىتىنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى تونۇپ، ئالدانغانلىقىنى ھېس قىلىدۇ. ھاكىمىيەت ئالمىشىش ئۈلارغا ھېچقانداق ئەۋزەللىكلەرنى ئەكەلمىگەن بولىدۇ. ئەكسىچە، خەلق ئۆز ھالىنىڭ بۇرۇنقىدىنمۇ يامان بەتتەرلىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىدۇ. بۇنداق ئاقىۋەتنىڭ سەۋەبى نېمە؟ مېنىڭچە، بۇ مۇنداق بىر تەبىئىي ئامىلدىن كەلگەن: يېڭى ھاكىمىيەت ئۆزىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئارمىيەنى ئىشقا سېلىپ، خەلقنى بىرمۇنچە بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن، ھاكىمىيەت ئۆزىنىڭ يېڭى پۇقرالىرىنى رەنجىتىپ قويىدۇ.

بۇنىڭ ئاقىۋىتى شۇكى، سەن شۇ ئەلنىڭ ھاكىمىيىتىنى قولغا ئالغاندىن كېيىن تاجاۋۇزۇڭغا ئۇچرىغان بارلىق كىشىلەرنىڭ دۈشمىنىگە ئايلىنىپ بولغانلىقىنى تېزلا بايقايسەن. بۇ چاغدا ھاكىمىيەتنى ئىگىلىشىڭدە ساڭا قولچوماق بولغان كىشىلەرمۇ سېنى قوللىمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. بۇ چاغدا سەن دوستلىرىڭنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرالماي قالىسەن، شۇنداقلا ئۈلارغا نىسبەتەن قاتتىق قول بولالمايسەن. چۈنكى سەن دوستلارغا ۋاپادار بولۇش كېرەك دەپ ئويلايسەن. يېڭى ھۆكۈمدارنىڭ قاتتىق قول بولالماسلىقىدىكى يەنە بىر سەۋەب شۇكى، ئىستېلاچى قورال كۈچى جەھەتتە قانچىلىك كۈچلۈك بولمىسۇن، ئۇ يېڭى ئالغان رايونغا كىرگەندە، شۇ رايون خەلقىگە ئاز ـ تولا ياخشى تەسىرات



بېرىشى كېرەك، بولمىسا ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى داۋام قىلالمايدۇ. بۇنىڭغا دائىر مىساللار ئاز ئەمەس: فرانسىيە پادىشاھى لۇئى XII گەرچە ملان كىنەزلىكىنى قىلىچىنى قانغا بويىمايلا ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ملانىنى قولدىن بېرىپ قويۇشىمۇ بىر دەملىك ئىش بولغان. ملانلىقلارنىڭ لۇئى XII نى سۈرۈپ چىقىرىش تۇنجى ھەرىكىتىدە، لودوۋىكو سفورزا ① ئارمىيەسىنىڭ ھەرىكىتىلا كۈپايە بولغان. چۈنكى، فرانسىيە پادىشاھىغا سېپىل قوۋۇقلىرىنى ئېچىپ بەرگەن خەلق كېيىن ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىنىڭ كۆپۈككە ئايلانغانلىقىنى كۆرۈپ، يېڭى پادىشاھنىڭ ئۆزلىرىگە قارىتا يۈرگۈزگەن شەپقەتسىز ھۆكۈمرانلىقىغا قاراپ تۇرالمىغان.

تەبىئىيكى، ئىسيان يۈز بەرگەن شۇ ئورۇنلار قايتا ئىستىلا قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ رايونلارنىڭ قۇتۇلۇپ چىقىشى ئاسانغا توختىمايدۇ، چۈنكى ھۆكۈمدار ئىسياندىن ئىبارەت بۇ ئەمەلىيەتنى باھانە قىلىپ، ئىسيانچىلارنى قاتتىق قوللۇق بىلەن باستۇرىدۇ. گۇمانلىق ۋە خەۋپلىك شەخسلەرنى تېپىپ چىقىپ يوقىتىدۇ ـ دە، ھاكىمىيىتىنى چىڭىتىدۇ. شۇڭا، فرانسىيە پادىشاھنىڭ تۇنجى ئىستىلاسىغا ئايلىنىپ قالغان ملانىنىڭ قولغا قايتىپ كېلىشىدە گىراف لودوۋىكونىڭ چېگرادىكى قوزغىلىڭى كۈپايە بولغانىدى. بىراق، فرانسىيە پادىشاھى ملانىنى قايتا بېسىۋالغاندىن كېيىن ملانىنى قايتۇرۇۋېلىش بەسى مۇشكۈل بولىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن پۈتكۈل دۇنيا فرانسىيەگە قارشى ھەرىكەتكە

① لودوۋىكو سفورزا (1476 ـــ 1500) ملان كىنەزى. 1499 ـ يىلى 8 ـ ئايدا فرانسىيە ئارمىيەسى ملانىنى بېسىۋالغاندا گېرمانىيەگە قېچىپ كەتكەن. 1500 ـ يىلى ملان خەلقى فرانسىيەگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈردى. لودوۋىكو قايتىپ كېلىپ ملانىنى تاپشۇرۇۋالدى. ئەمما، فرانسىيە ئارمىيەسى تەرىپىدىن پەتھ قىلىنىپ، تۇرمىدە ئۆلگەن.

كېلىپ، فرانسىيە پادىشاھ ئارمىيەسىنى مەغلۇپ قىلىپ، فرانسىيەلىكلەرنى ئىتالىيەدىن قوغلاپ چىقىرىشى لازىم بولىدۇ. بىراق، تەبىئىيكى، لۇئى XII ئۆزى ئىستېلا قىلغان مىلانىنى ئۇدا ئىككى قېتىم قولدىن بېرىپ قويدى.

ئەمدى فرانسىيە پادىشاھىنىڭ مىلانىنى ئىككىنچى قېتىم قولدىن بېرىپ قويۇشىدىكى سەۋەبنى ۋە فرانسىيەنىڭ مىلانىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن قوللىنىشى كېرەك بولغان چارىنى ياكى فرانسىيە پادىشاھ قوللىنالمىغان باشقا بىر ھۆكۈمدارنىڭ قوللىنىشى مۇمكىن بولغان چارىنى سۆزلەپ ئۆتىمىز.

مېنىڭ كۆزىتىشىمچە، ئىستېلا قىلغۇچى دۆلەت بىلەن ئىستېلا قىلىنغۇچى دۆلەتنىڭ بىر بولسا ھەر ئىككىلىسى مىللەتداش ۋە تىلداشلاردىن بولىدۇ؛ بىر بولسا غەيرىي مىللەتداش، غەيرىي تىلداشلاردىن بولىدۇ (ئۇلارنىڭ مىللىتى، ۋەتىنى ئايرىم بولىدۇ.) ئەگەر، ئىستېلا قىلىنغان ئەلنىڭ خەلقلىرى ئىستېلا چىلار بىلەن ئوخشاش بىر مىللەتتىن بولسا، بولۇپمۇ، ئىستېلا قىلىنغان ئەل ئەركىن مۇھىتتا ئۆتمىگەن بولسا، ئۇنداق ئەلگە بولغان ھۆكۈمرانلىقنى داۋاملاشتۇرۇش ئوڭاي بولىدۇ، ھېچقانداق كۈچ كەتمەيدۇ. ئەسلىدىكى دۆلەت خاقانىنىڭ ئەۋلادلىرىنى يوقاتسىلا مۇستەملىكە ئەل ئەمىن تاپىدۇ. باشقا جەھەتتىن ئەنئەنىسىنى ساقلاپ قېلىپ، ئەسلىدىكى ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگە تەگمىسىلا، ئىستېلا قىلىنغان رايون خەلقلىرى يېڭى ھۆكۈمدارنىڭ باشقۇرۇشى ئاستىدا تىپتىنچ كېتىۋېرىدۇ. بۇنداق ئەھۋاللارنى كىشىلەر بىرىتان، بۇرگۇن، گاسكونى، نورماندىيە قاتارلىق رايونلارغا ئائىت مىساللاردىن ئۇچرىتىدۇ①. بۇ رايونلار فرانسە ـ

① بۇ رايونلارنىڭ فرانسىيەگە تەۋە بولغان ۋاقتى مۇنداق: بىرىتان 1491 ـ يىلى، بۇرگۇن 1477 ـ يىلى، گاسكونى 1453 ـ يىلى، نورماندىيە 1204 ـ يىلى.



يەگە ئۇزاق مۇددەت قارام بولۇپ تۇرۇش ئاقىۋىتىدە، فىرانسىيە زېمىنىنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى بولۇپ قالدى. باشتا يەرلىك خەلق بىلەن ئىستېلاچىلار ئوتتۇرىسىدا تىل جەھەتتىكى مۇئەيـيەن پەرق بولسىمۇ، لېكىن ئۆرپ ـ ئادەتلىرى ئومۇمەن بىردەك ئىدى. شۇڭلاشقا، ئىستېلاچىلار بىلەن ئىستېلا قىلىنغۇچىلار ئاسانلا بىرلىككە كېلىپ، ئىناق ئۆتەلىگەنىدى. مەيلى كىم بولسۇن، ئىگىلىگەن زېمىنىنى ساقلاپ قالغىمەن دەيدىكەن، مۇنداق ئىككى ئىشنى ئۇنتۇپ قالماسلىقى كېرەك: بىرى، ئىستېلا قىلىنغان رايونىنىڭ ئەسلىي ھۆكۈمدارىنىڭ ئەۋلادىنى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىشى كېرەك. يەنە بىرى، ئىستېلا قىلىنغان رايون خەلقلىرىنىڭ ئۇزاق دەۋرلەردىن بېرى داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قانۇن ـ تۈزۈملىرىنى ۋە باج ـ ئالۋان تۈزۈملىرىنى ھەرگىز ئۆزگەرتمەسلىكى كېرەك. مۇشۇنداق قىلغاندا، ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا ئىستېلاچىلار بىلەن ئىستېلا قىلىنغۇچىلار بىر گەۋدىگە ئايلىنىپ، ئۇيۇلدەك بىر دۆلەت رويايقا چىقىدۇ.

ئەگەر، ئىستېلا قىلىنغان رايون خەلقى تىل، قانۇن، ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتلىرىدە ئىستېلاچىلار بىلەن پەرقلىق بولسا، قىيىنچىلىق ئىنتايىن زور بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، ئىستېلا قىلىنغان رايونىنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن تىرىشچانلىق ئامەت بىلەن بىرلىشىپ كەلگەن بولۇشى كېرەك. ئەگەر ياخشى ۋە ئەگىشەنچىلىك ئۇسۇللارنىڭ بىرى شۇكى، ئىستېلاچى ئىستېلا قىلىنغان رايوندا ئولتۇراقلىشىشى كېرەك. بۇ ھۆكۈمدارنىڭ ئاشۇ رايونغا بولغان ئىگىدارلىقىنى بىخەتەر قىلىدۇ ۋە ئۇزارتىدۇ. تۈركىلەر گىرېتسىيەدە ئەنە شۇنداق قىلغان. ئەگەر ئەينى ۋاقىتتا، تۈركىيە پادىشاھى گىرېتسىيەگە بېرىپ ئۇزاق مۇددەت ئولتۇراقلاشمىسا، پادىشاھ ئىستېلا رايونىنى ساقلاپ قېلىش ئۇچۇن



هۆكۈمدارلار دەستۈرى

ھەرقانچە قىلسىمۇ بىكارغا كەتكەن بولۇر ئىدى. بۇنىڭدىكى قا-
ئىدە ناھايىتى ئاددىي. چۈنكى، يېڭى ھۆكۈمدار ئىستېلا قىلىنغان
جايدا تۇرسا، توپىلاڭ ۋە تەرتىپسىزلىك ئامما للىرى كۆرۈلسە،
ھۆكۈمدار ئۇلارنى دەرھاللا سېزىپ بىخ ھالىتىدە تىنچىتىشقا
ئۇلگۈرەلەيدۇ. ئەگەر، ھۆكۈمدار ئىستېلا قىلىنغان جايدا تۇرما-
سا، ھۆكۈمدار يۇز بەرگەن ئىشلارنى چوڭىيىپ كەتكەندە سېزە-
دۇ، ئۇ چاغدا، ھۆكۈمدار كەسكىن تەدبىر قوللانسىمۇ، كېچىك-
كەنلىكىدىن توپىلاڭنى بېسىقتۇرالمايدۇ. بۇ خىل ئەھۋالدىن سا-
قىت بولۇشنىڭ ئېپى شۇكى، يەرلىك خەلقنى ئەمەلدارلارنىڭ
زۇلۇمىدىن خالىي قىلىش، ئاۋامنى پادىشاھنىڭ خەير - ساخاۋە-
تىدىن بەھرىمەن قىلىپ، ئۇلارنى رازى قىلىش لازىم. شۇنداق
بولغاندىلا، پادىشاھقا سادىق پۇقرالار پادىشاھنى تېخىمۇ قوغداي-
دىغان بولىدۇ، پادىشاھقا يامان غەرەز ساقلىغان پۇقرالار پادە-
شاھتىن قورقىدىغان بولىدۇ. نەتىجىدە، بۇ ئەلگە خىرىس قى-
لىۋاتقان سىرتقى دۈشمەنلەر ھەرىكەت قىلىشقا پېتىنالمايدۇ.
خۇلاسە كالام شۇكى، ھۆكۈمدار ئۆزى ئىستېلا قىلغان جاينى
ئىگىلەپ تۇرسىلا ئۇنى قايتۇرۇپ ئېلىش مۇشكۈل ئىش بولىدۇ.

يەنى بىر ئەۋزەل تاكتىكا شۇكى، ئىستېلا قىلىنغان رايو-
نىڭ مۇھىم بىر - ئىككى ئورنىدا مۇستەملىكە ھەرىكىتى ئې-
لىپ بېرىش كېرەك، بۇنداق قىلىش ئۇنۇملۇكتۇر. ئۇنىڭغا كۆپ
ئىقتىساد كەتمەيدۇ. پەقەت ئاز - تولا خىراجەت بىلەنلا ئۆز دۆ-
لىتىنىڭ بىر قىسىم پۇقرالىرىنى ئىستېلا قىلىنغان رايونغا
كۆچۈرگىلى بولىدۇ. ئۇنداق قىلمىسا ئىستېلا رايونىدا كۆپ
تۇركۈملەپ ئەسكەر تۇرغۇزۇشقا توغرا كېلىپ ئىقتىسادىمۇ كۆپ
كېتىدۇ. مۇستەملىكە جەريانىدا، ھۆكۈمدارلار تەرىپىدىن زىيان -
زەخمەتكە يولۇققىنى يەر ۋە مۇلۇكلىرىنى كۆچۈپ كەلگەن ئىش-



هۆكۈمدارلار دەستۈرى

غالىيەتچىلەرگە مەجبۇرىي رەۋىشتە بېرىپ قويغان بىر قىسىم كىشىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، بۇلار ئىستېلا رايونىدىكى ئاز ساندىكى ئاۋامغا ۋەكىللىك قىلىدۇ. بۇلار ئولتۇراقلىشىش جەھەتتە تارقاق ۋە نامرات كىشىلەر بولغاچقا، بىرتۇتاش كەيپىيات ھاسىل قىلالمايدۇ، نەتىجىدە ھۆكۈمدارنىڭ ئىستېلا رايونىدىكى ھۆكۈمرانلىقىغا دەخلى يەتكۈزەلمەيدۇ، شۇنىڭدەك ئىستېلا رايونىدىكى كۆپ سانلىق كىشىلەر زىيان - زەخمەتكە يولۇقمىغانلىقتىن، زىيان - زەخمەتكە يولۇققان بايقى ئاز ساندىكى كىشىلەرنى ئالداپ - پەپلەشمۇ ئاسانغا توختايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىغان بۇ ئاز ساندىكى كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ پۈتۈنلەي ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان كىشىلەردەك قىسمەتكە قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، يۈرەكزەدىلىك ۋە ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش تۇتىدۇ. يېڭى ھۆكۈمدارنىڭ غەزىپىگە قېلىشتىن قورقىدۇ.

ئومۇمەن، بۇ خىل مۇستەملىكە ھەربىتىگە كۆپ خىراجەت كەتمەيدۇ. ئۇ مۇقىم ۋە ئىشەنچلىك بولىدۇ، زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىغانلارنىڭ سانىمۇ ئاز بولۇپ، ھۆكۈمدارنىڭ ھاكىمىيىتىگە زىيان يەتكۈزەلمەيدۇ. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇسۇلنى قوللىنىشتا دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بىر مەسلىنى قىستۇرۇپ ئۆتمەكچىمەن: ئىستېلا قىلىنغان رايون خەلقلىرىنى ئىمكانقەدەر پەپلەش كېرەك، ئەگەر بۇمۇ كار قىلمىسا، ئۇلارنى تۇپ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇۋېتىش كېرەك. چۈنكى، بىر ئادەم زىيان - زەخمەتكە يەڭگىلىرەك ئۇچرىسا، ئۇنىڭ ھامان بىركۈنى قىساس ئېلىشقا قۇربى يېتىدۇ. ئەگەر، بىر ئادەمگە زەربە ئېغىر بولسا، ئۇ قىساس ئېلىشقا مەڭگۈ ئاجىز كېلىدۇ. شۇڭا، مۇمكىنقەدەر كىشىلەرگە زىيان - زەخمەت يەتكۈزمەسلىك كېرەك. يەتكۈزگەن ئەھۋال ئاستىدا، ئۇنى ئۇزۇل - كېسىل يوقىتىپ تاشلاش كېرەك.



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

ئەگەر، مۇستەملىكە ھەربكتىنى ئىستېلا رايونىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش تەرىقىسىدە ئېلىپ بېرىشقا توغرا كەلسە، مۇقەررەر ھالدا دۆلەت خەزىنىسىنىڭ كۆپ قىسمى ئىسراپ بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ چىقىم كۆتۈرمەيدۇ. بۇنداق بولغاندا، زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىغانلار كۆپ بولىدۇ. چۈنكى، ئارمىيە ئۇ يەر، بۇ يەرگە يۈرۈش قىلىپ، يەرلىك پۇقرالار پېشكەللىككە يولۇقىدۇ. بۇنداق بولۇۋەرسە، كىشىلەر پادىشاھنىڭ دۇشمىنىگە ئايلىنىپ قالىدۇ. گەرچە، مۇستەملىكە ئەل خەلقىرى بويسۇندۇرۇلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ ئۆز دىيارىدا ياشاۋاتقانلىقىنى، ئۇلارنىڭ گېزى كەلسە پادىشاھقا خەۋپلىك ھەرىكەتلەرنى ئۇيۇشتۇرالايدىغانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەك. شۇڭا، مەيلى قايسى نۇقتىدىن ئېيتمايلى، ئىستېلا رايونىدا ئەسكەر تۇرغۇزۇش چىقىم كۆتۈرمەيدىغان قىلىق، ئاھالە كۆچۈرۈش ئىنتايىن ياخشى چارىدۇر.

ئەگەر، بىر ھۆكۈمدار يۇقىرىدا دېيىلگەندەك تىل، قانۇن، ئۆرپ ـ ئادەت جەھەتتىن ئۆزلىرىگە يات بولغان بىر رايونىنى ئىگىلىسە، ئۇنداقتا، ئۇ ئۆزىنى ئاشۇ ئاجىز قوشنا ئەلنىڭ رەھبىرى ۋە ھىمايىچىسىگە ئايلاندۇرۇشى كېرەك. ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى قاۋۇل كۈچلەرنى ھەر خىل ئامالىلار بىلەن ئاجىزلاشتۇرۇشى، ئۆزىگە ئوخشاش كۈچلۈك چەت ئەل ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تاسادىپىي ھالدا ئەتراپىدىكى ئاجىز دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىشىدىن ھەر ۋاقىت ئاگاھ بولۇشى كېرەك. رېئال تۇرمۇشتا مۇنۇ ئەھۋاللار يۈز بېرىپ تۇرىدۇ: ئۆز خاقانىدىن رازى بولمىغان كىشىلەر مەككارلىق ۋە قورقۇنچاقلىق بىلەن چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئۆز ئېلىگە كىرىشىنى تەلەپ قىلىدۇ. بۆرىنى قوتانغا باشلاشتەك بۇنداق ئەھۋالنى رۇملۇقلارنىڭ يۇنانغا كىرىشىگە



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

دائىر ئىشلاردىن روشەن كۆرگىلى بولىدۇ. قىزىقارلىق يېرى شۇكى، رۇملۇقلار باشقا ئەللەرگە كىرگەندە، ھەمىشە شۇ ئەلدىكى ئايرىم كىشىلەرنىڭ يوچۇق ئېچىپ بېرىشى بىلەن كىرگەنىدى. ئىشلار ھەمىشە شۇنداق بولىدۇ: چەت ئەل كۈچلىرى مەلۇم بىر رايونغا ئۈسۈپ كىرگەندىن كېيىن، مەزكۇر رايونىنىڭ ئاجىز كۈچلىرى ئۆز ھاكىمىيىتىنىڭ ھۆكۈمدارلىرىدىن قانائەت تاپماي ياكى ئۇلارغا ھەسەت قىلىپ، تاجاۋۇزچى چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتىدۇ. شۇڭلاشقا، ئىستېلاچى نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئەل بولغان رايوندىكى ئاجىز كۈچلەرنى ئۆزىگە تارتىش كېرەك. چۈنكى، ئۇلار ئىستېلاچىلارنىڭ ھاكىمىيىتى بىلەن ئۆزى خالاپ سىڭىشىدۇ. ئىستېلاچى ئەنە شۇ كۈچلەرنىڭ زورىيىپ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزىگە تەھدىت بولۇشىدىن ھەزەر ئەيلىشى كېرەك. ئىستېلاچى ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ، ئاجىز كۈچلەرنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئىستېلا رايوندىكى كۈچلۈك گۇرۇھ ـ مەزھەپلەرنى ئۆزىگە بويسۇندۇرىدۇ ۋە ئۆزىنى ئاشۇ رايونىنىڭ مەڭگۈلۈك ھۆكۈمدارىغا ئايلاندۇرالايدۇ. ئەگەر، ئىستېلاچى بۇلارنى مۇۋاپىق ھەل قىلالمىسا، قولغا كەلتۈرگەن ھەمە مە نەرسىلەرنى تېزلا قولدىن بېرىپ قويىدۇ. ئۇ مەزكۇر رايونىنى باشقۇرغان ئەھۋالدىمۇ ئاۋارىچىلىك كۆپ بولىدۇ.

بۇ جەھەتتە رۇملۇقلار ياخشى نەمۇنىدۇر. رۇملۇقلار ئۆزى ئىستېلا قىلغان بارلىق رايونلاردا بۇ قائىدىلەرگە قاتتىق ئەمەل قىلدى. رۇملۇقلار ئىستېلا رايونىغا مۇستەملىكە يۈرگۈزگەندە، ئاجىز، كىچىك ئەللەرنى سىيلاپ ـ سىيپىدى، ئەمما، ئۇلارنى كۈچەيتىۋەتمىدى. ئۇلار كۈچلۈك گۇرۇھلارنى ئاجىزلاشتۇرۇپ، چەت ئەل ھۆكۈمدارلىرىنىڭ مەزكۇر رايونغا تەسىر كۆرسىتىشىگە يول قويمىدى ۋە باشقىلار. بۇ يەرگە كەلگەندە، مەن يۇنانغا



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

دائىر مىسالىلارنى قەيت قىلىپ ئۆتەيلى: ئەينى ۋاقىتتا، يۇنانىستاندىكى ئارىستوكراتلار بىلەن ئاتېنىيالىقلار ھەمكارلىشىپ ماكېدون خانلىقى[1]نى بويسۇندۇردى. ئانتىئوكۇس[2]نى قوغلاپ چىقاردى. شۇنداق بولسىمۇ، رۇملۇقلار ئارىستوكراتلار بىلەن ئاتېنىيالىقلار ئەجرىگە يۇز قاراپ، ئۇلارنىڭ كۆچىيىشىگە يول قويۇۋەتكىنى يوق. ئەكسىچە، ئۇلارنىڭ زورىيىشىنى ئامالىنىڭ بارىچە توستى. رۇملۇقلارغا ھەمكارلاشقان پىلىپقا نىسبەتەن — پىلىپ گەرچە ئۆزىنىڭ رۇملۇقلارغا بولغان دوستلۇقىنى پەش قىلىپ سۆزلىگەن بولسىمۇ — رۇملۇقلار ئۇنىڭغا رەھىم قىلماي جايلىۋەتتى. ئاتتىئوكو شۇقەدەر ئاجىز بولسىمۇ، رۇملۇقلار ئۇنى ھېچقانداق مەرتىۋىگە ئېرىشتۈرمىدى. رۇملۇقلارنىڭ يۇقىرىقىدەك تەدبىرلىرىنى بارلىق ئاقىل ھۆكۈمدارلار ئۆگىنىشكە تېگىشلىك. ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ ئويلىشى لازىم بولغىنى كۆز ئالدىدا كۆرۈنۈپ تۇرغان قىيىنچىلىقلارلا بولۇپ قالماستىن، ئەڭ مۇھىمى يۇز بېرىش ئېھتىمالى بولغان خەۋپ — خەتەرلەر ھەققىدىمۇ باش قاتۇرۇشى كېرەك. بىر دانا ھۆكۈمدار كەلكۈندىن بۇرۇن تۇغان تۇتۇشى، ھەر خىل خەۋپلەرگە نىسبەتەن ئالدىنى ئېلىش تەييارلىقىنى قىلىپ قويىدۇ. يېڭى بايقالغان ۋاقىتتىكى خەۋپ — خەتەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئوڭاي، لېكىن خەۋپ — خەتەرنىڭ ئەۋجى يېتىپ كەلگەندە ئىش تۇگەشكەن بولىدۇ. بۇ خۇددى كېچىكىپ بايقالغان ئۆپكە كېسىلىگە ئوخشايدۇ.

---

① ماكېدون خانلىقى — قەدىمكى بالقان يېرىم ئارىلىدىكى قۇللۇق تۈزۈمدىكى دۆلەت.

② ئانتىئوكو (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 187 — 223) قەدىمكى سۈرىيە پادىشاھى، مىلادىيەدىن ئىلگىرى 192 - يىلى فىرېتسىيەگە يارىمچى ئەسكەر ئەۋەتكەن. مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 190 - يىلى رۇملۇقلاردىن مەغلۇپ بولغان.



دەسلەپكى باسقۇچتا كېسەلنىڭ بايقىلىشى تەس بولىدۇ. ئەمما، دىياگنوز قويۇپ بايقالسىلا داۋالاش قىينىغا توختىمايدۇ. لېكىن، كېسەل ئەڭ باشتا تەكشۈرۈپ بايقالمىسا ۋە كېسەلگە لايىق رېت-سېپ قوللىنىلمىسا، ئاي ـ كۈنلەر ئۆتۈپ كېسەل ئېغىرلاشقاندا بايقالسا، ئىش كېچىككەن بولىدۇ. بۇ قائىدىنى دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا تەتبىقلىغىلى بولىدۇ. ئەگەر، بىر دۆلەتنىڭ ھۆ-كۈمدارى دۆلەتتىكى يوشۇرۇن خەۋپلەرنى ئۆتكۈرلۈك بىلەن ئال-دىن سېزەلمىسە (بۇنداق قىلىش ئەڭ دانا كىشىلەرگە نېسىپ بو-لىدۇ)، ئۇ يۇز بەرگۈسى ئىشلارنىڭ تەدبىرىنى ئالدىن تۈزەلەيدۇ. ئەگەر، ھۆكۈمدار ئىنچىكە ۋە تىرىشچان بولمىسا، خەۋپ ـ خە-تەر ئاستا ـ ئاستا تەرەققىي قىلىپ، جان ھەلقۇمىغا يەتكەندە قانچە قىلسىمۇ پايدىسى بولمايدۇ. شۇڭا، ئەينى دەۋردىكى رۇم-لۇقلار كەلمىش خەۋپ ـ خەتەرنى يىراقتىن بايقاپ، ئۇنى يوق قىلغان. ئۇلار ئۇرۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن خەۋپ ـ خەتەرلەر-نىڭ يوشۇرۇن تەرەققىياتىغا قىلچە يول قويمىغان. چۈنكى، ئۇ-رۇش ساقلانغىلى بولمايدىغان ئىش. ۋاقىت سوزۇلسا، بۇنىڭ پاي-دىسى قارشى تەرەپكە بولىدۇ. رۇملۇقلار بۇنى ناھايىتى ياخشى چۈشەنگەچكە، ئەينى ۋاقىتتىكى ھەمكارلاشقۇچىلىرىدىن بولغان پىلىپ ۋە ئانتىئوكولارغا جەڭ ئېلان قىلىپ، ئىتالىيەدە كەلگۈ-سىدە ئۆزلىرىگە قارشى يۇز بېرىدىغان ئۇرۇشنىڭ ئالدىنى ئال-غان. گەرچە، رۇملۇقلار ئەينى ۋاقىتتا بۇ ئىككى مەيدان ئۇرۇش-تىن ساقلىنالىسىمۇ، ئۇنداق تاللاشتىن ۋاز كەچكەن. رۇملۇقلار بىز ھەمىشە دانىشمەنلەرنىڭ ئاغزىدىن ئىشتىدىغان: «كەينىگە تارتىشنىڭ خاسىيىتىنى كۆرۈپ باققىن» دېگەندەك ئىبارىلەرنى ئەزەلدىن ياقتۇرمايتتى. ئەكسىچە، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىغا ۋە



پەخەسلىك بىلەن چىقارغان هۆكۈملىرىگىلا ئىشىنەتتى. چۈنكى، ۋاقىت ئۆزى بىلەن ئەگەشتۈرۈپ هەممە نەرسىنى ئېلىپ كېلىدۇ: ئۇ ياخشى ئىشلارنىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ، يامان ئىشلارنىمۇ ئېلىپ كېلىدۇ ياكى هەر ئىككىسىنى تەڭلا ئېلىپ كېلىدۇ.

ئەمدى بىز دىققەتنى فىرانسىيەگە ئاغدۇرۇپ، تەكشۈرۈپ باقايلى، ئۇ يۇقىرىقىدەك قىلغانمۇ - يوق. مەن چارلىز هەققىدە سۆزلەپ ئولتۇرمايمەن، پەقەتلا لۇئى هەققىدە توختىلاي. چۈنكى، لۇئىنىڭ ئىتالىيەنى بېسىپ ياتقان ۋاقتى ئۇزۇنراق، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى كۆزىتىشىمۇ ئوڭايراق. كۆزىتىشلەر ئارقىسىدا شۇنى بايقىدۇقكى، لۇئىنىڭ هەرىكىتى يات بىر ئەلدە هاكىمىيەت تۇرغۇزۇشتا قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارغا تۇپتىن خىلاپ.

فىرانسىيە پادىشاهى لۇئى دەل ۋېنتسىيەلىكلەر باشلاپ كەلگەن بۆرە، ۋېنتسىيەلىكلەر لۇئىنى تاجاۋۇز قىلدۇرۇش ئارقىلىق لومبارديە[1]نىڭ يېرىمىغا ئېرىشمەكچى بولغانىدى. مەن بۇ يەردە فىرانسىيە پادىشاهىنىڭ تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بىر قىسىم يەرلەرنى ئىگىلىۋالغانلىقى هەققىدە سۆزلەپ ئولتۇرماي. چۈنكى، ئۇ ئىتالىيەدە پۈت دەسسەپ تۇرالىغۇدەك بىر جاي هازىرلىماقچى ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئىتالىيەدە ئۇنىڭ دوستلىرى يوق ئىدى. بۇرۇن پادىشاه چارلىزنىڭ هەرىكىتى قارشى ئېلىنىمىغاچقا، لۇئىنىڭ ئىتالىيەدىن دوست تېپىش تىرىشچانلىقىمۇ ئىزچىل مەغلۇپ بولدى. لۇئىنىڭ باشقا ئىشلىرىدا خاتالىق سادىر بولمىغان بولسا، ئۇنىڭ ئىتالىيەگە باستۇرۇپ كىرىشتىكى مۇددىئاسىمۇ ئەمەلگە ئاشقان بولاتتى. پادىشاه چارلىز قولدىن

① لومبارديە ــ ئىتالىيەنىڭ بىر مەمۇرىي رايونى.



بېرىپ قويغان شانۇشەۋكەتنى پادىشاھ لۇئى لومباردىيەنى ئىگىلەش بىلەن قايتا قولغا ئالدى. رىنايا ئۇنىڭغا باش ئەگدى. فىلورېنسىيەلىكلەر دوستقا ئايلاندى. ماركىز مانتۇيا، كىنەز فېررارا، ۋانتىۋورى، فىلىق خانىم، لوردفائېنزا، پاسسارو، رىمىلى، كاماۋرلو، پىئوموبىنو[1] قاتارلىق ئاقسۆڭەكلەر ھەمدە لۇگالىقلار، پىسسالىقلار، سىيىنالىقلار لۇئىغا دوستلۇق قولىنى ئۇزاتتى. ۋېنتسىيەلىكلەر ئۆزلىرىنىڭ شۇم غەرىزى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان يامان ئاقىۋەتنى پەقەت شۇ چاغدىلا چۈشەندى! ئۇلار لومباردىيەنىڭ بىر قىسىم كىچىك شەھەرلىرىگە ئېرىشىش ئۈچۈن ئىتالىيەنىڭ ئوتتۇرا قىسىم زېمىنىنى فرانسىيەنىڭ باشقۇرۇشىغا تۇتۇپ بەردى!

قېنى، قىياس قىلىپ باقايلى، ئەگەر فرانسىيە پادىشاھى لۇئى مەن يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتكەن ئىستېلا رايونىنى باشقۇرۇش تەدبىرلىرى بويىچە ئىش تۇتقان بولسا، ئىتالىيەدە ئېرىشكەن زېمىن، دوستلۇق، ئابرۇي قاتارلىقلارنى ھېچقانچە كۈچ سەرپ قىلمايلا ساقلاپ قالالايتتى. گەرچە، لۇئىنىڭ ئىتالىيەدىكى دوستلىرى كۆپ بولسىمۇ، ئۇلار زەئىپ ۋە قورقۇنچاق بولۇپ، بەزىلىرى دىنىي ھاكىمىيەتتىن، يەنە بەزىلىرى ۋېنتسىيەلىكلەردىن قورقاتتى. شۇڭا، ئۇلار لۇئىغا ئەگەشمىسە بولمايتتى. لۇئى ئۆزىگە ئەگەشكەن ئەنە شۇ دوستلىرىغا تايانغان بولسا، ئىتالىيەدىكى باشقا كۈچلۈك گۇرۇھلارنى ئاسانلا بەربات قىلالايتتى. كېشىنى ئىنتايىن ئەپسۇسلاندۇرىدىغىنى شۇكى، لۇئىنىڭ قىلغان – ئەتكەنلىرى دەل بۇنىڭ تەتۇرىچە بولدى. پادىشاھ لۇئى مىلانغا كىرگەندىن كېيىن ئۆز ھاكىمىيىتىنى تۇگەشتۇرىدىغان ئىشنى

① بۇ كاتتىلار ئىتالىيەدىكى ھەرقايسى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى.



قىلغان: پاپا ئالېكساندىر[1]نىڭ رومانىنى بېسىۋېلىشىغا يارىدەم قىلدى. ئۇ شۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئىتالىيەدىكى دوستلىرىدىن ۋە ئۇنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتقان كىشىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىنى، ئۆزىنى ئۆزى ئاجىزلاشتۇرغانلىقىنى ئويلاپ يەتمىگەنىدى. بۇ يەردىكى دىنىي ھاكىمىيەتلەر ئەسلىدىلا ئۆزىنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقى بىلەن زور ئىناۋەتكە ئىگە ئىدى. ئەمدىلىكتە بولسا فىرانسىيە پادىشاھى ئۇلارغا غايەت زور ئۆرپ ـ ئادەت ھوقۇقىنى بېرىۋەتكەنىدى. بۇ خۇددى يولۋاسقا قانات چىقىرىپ قويغاندەك بىر ئىش بولدى. فىرانسىيە پادىشاھى بىرىنچى قېتىملىق خاتالىقىنى ئۆتكۈزۈپ بولغاندىن كېيىن يەنە كەينى ـ كەينىدىن خاتالىق ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولدى. ئاخىرىدا ئۇ ئالېكساندىرنىڭ تېسكارانى ئىگىلىۋېلىشتەك قارا نىيىتىنى توسۇش ئۈچۈن ئۆزى ئىتالىيەگە ئاتلىنىشقا مەجبۇر بولدى.

پادىشاھ لۇئىنىڭ خاتالىقى مۇنداق: ئۇ رۇم دىنىي ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇۋەتتى ھەم نۇرغۇن دوستلىرىدىن ئايرىلىپ قالدى. تېخى بۇ ئاز كەلگەندەك ناپلېس پادىشاھلىقىغا كۆز تىكىپ، ئۇنى ئىسپانىيە پادىشاھى بىلەن تەڭ بۆلۈشمەكچى بولدى. پادىشاھ لۇئى ئىتالىيەنىڭ غوجايىنى بولۇپ تۇرۇۋقلۇق ئۆزىگە پۇت ئاتىدىغان يەنە بىر كۈچنى پەيدا قىلدى. شۇنىڭ بىلەن، لۇئى بويسۇندۇرغان جايدىكى قارا نىيەتلەر ئۆزلىرىنىڭ دەرد ـ ھەسرىتىنى تۆكىدىغان غوجايىنغا ئېرىشىۋالدى. ئەسلىدە

① پاپا ئالېكساندىر ـــ ئەسلىي ئىسمى رودرىگو بورجىئا (1413 ـــ 1503). ئۇ پارا بېرىش ئارقىلىق رىم پاپاسى بولغان. ئۇ تەختتە ئولتۇرغاندا پاپانىڭ ھوقۇقىنى كۈنسايىن ئاددىيلاشقان، ئۇ نىكاھسىز تاپقان ئوغلى چېسارى بورجىئا (مەشھۇر كىنەز ۋالونتىنو) ئارقىلىق دىنىي قوغدىغۇچى سۈپىتىدە ئىتالىيەنىڭ رومانا رايونىنى ئۆزىگە قارىتىۋالدى.



پادىشاھ لۇئى بويسۇندۇرۇلغان رايونلىرىغا ھۆكۈمدارلىق ۋەزىپىسىدە قويۇۋېرىپ، ئۇنى ئۆزىگە ئولپان تۆلەتكۈزگەن بولسا بولاتتى. بىراق، لۇئى ئۆزىگە ئولپان تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك ئادەمنى[1] قوغلۇۋېتىپ، ئۆزىنى قوغلۇۋېتىلەيدىغان يەنە بىر ئادەمنى — ئىسپانىيە پادىشاھىنى باشلاپ كەلدى.

زېمىنغا ئېرىشىش ئادەملەردە بولىدىغان ئىنتايىن تەبىئىي ئارزۇ، كىشىلەر بۇ ئارزۇنى كۈچى يېتىدىغان دائىرىدە ئەملىگە ئاشۇرغاندا، ئەيىبلەشكە ئەمەس، بەلكى ماختاشقا سازاۋەر بولىدۇ. لېكىن، ئارمانغا لايىق دەرمان بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۇرۇنۇش قىلسا، ئۇنىڭ نەتىجىسى بۇ خىل قىلمىشنىڭ تەنبىھلەشكە تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەگەر، فىرانسىيە پادىشاھى ئەينى ۋاقىتتا ناپلېسقا ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئېرىشەلىگەنىكەن، ئىسپانىيە پادىشاھى بىلەن بۆلۈشۈۋېلىش ئۈچۈن ھەمكارلاشماسلىقى لازىم ئىدى. فىرانسىيە پادىشاھىنىڭ ۋېنتسىيەلىكلەر بىلەن بىرلىكتە لومبارديەنى بۆلۈشۈۋېلىشى فىرانسىيە پادىشاھىنىڭ ئىتالىيەدىن يېڭىنە پاتقۇدەك ئورۇنغا ئېرىشۈېلىشىنى ئويلىغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ دېيىلسە، بۇ توغرا بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، فىرانسىيە پادىشاھىنىڭ ناپلېسنى ئىككىنچى قېتىم ئىسپانىيە پادىشاھى بىلەن بىرلىشىپ بۆلۈشۈۋېلىشى خاتا بولىدۇ. چۈنكى، ئىككىنچى قېتىمقىسىدا ئەقىلگە مۇۋاپىق ئاساسلار كەم.

شۇنداق قىلىپ، پادىشاھ لۇئى بەش قېتىم خاتالىق ئۆتكۈزگەن بولدى: زەئىپ گۇرۇھلارنى يوقىتىپ، ئىتالىيەدىكى كۈچلۈك گۇرۇھلارنىڭ كۈچىنى تېخىمۇ زورايتىۋەتتى. كۈچ - قۇد-

① ئاپلېس ئارنگان پادىشاھى فېدېرىكو I نى كۆرسىتىدۇ.



رەتكە ئىگە تائىپىلەرنى[1] ئىتالىيەگە باشلاپ كىردى. ئىتالىيەدە ئۆزى پۈت قويۇپ تۇرمىدى، ئىتالىيەگە قارىتا مۇستەملىكە سىياسىتى ئېلىپ بارمىدى. ئۇ ئەنە شۇنداق خاتالىقلارنى سادىر قىلغان بولسىمۇ، ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ زېمىنىنى تارتىۋېلىشتەك ئالتىنچى خاتالىقنى ئۆتكۈزۈشى سەۋەبلىك ئۇنىڭ بۇيۇك شان ـ شۆھرىتىنىڭ هايات چېغىدىلا سۇنۇشى ناتايىن ئىدى. ئەگەر، ئۇ رۇم دىنىي هاكىمىيىتىنىڭ كۈچىنى كېڭەيتىۋەتمىگەن بولسا، ئىسپانىيەلىكلەرنى ئىتالىيەگە باشلاپ كەلمىگەن بولسا، ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ پادىشاه لۇئىغا باش ئۇرۇشى مۇقەررەر ئىدى. لۇئى يۇقىرىقىدەك سەۋەنلىكلەرنى ئۆتكۈزگەنكەن، ۋېنتسىيەنىڭ هالاكىتىگە قاراپ تۇرمىسا بولاتتى. ۋېنتسىيەلىكلەر كۈچەيسە باشقىلارنىڭ لومبارديەگە كۆز تاشلىشىغا يول قويمايتتى. چۈنكى، ۋېنتسىيەلىكلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا، لومبارديەگە پەقەت ئۆزىلا غوجايىن بولۇشى كېرەك ئىدى. يەنە باشقا دۆلەتلەرمۇ لومبارديەنى فىرانسىيەنىڭ قولىدىن ۋېنتسىيەلىكلەرگە ئېلىپ بېرىشنى خالىمايتتى. چۈنكى، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ هەر ئىكىسى بىلەن دۈشمەنلەشكۈدەك قۇدرىتى يوق ئىدى.

بەزىلەر فىرانسىيە پادىشاهى لۇئىنى ئاقلاپ، ئۇنىڭ رومانىنى پاپا ئالېكساندىر VI كە بېرىۋېتىشى، ناپلېسنى ئىسپانىيەگە بېرىۋېتىشى ئۇرۇشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن دېيىشىدۇ. بۇنىڭغا مېنىڭ بېرىدىغان جاۋابىم مۇنداق: بىر هۆكۈمدار ئۇرۇشتىن ساقلانماقچى بولىدىكەن، قالايمىقانچىلىقنىڭ يۈز بېرىشىگە يول قويماسلىقى كېرەك. چۈنكى، ئۇنداق قىلىش بىلەنلا ئۇرۇشتىن ساقلانغىلى بولمايدۇ. ئۇرۇشنىڭ پارتلاش ۋاقتىنى كەينىگە سوـ

① ئىسپانىيە پادىشاهى فېردىناندو II نى كۆرسىتىدۇ.



زۇشنىڭ پايدىسى يوق. ئېھتىمال، بەزىلەر فرانسىيە پادىشاھى لۇئىنىڭ پاغا ياردەم بېرىپ، ئۇنىڭ ئىشلىرىغا يار - يۆلەك بو-لۇشى پانىڭ پادىشاھ لۇئىنىڭ نىكاھىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا قوشۇلغانلىقى، شۇنداقلا رۇئاننىڭ كاردىنال بولۇشنى شەرت قىلغانلىقى[1]، دەپ ئىزاھلىشار، بۇنىڭغا قارىتا، ھازىرچە جاۋاب قايتۇرماي، ھۆكۈمدارلارنىڭ شان - شەرىپى ھەققىدىكى بايانلاردا چۈشەنچە بەرمەكچىمەن.

فرانسىيە پادىشاھى لۇئىنىڭ لومباردىيەنى قولدىن بېرىپ قويۇشى ئۇنىڭ يۇقىرىدا دېيىلگەن ئىستېلا رايونىنى ساقلاپ قې-لىشتا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك قائىدىلەرگە سەل قارىغانلىقى-دىن بولغان. شۇڭا، ئۇنداق بولۇشنىڭ ھەيران قالغۇدەك يېرى يوق، ئۇ ئەقىلدىن تاشقىرى ئىشلار ئەمەستۇر. ۋالونتىنو (پاپا ئالېكساندىر VI نىڭ ئوغلى، كىشىلەر ئۇنى چىسارى بورجىئا دې-يىشىدۇ) رومانانى ئىگىلەپ تۇرغان مەزگىلدە، مەن نانىتتا كار-دىنال رۇئان ھەزرەتلىرى بىلەن سۆھبەتتە بولغىنىمدا[2] ئۇ مۇشۇ خىل تارىخىي ھادىسىلەر ھەققىدە مۇنداق دېگەنىدى: ئىتالىيە-لىكلەر ئۇرۇشنى چۈشەنمەيدۇ، مەن ئۇنىڭغا جاۋابەن، فرانسىيە-لىكلەر سىياسىينى چۈشەنمەيدۇ. ئەگەر چۈشەنسە، رۇم دىنىي ھاكىمىيىتىنىڭ كۈچىيىپ كېتىشىگە يول قويمىغان بولاتتى. ئەمەلىيەتتە، رۇم دىنىي ھاكىمىيىتى بىلەن ئىسپانىيەلىكلەرنىڭ

① لۇئى XII پاپا ئالېكساندىرنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىن، خو-تۇنى جۇۋەننا (لۇئى XI نىڭ قىزى، چارلىز VIII نىڭ سىڭلىسى) بىلەن ئاجرىشىپ، 1499 - يىلى چارلىز VIII نىڭ تۇل قالغان خوتۇنى (بىرېتان خانىشى ئانىنى) بىلەن توي قىلدى - دە، بىرېتانىنىڭ كىنەزلىك ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈردى. بۇنىڭغا جاۋا-بەن لۇئى پانىڭ رومانا VII غا ھۇجۇم قىلىشىنى قوللىدى.

② 1500 - يىلى ماكياۋېللى فرانسىيە ئوردىسىغا تۇنجى قېتىم بېرىپ، كار-دىنال رۇئان بىلەن سۆھبەتلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولغان.



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

كۈچيىپ كېتىشىنى فىرانسىيەلىكلەر ئۆزى كەلتۈرۈپ چىقارىدى. فىرانسىيەنىڭ ۋەيران بولۇشىنى ئۇنىڭ رەقىبلىرى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇنىڭدىن بىز ئەبەدىي توغرا بولغان مۇنداق ئۇمۇمىي پىرىنسىپقا ئېرىشىمىز: كىم باشقىلارنى كۈچەيتىۋېتىدىكەن، شۇ ئۆز ـ ئۆزىنى ھالاك قىلغان بولىدۇ. چۈنكى، بۇنداق كۈچىيىش سۈيىقەست ياكى زوراۋانلىقتىن كەلگەن بولغاچقا، كۈچەيگۈچى ئىزچىل تۇرده گۇمان پوزىتسىيەسىده بولىدۇ.





ئېلىش بىلەن تۇتۇپ تۇرۇشنىڭ قايسىسى تەس، قايسىسى ئاسان؟

ھاكىمىيەتنى مۇقىملاشتۇرۇشقا دۇچ كېلىدىغان مۇشكۈلىلەردىن گەپ ئاچقاندا، كىشىلەر مۇنداق بىر تارىخىي ئەھمىيەتنىڭ تېگىگە ئويلاپمۇ يېتەلمەسلىكى مۇمكىن: قىسقىغىنا بىر نەچچە يىل ئىچىدە، ئىمپېراتور ئىسكەندەر[1]مۇڭدۇپپەقىيەتلىك ھالدا ئاسىيانىڭ غوجايىنى بولۇۋالدى. ئۇ پۈتكۈل ئاسىيا زېمىنىنى ئېلىپ بولماي تۇرۇپلا ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى. ئادەتتىكى قاراش بويىچە، ئاشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا دۆلەتتە ئوڭايلا مالىمان پەيدا بولاتتى. بىراق، كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، ئىسكەندەرنىڭ ۋارىسلىرى ئامان ـ ئېسەن ھالدا دۆلەتنى تۇتۇپ تۇرالىدى. ئۆزلىرىنىڭ يامان غەرىزى تۇپەيلىدىن كېلىپ چىققان بەزى ئاۋارىچىلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئۇلار باشقا ئاۋارىچىلىكلەرگە يولۇقمىدى.

---

① ئىسكەندەر ـــ ماكېدونىيە پادىشاھى ئالېكساندىر كۆرسىتىدۇ (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 323 ـــ 336 ـ يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان). پۈتكۈل يۇنانىنى ئۇرۇش بىلەن ئىگىلىگەندىن كېيىن مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 335 ـ يىلى شەرقتىكى پېرسىيەگە، جەنۇبتىكى مىسىرغا، ھەتتا يىراقتىكى شىمالىي ھىندىستانغا يۈرۈش قىلغان. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى ھىندىستاندىن مەغلۇبىيەت بىلەن چېكىنىپ، بابىلۇندا ۋاپات بولغان.



بۇ ھادىسىگە نىسبەتەن پېقىر مۇنداق جاۋاب بېرىدۇ: تارىخ-تىن بۇيانقى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇلى ئاساسەن ئىككى خىل بولغان. بىرى، پادىشاھ ۋە ئۇنىڭ مالايلىرىنىڭ ئورتاق ئىدارە قىلىشى (بۇنىڭدا مالايلار پادىشاھنىڭ ھىممىتى بىلەن ۋەزىر سالاھىيىتىگە ئېرىشىپ دۆلەت باشقۇرىدۇ)؛ يەنە بىرى، پادىشاھ ۋە بەگلەر بىرلىشىپ خانىدانلىقنى ئىدارە قىلىدۇ (بۇنىڭدا بەگلەر بەھرىمەن بولىدىغان ئىمتىياز پادىشاھنىڭ ھىممىتىدىن ئەمەس، بەلكى بۇرۇنقى قانداشلىق مۇناسىۋىتىدىن كەلگەن بولىدۇ.) بەگلەردە ئۆزىنىڭ تېررىتورىيەسى ۋە پۇقراسى بولىدۇ، بۇ پۇقرالار بەگنى ئۆزىنىڭ غوجايىنى دەپ بىلىپ ھمايە قىلىدۇ. يۇقىرىدا ئېيتىلغان بىرىنچى خىل ئىدارە قىلىش ئۇسۇلىدا، پادىشاھ زور ئىمتىيازغا ئىگە بولغان بولىدۇ، پادىشاھتىن ئارتۇق ھېچكىم بولمايدۇ، پۇقرالار ۋەزىر - ۋۇزرالارنى پادىشاھنىڭ ئەمرى دەپ بىلىپ ئىتائەت قىلىدۇ. شۇڭا، پۇقرالاردا ئۇلارغا نىسبەتەن ئالاھىدە ھېسسىيات بولمايدۇ.

دەۋرىمىزدىكى تۇركىيە بىلەن فىرانسىيە يۇقىرىقى ئىككى تىپقا ۋەكىللىك قىلىدۇ. تۇركىيە بىرلا پادىشاھنىڭ ئەمرى ئاستىدىكى ئەل بولۇپ، ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ۋەزىر ۋە مالايلاردۇر. تۇركىيە پادىشاھى ئۆزىنىڭ سەلتەنەت ئاستىدىكى بەش ئەلنى بىرقانچە ئىشتاتقا بۆلۈپ، ئۇنى باشقۇرۇشقا ھەر خىل مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتكەن. پادىشاھ ئۇلارنى خالىغانچە ئۇياق - بۇياق قىلالايدۇ. فىرانسىيە پادىشاھى بۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ. فىرانسىيە پادىشاھى بۇرۇندىن بار بولغان بىر تۇركۇم ئاقسۆڭەكلەر توپىنىڭ ئارىسىدا قالغان. بۇ ئاقسۆڭەكلەر ئۆزلىرى تۇرغان تېررىتورىيەدىكى پۇقرالار تەرىپىدىن غوجايىن دەپ قارىلىپ، ئۇلارنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشكەن. ئۇلار

ئۆزىگە خاس ئىمتىيازغا ئىگە، پادىشاھ ئۇلارنى خالىغانچە بىر تەرەپ قىلالمايدۇ، ئۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى مەلۇم مەنىدىن ئېيىتقاندا، تەۋەككۈلچىلىك بولاتتى. يۇقىرىقىلاردىن مۇنداق يەكۈننى چىقىرىمىز: تۈركىيە پادىشاھىنىڭ سەلتەنىتى ئاستىدىكى زېمىنىنى ئېلىش قىيىن، ئەمما ئېلىۋالغاندىن كېيىن ساقلاپ قېلىش ئوڭاي. ئەكسىچە، فىرانسىيە پادىشاھى تۇتۇپ تۇرغان زېمىنىنى ئېلىش ئوڭاي، تۇتۇپ تۇرۇش تەس.

تۈركىيە پادىشاھىنىڭ قولىدىكى زېمىنىنى ئىگىلەشنىڭ قىيىنلىقىدىكى سەۋەب شۇكى، تاجاۋۇزچىلارنى پادىشاھنىڭ بەگ - ۋەزىرلىرى باشلاپ كىرگەن بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، پادىشاھنىڭ چۆرىسىدىكى ئادەملەرنىڭ ساتقۇنلۇقىدىن پايدىلىنىش تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى، بۇ پادىشاھنىڭ ۋەزىر - سىپاھىلىرى ئۇنىڭ قۇللىرىدىنلا ئىبارەت بولغاچقا، ئۇلارنى سېتىۋېلىپ ئىنىدەككە كەلتۈرۈش تەس. سېتىۋالغان تەقدىردىمۇ ئۇلاردىن نەپ ئالغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار خەلقنى ئۆزىگە ئەگەشتۈرەلمەيدۇ، شۇڭلاشقا تۈركىيە سەلتەنىتىنى بويسۇندۇرىمەن دېگەن كىشى ئالدى بىلەن ئىدىيەۋى تەييارلىقىنى پۈختا قىلىپ، ئۆزى نىشان قىلىۋاتقان ئەلنىڭ بىرلىككە كەلگەن كۈچ ئىكەنلىكىنى ئوبدان چۈشىنىشى، باشقىلارنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ پۈرسەت يارىتىپ بېرىشىگە ئەمەس، بەلكى ئاساسەن ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايىنىش لازىم، ئەلۋەتتە. ئىستېلاچى تۈركىيە پادىشاھلىقىنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇرۇشتا تۈركىيە پادىشاھىنى مەغلۇپ قىلىپ، قورال كۈچىنى يوقىتىپ مەڭگۈ باش كۆتۈرەلمەيدىغان قىلسا، كېيىنچە پادىشاھ جەمەتىدىن باشقا ھېچكىمدىن ئەنسىرەش كەتمەيدۇ. پادىشاھ جەمەتىنىمۇ يوقىتىۋەتسە، ئەنسىرىگۈدەك خەۋپىكە تېخىمۇ ئورۇن قالمىغان بولىدۇ. چۈنكى، خەلق پادىشاھىدىن ئۆزگىلەرگە ئىشەنمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە غالىبلار



ئۆز غەلىبىسىنى قولغا كەلتۈرۈشتە ئۇلارغا تايانمىغاچقا، غەلىبە-دىن كېيىن ئۇلاردىن ئەيمىنىش تامامەن ئورۇنسىز ئىش بولىدۇ.

ئەگەر ئىستېلا نىشانى فىرانسىيەدەك ئەل بولسا، ئەھۋال ئۇنىڭ ئەكسىچە بولىدۇ. بۇنداق ئەلگە باستۇرۇپ كىرىش ناھايىتى ئوڭاي، چۈنكى ئۇنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىنى ئۆزىگە تارتىسلا كۇپايە. بۇ ئاقسۆڭەكلەر ھۆكۈمەتتىن نارازى بولۇپ، ئۆزگىرىش قىلىشنى نىيەت قىلىپ تۇرغان بولىدۇ. ئۇلار ئىستېلاچىلارغا قۇلايلىق پۈرسەت يارىتىپ بېرىپ، ئىستېلاچىلار ئاسانلا غەلىبىگە ئېرىشۈالىدۇ. بىراق، ئىستېلادىن كېيىن بۇنداق ئەلنى ساقلاپ قېلىش ئاۋارىچىلىك ۋە قىيىندۇر. بۇ نۇرغۇن مۇشكۈلاتلار ئاشۇ ساڭا يارىدىم قىلغان ئادەملەردىن، شۇنداقلا ئۆزۈڭ ئەزگەن كىشىلەردىن كېلىدۇ. ھۆكۈمرانلار جەمئىتىنى يوق قىلىشنىڭ ئۆزىلا يېتەرلىك بولالمايدۇ. چۈنكى، قېپقالغان باشقا ئاقسۆڭەكلەر پادىشاھنىڭ ئورنىغا چىقىپ، بىر مەيدان ئىنقىلابنىڭ رەھبەرلىرىدىن بولۇپ قېلىش خەۋپى بار، سەن ئۇلارنى ئاسانلىقچە رازى قىلالمايسەن ۋە ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتالمايسەن. شۇڭا، پۈرسەت يېتىپ كەلسىلا، ئۇلار تۇغ كۆتۈرۈپ چىقىدۇ ـ دە، بۇ ئەلدىن مەھرۇم بولىسەن.

ئەمدى دارا[1] خانلىقى ھەقىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بارايلى. بىزنىڭ بايقىشىمىزچە، دارا خانلىقىنىڭ ئالاھىدىلىكى تۈركىيە پادىشاھلىقىغا ئوخشاپ كېتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن بۇ ئەلگە يۈرۈش قىلىش ۋە ئۇنى ئىگىلەش ئۇچۇن، ئىمپېراتور ئىسكەندەرنىڭ ئالدى بىلەن پادىشاھ دارانى ئۇزۇل ـ كېسىل يوقىتىشى زۆرۈر بولدى، ئاندىن تېررىتورىيەنى ئىگىلىدى. غەلىبىدىن كېيىن دارا ئۆلدى، ئىسكەندەر ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىدى. ئەگەر ئىس-

① دارا (ئىنگلىزچە Dario) پارس شاھى، يەنە بىر نامى Codomano بولۇپ، مىلادىيەدىن ئىلگىرى 330 ـــ 337 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان.



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

كەندەرنىڭ ۋارىسلىرى ئىچكى نىزا تۇغدۇرماي ئىتتىپاقلىشىدىغان بولسا، ئۇلار بۇ ئەلگە بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى بىمالال داۋام قىلغان بولاتتى، دۆلەتتىمۇ مالىمان كېلىپ چىقمايتتى. بىراق، فىرانسىيەدەك دۆلەتنى ئۇنداق ئاسان بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ. فىرانسىيە، ئىسپانىيە، گىرېتسىيە (يۇنان) لاردا ھە دېسىلا رۇمۇلۇقلارغا قارشى مالىمان يۇز بېرىشىنىڭ سەۋەبى بۇ دۆلەتلەردە نۇرغۇن كىچىك خانىدانلىقنىڭ بولغانلىقىدۇر. كىشىلەرنىڭ ئەسلىدىكى ئۆز دۆلىتىگە بولغان خاتىرىسى مەۋجۇتلا بولىدىكەن، رۇمۇلۇقلار ئۆزلىرى ئىگىلىگەن رايونىنى مۇقىم تۇتۇپ تۇرالمايدۇ. ئەمما رۇم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئىمتىيازى ۋە ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋام قىلىشى بىلەن كىشىلەرنىڭ ئۆتمۈشتىكى دۆلەتلىرى ھەققىدىكى خاتىرىسى ئۆچۈپ، ئاخىر رۇمۇلۇقلار بۇ ئەلنىڭ شەكسىز غوجايىنىغا ئايلاندى. رۇمۇلۇقلاردا ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۇز بەرگەندە، ئۇلارنىڭ ھەرقاندىقى ئۆزى تۇرغۇزغان نوپۇزى بىلەن ئۆزئارا كۈچ سىنىشالايدۇ. چۈنكى، بۇرۇنقى خان جەمەتى ئاللىبۇرۇن تۇگىگەن، كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە رۇمۇلۇقلاردىن ئۆزگە ھۆكۈمران يوق ئىدى.

يۇقىرىقىدەك بىر قاتار تارىخىي ئەھۋالىيەتنى كۆرگەنىكەنىمىز، مۇنۇ ئەھۋالدىن تەئەججۇپ ھېس قىلمايمىز: ئىسكەندەر ئاسىيانى ئوڭايلا ئالدى. يەنە بەزىلەرنىڭ (پېرىس گۇرۇھى[1] ۋە باشقىلار) ئۆزى ئالغان زېمىنىنى تۇتۇپ تۇرۇشى ئىنتايىن تەس بولدى. بۇ خىل ھالەتلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ئامىل غالىبلارنىڭ ئىقتىدارىدىكى پەرقىتە ئەمەس، بەلكى ئىستېلا رايونىنىڭ ئەھۋالىدىكى كۆپ خىللىقتا ئىپادىلەندى.

---

① پېرىس ــ قەدىمكى يۇنانغا تەۋە ئېپېرونىڭ شاھى. مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 318 (؟) ــ 272 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان بولۇپ، ھەربىي تالانتى بىلەن تونۇلغان.



ئەركىنلىك ۋە تەرتىپ: ئىستېلاچىنىڭ دۈشمنى

▲ ئەركىنلىك ۋە تەرتىپ تارىخنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرىغا ۋە دىيانەت ـ شەپقەتلىرىنىڭ ئالدىمىغا دۈچ كەلسىمۇ، بەربىر ھۆر خەلقنىڭ قەلبىدىن ئۇنتۇلۇپ كەتمەيدۇ.

▲ بۇ خىل ئەھۋالغا نىسبەتەن، ئەڭ ئىشەنچلىك ئۇسۇل شۇكى، ئۇلارنى تولۇق يوقىتىۋېتىش ياكى ھۆكۈمراننىڭ ئىستېلا رايونىدا تۇرۇشىدۇر.

ئەگەر ئىستېلا قىلىنغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ قانۇنى ئاستىدا ئەركىن ياشاشقا ئادەتلەنگەن بولسا، بۇنداق ئىستېلا رايونىنى ئىدارە قىلىشنىڭ ئۇچ خىل ئۇسۇلى بار. بىرىنچىسى، ئۇلارنى پاكىز يوقىتىش؛ ئىككىنچىسى، ئىستېلاچىنىڭ ئىستېلا رايونىدا تۇرۇشى؛ ئۈچىنچىسى، ئىستېلا قىلىنغان ئەللەرنىڭ ئەسلىدىكى قانۇنى بويىچە ياشىغىلى قويۇش، ئەمما ئۇلارنى ئولپان بەرگۈزۈش، ئىستېلاچىلارغا دوستانە مۇئامىلىدە بولىدىغان ئاز سانىدىكى كىشىلەردىن تۇرۇلگەن قۇلىقى يۇمشاق ھۆكۈمەتتىن بىرنى قۇرۇش. بۇ ھۆكۈمەت ئىستېلاچىلار ھۆكۈمرانى تەرىپىدىن قۇرۇلغان ھۆكۈمەت بولغاچقا، ئاشۇ ھۆكۈمراننىڭ دوستلۇقى ۋە



ھىمايىسى بولمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۆزىنىڭ مەۋجۇت بولالمايدىغانلىقىنى چۈشىنىدۇ. شۇڭا، ئۇنداق ھۆكۈمەت ھۆكۈمرانلىغا ئىنتايىن سادىق بولىدۇ. ئىستېلاچى ھۆكۈمران ئەركىن تۇرمۇشتا ئادەتلەنگەن شەھەرنى تۇتۇپ تۇرماقنى ئويلايدىكەن، ئۇنداقتا، ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈشتە مۇشۇ شەھەر پۇقرالىرىغا تايىنىش باشقا ئۇسۇلغا قارىغاندا تېخىمۇ ئۇنۇملۇك ۋە ئىشەنچلىكتۇر.

سىپارتالىقلار بىلەن رۇملۇقلار دەل ئاشۇ جۇملىدىندۇر. سىپارتالىقلار ئىستېلا قىلغان رايوندا ئولىگارخ ھاكىمىيەت[1]تىن بىرنى تىكلەش ئارقىلىق ئافېنا بىلەن تىبىسنى قوغداپ قالغانىدى. بىراق، ئاخىرقى ھېسابتا سىپارتالىقلار ئافېنا بىلەن تىبىسنى يەنە قولدىن بېرىپ قويدى. رۇملۇقلار كاپۇئا[2]، كارتاجىن[3]، نۇمانزىيە[4] قاتارلىق جايلارنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن بۇ يەرنىڭ خەلقلىرىنى كۆزىدىن يوق قىلدى. شۇڭا، ئاقىۋەتتە، رۇملۇقلار مەزكۇر رايونلارنى قولدىن بېرىۋەتمىدى. بىراق، رۇملۇقلار يۇنانىنى سىپارتالىقلار ئىشلەتكەن ئۇسۇل بىلەن ساقلاپ قېلىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، يۇنانلىقلارغا ئەركىنلىك بېرىپ، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ قانۇنى بويىچە ياشاشتا يول قويغان بولسىمۇ، ئاخىرقى ھېسابتا غەلىبە قىلالمىدى. ئاخىر رۇملۇقلار يۇنانىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بۇ رايوندىكى نۇرغۇن شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىشقا مەجبۇر بولدى. چۈنكى، ئىستېلا قىلىنغان رايونىنى مۇ-

① ئولىگارخ ھاكىمىيەت — ئىستېلا رايونىدىكى ئاز سانىدىكى كىشىلەردىن تۇزۇلگەن ئىستېلاچىغا سادىق ئاز سانلىقلار ھاكىمىيىتى.

② كاپۇئا — مىلادىيەدىن ئىلگىرى 221 - يىلى بەربات بولغان.

③ كارتاجىن — مىلادىيەدىن ئىلگىرى 146 - يىلى بەربات بولغان.

④ نۇمانزىيە — مىلادىيەدىن ئىلگىرى 133 - يىلى بەربات بولغان.

قىم ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن رۇملۇقلاردا ئۇنىڭدىن باشقا ئامال يوق ئىدى. شۇڭلاشقا، ئىستېلاچىلار ئۈچۈن ئېيتقاندا، بۇ بىر شەھەرگە غوجا بولغانىكەن، بۇ شەھەرنىڭ پۇقرالىرى ھۆر ھاياتقا ئادەتلەنگەن بولسا، ئىستېلاچىنىڭ ئۇلارنى تولۇق ۋەيران قىلىۋەتمەسلىكى مۇقەررەر ھالدا ئۆز ھالاكىتىنى كۈتۈپ تۇرۇشقا ئوخشاش بىر ئىش بولىدۇ. نەتىجىدە، بۇ شەھەرنىڭ خەلقلىرى پۈرسەت پىشىپ يېتىلگەن ئەھۋال ئاستىدا ئەركىنلىك باھانىسىدە غەلىيان كۆتۈرىدۇ ۋە بۇ شەھەرنىڭ قەدىمكى قانۇنى ۋە تەرتىپ ـ ئىنتىزامىنى تىرىلدۈرمەكچى بولىدۇ. مانا بۇ ئەركىن تۇرمۇشتىكى شەھەرنى غەرق قىلىۋېتىشتىكى زۆرۈرلۈكنىڭ سەۋەبى، ئەركىنلىك ۋە تەرتىپ تارىخىنىڭ بوران ـ چاپقۇنلىرىغا ۋە دىيانەت ـ شەپقەتلىرىنىڭ ئالدىمغا دۈچ كەلسىمۇ، بەربىر ھۆر ياشاپ كۆنگەن خەلقنىڭ ئېسىدىن چىقمايدۇ. ئىستېلاچى ئىستېلا رايونىدىكى يەرلىك خەلقنى خانۋەيران قىلىۋېتىشى لازىم. بولمىسا، سەن ئۇلارغا قانچىلىك سارايسىمە سېلىشىڭ ۋە ئۇلاردىن قانچىلىك مۇداپىئە قىلىشىڭدىن قەتئىينەزەر ئۇلار ئاخىر يەنە ئەركىنلىك ۋە تەرتىپتىن ئىبارەت ئىككى قىممەتلىك ئەنئەنىسىنى ھەرگىز ئېسىدىن چىقارمايدۇ، خۇددى پىلارۇسىيەلىكلەر تەرىپىدىن بىر ئەسىر مۇستەملىكە قىلىنغاندىن كېيىنكى پىسالىقلارغا ئوخشاش، ئۇلار بەختسىزلىككە يولۇققان چاغلىرىدا ئەركىنلىك ۋە تەرتىپ دەۋرلىرىدىكى گۈزەل ئۆتمۈشلىرىنى ياد ئېتىدۇ.

ئەگەر بەزى شەھەرلەرنىڭ خەلقى پادىشاھ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىدا تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئادەتلەنگەن، ئۇلارنىڭ ئۆتمۈشتىكى ئۆز خاقانىنىڭ جەمەتى قۇرۇتۇۋېتىلگەن بولسا، ئۇلار بىرلىشىپ مۇ يېڭى پادىشاھنى ئاغدۇرۇپ تاشلاشقا ئامالسىز قالىدۇ، شۇنىڭ



بىلەن بىللە ئەركىن ھايات ئۇلار ئۈچۈن ناتونۇش بولۇپ قالىدۇ ۋە ئۇلار نېمە قىلىشنى بىلمەي قالىدۇ. بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، مەزكۇر ئىستېلا رايون خەلقلىرىنىڭ ئىگىلىگۈچى ھۆكۈمەت دائىرىلىرىگە بولغان قارشىلىق ھەرىكىتى ئاستىلايدۇ، مانا بۇ يېڭى ھۆكۈمراننىڭ ئۆزى ئىستېلا قىلغان رايونىنى ساقلاپ قېلىشقا قولاي شارائىت تەمىن ئېتىدۇ. ئەگەر ئىستېلا ئوبيېكتى جۇمھۇرىيەت بولغاندا، ئەھۋال پۈتۈنلەي ئوخشىمايدۇ. جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىدە زور ھاياتىي كۈچ، دەھشەتلىك غەزەپ ـ نەپرەت، تەقەززالىق قىساسلىق قەلب مەۋجۇت بولغان بولىدۇ. بۇ ئىستېلا رايون خەلقنى ئۆتمۈشكە ھېرىس بولۇپ، قولىدىن كەتكەن ئەركىنلىكىنى ياد ئېتىدۇ. ئۇلار بۇنى ھەر قېتىم ئەسلەگەندە ئۆزلىرىنى باسالماي قالىدۇ. بۇ خىل ئەھۋالغا نىسبەتەن ئەڭ مۇۋاپىق ئۇسۇل ئۇلارنى قىرىپ تاشلاش ياكى پادىشاھنىڭ ئىگىلىگەن رايونىدا تۈرۈشىدىن ئىبارەت.



ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تاجاۋۇزچىلىق قىلىش

▲ تەجرىبىلەر بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، جەمئىيەتتە ھېچقانداق بىر ئىش يېڭى قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزۈش كەبى قىيىن ئەمەس، ھېچقانداق ئىشنىڭ ئاقىۋىتى بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدەك مۆلچەرلىگۈسىز ۋە نۇقتىسىز ئەمەس. ئىجرا قىلىشتا ھېچقانداق ئىش مۇشۇ ئىشتەك خەۋپلىك ئەمەس. سەۋەب شۇكى، يېڭى تۈزۈمنىڭ بەرپاچىسى كونا تۈزۈمدە ياشاپ نەپ ئالغان كىشىلەرنىڭ دۈشمىنى بولۇپ قالىدۇ. ھەتتا يېڭى تۈزۈمدىن نەپ كۆرگەنلەرمۇ يېڭى تۈزۈمنى تولۇق ھىمايە قىلمايدۇ.

▲ قورال ئىشلەتكەن ئەۋلىيا - ئەنبىيالار غەلىبە قىلدى، قورال ئىشلەتمىگەن ئەۋلىيا - ئەنبىيالار مەغلۇپ بولدى. سەۋەب شۇكى، ئادەتتە ئاۋامنىڭ خاھىشى ئاسان ئۆزگىرىدۇ. ئۇلارنىڭ مەۋقەيىنى ئۆزگەرتىشكە قايىل قىلىش ئوڭاي. ئەگەر ئۆزگەرتمىسە مانا بۇ ئىشنىڭ تەس بولغىنى. شۇڭا، كىشىلەر مەلۇم نەرسىگە ئىشەنگىلى زادى ئۇنىمىسا، ئۇلارنى قورال كۈچى ئىشلىتىپ ئىسكەنجىگە ئېلىش لازىم.

پېقىر تارىختا يۈز بەرگەن تەسىرلىك زور تارىخىي ۋەقەلەر-



نى مسال كەلتۈرۈپ، يېڭى هۆكۈمران ۋە يېڭى دۆلەت ھەققىدە بايان يۈرگۈزگىنىمدە خالايىق تەئەججۈپ ھېس قىلمىغاي. ئەمەلىيەت شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، نۇرغۇن كىشىلەر باشقىلار ماڭغان يولنى تەكرارلايدۇ، باشقىلارنىڭ ئىشلىرىنى دورايدۇ. بۇلار باشقىلارنىڭ يولىدا ئەينەن ماڭالمايدۇ ياكى ماڭغان ئەھۋالدىمۇ بۇرۇنقىلار ئېرىشكەن نەتىجىنىڭ ئەينەن ئۆزىگە ئېرىشەلمەيدۇ. ئەمما، قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر غايىلىك ئادەم ئۇلۇغلارنىڭ ئىزىنى قوغلىشىدۇ، ئاشۇ ئۇلۇغ نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن كىشىلەرنى ئۆزىگە ئۇلگە قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىنى ئۇلۇغلارنىڭ پەللىسىگە يەتكۈزەلمىسىمۇ، ھاياتىغا ئاز - تولا جۇلا قوشىدۇ. چوڭ ئىشلارنى قىلىمەن دېگەن ئادەم مەرگەزدەك ھەربىر ئەت قىلمىقى لازىم: ئۇ نىشانىنىڭ قانچىلىك يىراقلىقىنى ۋە قولىدىكى ئوقيا كىرىچىنىڭ قانچىلىك كۈچى بارلىقىنى بىلىشى لازىم. ئۇ قارىغا ئالغاندا نىشاندىن ئېگىزرەك قارىغا ئېلىشى لازىم. بۇ ئوقنى ئاشۇ ئېگىز نۇقتىغا تەگكۈزۈش كېرەكلىكىدىن ئەمەس، بەلكى ئاشۇ پەرق ئارقىلىق ئەسلىدىكى نىشانغا تەگكۈزۈشنى راستىنلا ئەملگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن.

مېنىڭچە، يېڭى قۇرۇلغان بىر خانلىقتا مۇقىم ئولتۇرۇشلۇق قىيىنچىلىقنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى دۆلەتنىڭ يېڭى ھۆكۈمرانىنىڭ قابىلىيىتىدىكى چوڭ - كىچىكلىككە باغلىق. بىر ئادەمنىڭ ئاددىي پۇقرالىقتىن ھۆكۈمرانلىققا كۆتۈرۈلۈشى باشقىلارنىڭ ئېتىز بالىسىدىن كېيىنكى تەڭرى ئەركىسىگە ئايلىنىشى شۇ ئادەمنىڭ قابىلىيىتى ياكى تەلىيىنى شەرت قىلىدۇ. قابىلىيەت ۋە تەلەي ئىستېلاچىنىڭ ئورنىنىڭ مۇقىملىقىغا ئازدۇ - كۆپتۇر پايدىلىق، بۇنىڭغا گەپ كەتمەيدۇ. لېكىن، شۇنداق ئېيتىلمىسىمۇ، نەتىجە قازىنىشتا تەلەيگە تايانمىغان ئادەم ئۆزىنىڭ

ئورنىنى ئەڭ مۇقىم ساقلاپ قالالايدۇ. ئەگەر يېڭى پادىشاھنىڭ ئۆزگە زېمىن ئاۋارىچىلىكى بولماي، ئىستېلا رايونىدا ئۆزى بىۋاستە پۈت دەسسەپ تۇرسا، ئۇنىڭ ئورنى تېخىمۇ مۇقىم بولىدۇ.

تەلەيگە ئەمەس، قابىلىيەتسىزگە تايىنىپ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىققانلاردىن مەن ئەڭ نەمۇنىلىك دەپ قارايدىغانلاردىن مۇسا پەيغەمبەر①، كىرىس②، رومۇلۇس③، تېسوس④ قاتارلىقلار بار. مۇسا ئەلەيھىسسالام گەرچە خۇدانىڭ بەندىلىرى ئارىسىدىكى ئىشلىرىنىڭ ۋاكالەتچىسى بولسىمۇ، بۇ يەردە ئۇنى مۇھاكىمە قىلىش مۇۋاپىق بولمىسىمۇ، مۇسادىكى خۇدا بىلەن ئالاقىلىشىلەيدىغان پەزىلەت بابىدا كىشىلەر مۇساغا ئاپىرىن ـ تەھسىنلەر ئوقۇشلىرى لازىمدۇر. بىز كىرىس ۋە باشقا ئوخۇشلۇق دۆلەت قۇرغۇچىلىرىنى كۆزەتكەندە، ئۇلارنىڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر ئۇلۇغلاردىن ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئەگەر بىز ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس پائالىيەت ۋە تەدبىرلىرىنى تەكشۈرسەك، ئۇلارنىڭ مۇسادىن ھېچقانداق پەرقى يوق كىشىلەردىن ئىكەنلىكىنى بىلىمىز. گەرچە مۇسا بەختىگە يارىشا خۇدادىن ئىبارەت ئۇلۇغ يېتەكچىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ، ئەگەر بىز ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە باشقا تەرەپلىرىنى تەكشۈرىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ تەلەيگە ئەمەس، پۇرسەتكە تايانى-

---

① مۇسا پەيغەمبەر (Moise) ـــ «تەۋرات»تىكى پەيغەمبەر ۋە يەھۇدىيلار قانۇنىنى ياراتقۇچى.

② كىرىس ـــ مىلادىيەدىن ئىلگىرى (530 ـــ 599) پېرسىيە ئاكىمىنىدى سۇلالىسىنى قۇرغان.

③ رومۇلۇس ـــ رىم ئەپسانىلىرىدىكى پېرسوناژ، ئۇرۇش ئىلاھى مارىسنىڭ ئوغلى، رىم شەھىرىنىڭ قۇرغۇچىسى، «پادىشاھلىق دەۋرى»نىڭ تۇنجى پادىشاھى.

④ تېسوس ـــ يۇنان ئەپسانىلىرىدىكى پېرسوناژ، ئافىنا شاھى. كالاباش مەخلۇق Minoteur نى ئۆلتۈرۈش بىلەن نام چىقارغان.



غانلىقىنى، پۇرسەتنىڭ ئۇلارغا ماددىي قوراللارنى ئاتا قىلغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ پۇقرالارنى ئۆز ئېھتىياجىغا ئەگ مۇۋاپىق كېلىدىغان شەكىلگە كەلتۈرگەنلىكىنى بايقايمىز. ئەگەر ئاشۇنداق پۇرسەت كەم بولسا، ئۇلار ئۆزىدىكى قابىلىيەتنى بىكارغا ئىسراپ قىلىۋەتكەن بولاتتى. ئەگەر ئۇلاردا ئاشۇنداق قابىلىيەت كەم بولسا كەلگەن پۇرسەتنى ئىسراپ قىلىۋەتكەن بولاتتى.

مۇسا مىسىر زېمىنىدىن دەل مىسىرلىقلار تەرىپىدىن قۇل قىلىنىۋاتقان ئىسرائىللارنى ئىزدەپ تېپىشى زۆرۈر ئىدى. شۇنداقلا بۇ قۇللار قۇللۇق تەقدىرىدىن قۇتۇلۇشى ئۈچۈن مۇساغا ئەگىشىشنى خالايتتى. رومۇلوسنىڭمۇ ئالىپادا تۇرماسلىقى زۆرۈر ئىدى، ئۇ تۇغۇلغان ۋاقتىدا تاشلىۋېتىلگەنلىكى ئۈچۈنلا كېيىن رۇمنىڭ پادىشاھى بولغانىدى ھەم شۇ مىللەتنىڭ قۇرغۇچىسى بولغانىدى. كىرىسكە نىسبەتەن ئېيتقاندا، پارسلارنىڭ مېتىكلار ھۆكۈمرانلىقىغا بولغان نارازىلىقىنى كۆزىتىشى زۆرۈر ئىدى. مېتىكلار ئۇزاق مۇددەتلىك تىنچ مۇھىتتا مۇلايىم ۋە ئاجىز بولۇپ قېلىشتى. تېئوسوسقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئەگەر ئۇ چېچىلاڭغۇ ئافېنالىقلارنى ئۇچراتمىغان بولسا، ئىقتىدارىنى ئىشقا سالالمىغان ۋە غايىسىنى ئەملگە ئاشۇرالمىغان بولاتتى. ئومۇمەن، يۇقىرىدا بايان قىلىنغان پۇرسەتلەر ئاشۇ كىشىلەرنى ئامەتكە نائىل قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلار پەۋقۇلئاددە ئىستېدات ئىگىلىرى بولۇپ، كەلگەن پۇرسەتلەرنى دەل ۋاقتىدا بايقاپ تۇتۇۋالالايتتى ۋە ئۇنىڭدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ ۋەتىنىگە شان ـ شەرەپ ھەم بەخت ـ سائادەت ئەكەلگەنىدى.

قابىلىيىتى بىلەن شاھلىق ئورنىغا چىقىقان كىشىلەرنىڭ مۇساپىلىرى جاپا ـ مۇشەققەت ۋە ئاۋارىچىلىكلەر بىلەن تولغان بولىدۇ. بىراق، ئۇلار پادىشاھ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنىڭ ئورنى

نى ھەرەج تارتماي ساقلاپ قالدۇ. پادىشاھ ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش شۇنىڭ ئۈچۈن مۇشەققەتلىك بولىدۇكى، ئۇ ئۆزىنىڭ كەلگۈسىدىكى دۆلىتىنى قۇرۇش ئۈچۈن ھەمدە تىنچلىق ئاسا- يىشلىققا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن بىر قاتار يېڭى قائىدە - تۈزۈملەرنى تۈزۈشكە دۇچ كېلىدۇ. تەجرىبىلەر بىزگە شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، جەمئىيەتتە ھېچقانداق بىر ئىش يېڭى قانۇن - تۈزۈملەرنى تۈزۈش كەبى قىيىن ئەمەس، ھېچقانداق ئىشنىڭ ئا- قىۋىتى بۇ ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدەك مۆلچەرلىگۈسىز ۋە چۈلۈۋۈر- سىز ئەمەس، ئىجرا قىلىشتا ھېچقانداق ئىش مۇشۇ ئىشتەك خەۋپلىك ئەمەس. سەۋەبى يېڭى تۈزۈمنىڭ بەرپاچىسى كونا تۈ- زۈمده ياشاپ نەپ ئالغان كىشىلەرنىڭ دۈشمىنى بولۇپ قالىدۇ، ھەتتا يېڭى تۈزۈمدىن نەپ كۆرگەنلەرمۇ يېڭى تۈزۈمنى تولۇق ھىمايە قىلمايدۇ. تولۇق ھىمايە قىلماسلىقتىكى سەۋەبنىڭ بە- رى، بۇلار ئۆزلىرىنىڭ دۈشمەنلىرىدىن ئەندىشە قىلىدۇ. چۈنكى ئۇ دۈشمەنلەر ئۆزىگە پايدىلىق بۇرۇنقى قانۇن - تۈزۈمنىڭ ئە- گىلىرى ئىدى؛ يەنە بىرى، ئىنسانلارنىڭ باشقىلارغا ئاسانلىقچە ئىشىنىپ كېتەلمەسلىكتەك تۈغما تەبىئىتىدە كىشىلەر يېڭى شەيئىلەر ھەققىدە ئىشەنچلىك تەجرىبىلەرگە ئىگە بولماي تۈ- رۈپ، يېڭى شەيئىلەرگە تېزلا ئىشەنمەيدۇ. شۇڭا، چەت ئەل كۈچلىرى باستۇرۇپ كىرىپ قالسا، بۇ ئادەملەر دەرھال ئۇلارغا ماسلىشىپ يېڭى تۈزۈمنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ. يەنە بىر جەھەت- تىن، يېڭى تۈزۈم ئاستىدا پايدا كۆرمىگەن كىشىلەر تاجاۋۇزغا نىسبەتەن دېلىغۇللارچە قارشىلىق قىلىپ، دادىللىق كۆرسەتمەي- دۇ. شۇڭا، ھۆكۈمرانىنىڭ ئۇلار بىلەن بىللە تۈرۈشى ئىنتايىن خەتەرلىك.

ئەگەر بىز بۇ مەسىلىنى تەلتۆكۈس روشەنلەشتۈرۈشنى



ئىستىسەك، ئاشۇ ئىستېلاچىلار ئۆز كۈچىگە تايانىدىمۇ ياكى باش-قىلارنىڭ ياردىمىگە تايانىدىمۇ، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇيۇك نىشا-نىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇ باشقىلارنىڭ ياردىمىنى ئاكتىپ-لىق بىلەن تەلەپ قىلدىمۇ ياكى ئۆزىگە ماسلىشىشقا مەجبۇر قىلالىدىمۇ، دېگەندەك تەرەپلەرنى تەكشۈرۈشىمىز زۆرۈر. ئەگەر باشقىلارنىڭ ياردىمىنى تەلەپ قىلىشتا ئاكتىپ بولسا ئۇنىڭ ئا-قىۋىتى ياخشى بولمايدۇ ۋە ھېچقانداق نەتىجىسى بولمايدۇ. ئەگەر ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىغا تايىنىپ، شارائىت يار بەرگەن ئەھۋال ئاستىدا، باشقىلارنى ياردەم بېرىشكە مەجبۇر قىلىش ئۈسۈلىنى ئىشلەتسە، بۇنىڭ ھېچقانچە خەتىرى بولمايدۇ. ئومۇمەن، قورال ئىشلەتكەن ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار غەلبە قىلدى، قورال ئىشلەت-مىگەن ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالار مەغلۇپ بولدى. بۇنىڭ يۇقىرىدا با-يان قىلىنغان سەۋەبىدىن باشقا مۇنداق بىر سەۋەبمۇ بار. ئۇ بولسىمۇ ئاۋامنىڭ خاھىشى ئادەتتە ئاسان ئۆزگىرىدۇ. ئۇلارنىڭ مەلۇم بىر نەرسىگە بولغان مەۋقەيىنى ئۆزگەرتىشكە قايىل قە-لىش ئوڭاي، ئەگەر ئۆزگەرتمىسە، مانا بۇنىڭ ئۆزى تەس بولغە-نى. شۇڭا، كىشىلەر مەلۇم نەرسىگە زادى ئىشەنگىلى ئۇنىمىسا، ئۇلارنى قورال كۈچى ئىشلىتىپ ئىسكەنجىگە ئېلىش كېرەك.

مۇسا، كىرىس، تېسوس ۋە رومۇلۇسلار باشتا قورال ئىش-لەتمىگەن بولسا، خەلقنى ئۆزى بېكىتكەن مۇنتىزىم قانۇن ـ تۈزۈمگە ئۇزاق مۇددەت رىئايە قىلدۇرالمىغان بولاتتى. بۇ خۇددى راھىب گىرالامو ساۋانارولا[1]نىڭ سەرگۈزەشتلىرىگە ئوخشاپ كې-تىدۇ: ئاددىي پۇقرالار ئۇنىڭغا ئىشەنمىگەندە، ئۇ ۋە ئۇ قۇرۇپ

① گىرالامو ساۋانارولا (1452 ــ 1498) فىلورېنتسىيە دىن ئىسلاھاتچىسى. ـ 1498 يىلى رىم پاپاسى تەرىپىدىن كاپىر دەپ تۇتۇلغان ھەم كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈل-گەن.

چىققان يېڭى تۈزۈم غۇلاپ كەتتى، چۈنكى ئۇ ئۆزىگە ئىشەنگەن ئادەملەرنىڭ ئىشەنچىنى مۇستەھكەملەشكە ھەمدە ئىشەنمىگەن ئادەملەرنى ئىشەندۈرۈشكە ئامالسىز قالدى. شۇڭا، بۇ راھىبقا ئوخشاپ كېتىدىغان كىشىلەر ئۆز مۇساپىسىدە تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغان قىينىچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ. غەلىبە قىلىش ئۈچۈن بۇ قىينىچىلىقلارنى ھەل قىلىش كېرەك بولىدۇ، ئۇلار بۇ قېتىم قىينىچىلىقلارنى يېڭىۋالغاندىن كېيىنلا، كىشىلەر قايىل بولۇشقا باشلايدۇ. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ شان ـ شەرىپى ۋە سۆلىتىگە ھەسەت قىلغان ئادەملەرنى باستۇرغاندىن كېيىنلا، ئاندىن ئۆزلىرىنىڭ ھوقۇقى، ئەمىنلىكى، شان ـ شەرەپ ھەم خۇشاللىقلىرىدىن بەھرىمەن بولۇشنى داۋام قىلدۇرالايدۇ.

يۇقىرىقى دەللىلەرگە يەنە بىر كىچىك دەللىنى قوشۇپ قويۇشنى لازىم تېپىۋاتىمەن. چۈنكى، بۇ باشتىكىلىرىگە ئاساسەن ئوخشاپ كەتسىمۇ، ۋەكىللىك خاراكتېرى كۈچلۈكرەك بولۇپ، ئۇ دەل سىراكوسا خاقانى ئىئارو①نىڭ ئىشلىرىدۇر. ئىئارو ناھايىتى ئەرزىمەس بىر ئائىلىدە تۇغۇلۇپ بىردىنلا سىراكوسانىڭ خاقانىغا ئايلىنىدۇ. سەۋەب شۇكى، ئۇ ۋەزىيەتنى كۆزىتىپ پۇرسەتنى چىڭ تۇتقان، ئۇنىڭدىن باشقا ئۇنىڭغا كەلگەن ھېچقانداق تەلەي بولغان ئەمەس. ئەينى دەۋردە، سىراكوسالىقلار بېسىم ئاستىدا ئىدى، مۇشۇنداق ئەھۋالدا، ئىئارو ئاشۇ كۈلپەتلىك تەقدىردىكى كىشىلەرنى ھەربىي باشقانى بولۇپ، ئۇلارنى قوراللىق كۈرەش ئارقىلىق ئازاد قىلىشنى قارار قىلدى. غەلىبىدىن كېيىن، كىشىلەر ئىئارونى بېشىغا ئېلىپ كۆتۈرۈپ، خاقان بولۇشقا بىردەك كۆرسەتتى. بىز بۇنىڭدىن ھەيران قالماسلىقىمىز

① ئىئارو ـــ مىلادىيەدىن ئىلگىرى (215 ـــ 308؟) سىراكوسا پادىشاھلىقىنىڭ ياۋۇز پادىشاھى ئىئارو II.

كېرەك. ئەمەلىيەتتە، ئىئارو ئاددىي پۇقرا ۋاقىتسىلا غايەت زور يوشۇرۇن ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا بەزى كىشىلەر شۇنداق دېگەنىدى: «ئەگەر ئۇ خاقان بولۇشقا توغرا كەلسە، باشقۇرۇشقا زېمىن بولسىلا، قالغان شارائىت ئۇنىڭدا تەييار». ئىئارو بۇرۇنقى ئارمىيەنى تارقىتىۋېتىپ، يېڭىدىن ئارمىيە تەشكىللەيدۇ. بۇرۇنقى دوستلىرىنى تاشلاپ، يېڭىدىن دوست تۇتىدۇ. ئۇنىڭدا ئۆزى نەزەردىن ئۆتكۈزگەن ئىشەنچلىك ئارمىيە ۋە دوست بار بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۆز خانلىقىنى بىخەتەر قۇرۇپ چىقىشقا مۇۋاپىق بولالىدى. گەرچە ئۇ نۇرغۇن ئىسسىق - سوغۇقلارنى باشتىن كەچۈرگەن بولسىمۇ، نۆۋەتتى كەلگەندە ئۇنىڭغا خانلىق ئورنىنى مۇقىم ساقلاپ قېلىش ئاسانغا توختىدى.





تەلەيلىكلەر هوقۇقنى قانداق مۇستەھكەملەيدۇ

▲ باشقىلارنىڭ كۈچىگە ياكى ئۆز تەلىيىگە تايىنىپ تەختكە ئولتۇرغان ئادەم ئۆزىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قېلىش يولـ لىرىنى چۈشەنمەيدۇ، ئەمەلىيەتتىمۇ، ئورنىنى ساقلاپ قالالمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئۆزىگە ھەقسىز رەۋىشتە مەنسۇپ بولغان، ئۇنىڭ گېپىنى سادىقلىق بىلەن ئاڭلايدىغان قوراللىق كۈچكە ئىگە ئەـ مەس.

▲ يېڭى دۆلەتنى دۈشمەنلىڭ قەستىدىن ساقلاش ئۈچۈن شۇنداق تەدبىر قوللانماق كېرەك: دوست ۋە ئىتتىپاقداش تېپىش كېرەك، قورال ۋە ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ غەلىبە قىلىش كېرەك. خەلقنى يېڭى ھۆكۈمرانىنى سۆيىدىغان ياكى ئۇنىڭدىن قورقىدىغان قىلىش كېرەك. ئارمىيەنى قوماندانغا بويسۇنىدىغان ھەم ئۇنى ھۆرمەتلەيدىغان قىلىشى كېرەك. خەۋپلىك ئادەملەرنى چوقۇم يوقىتىش كېرەك. كونا تۈزۈمنىڭ ئورنىغا يېڭى تۈزۈمنى دەسسىتىش كېرەك، پادىشاھ خەلقتە نىسبەتەن ھەم قاتتىق، ھەم يۇمشاق بولۇشى، كەڭ قورساق ۋە ساخاۋەتلىك بولۇشى كېرەك. ساداقەتسىز ئارمىيەنى تارقىتىۋېتىپ، ساداقەتلىك يېڭى ئارمىيەـ نى قۇرۇپ چىقىش لازىم. باشقا خانلىق ۋە بەگلىكلەر بىلەن



دوستانە ئۆتۈپ، ئۇلارنى ھالقىلىق پەيتتە ياردەم بېرىدىغان ياكى ھېچبولمىغاندا، زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەيدىغان قىلىشى لازىم.

▲ بۇرۇنقى روھىي جاراھەتنى ياخشىلىق ئارقىلىق ساقايتىمەن دېيىش خۇددى قۇلاقنى ئېتىۋېلىپ قوڭغۇراق ئوغرىلىغاندەك بىر ئىش.

تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ پۇقرالىقتىن شاھلىققا چىققانلار بەلكىم يۇكسىلىش داۋامىدا ئانچە جاپا ـ مۇشەققەت تارتمىغاندۇ. بىراق، مۇۋەپپەقىيەتتىن كېيىن شاھلىق سەلتەنىتىنى داۋاملاشتۇرۇشقا توغرا كەلگەندە، ئۇلارنىڭ قىينىلىشى تۇرغانلا گەپ. ئۇلار كۇرەش جەريانىدا ھېچقانداق ئاۋارىچىلىك تارتمىدى. چۈنكى، ھۇما قۇشىنىڭ (بەختلىك تەقدىرنىڭ) ياردىمى بىلەن ئەرشتە لەيلىگەندەك ئەركىن ھالدا مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇردى. بىراق، زېمىنغا قونغاندىن كېيىنلا پېشكەلچىلىكلەر يېتىپ كېلىدۇ. مانا بۇ پۇلغا تايىنىپ ياكى باشقىلارنىڭ شەپقىتىگە تايىنىپ شاھ تونىغا ئېرىشۋالغان كىشىلەر يولۇقىدىغان تەبىئىي ئەھۋالدۇر. قەدىمكى يۇنانىنىڭ ئىئونىيە ۋە ھېللىسپۇنت قاتارلىق شەھەرلىرىدە ئاشۇنداق ئىشلار يۈز بەرگەن. بۇ شەھەر كىنەزلىكىنىڭ ھۆكۈمرانلىرىنى ئىمپېراتور دارا ئۆز قولى بىلەن تىكلىگەن ۋە شاپائەت قىلغان. مەقسەت كىنەزلىكنىڭ كىچىك غوجايىنلىرى ئارقىلىق بۇ شەھەرلەرنى ئابرۇي بىلەن ئامان ـ ئېسەن ساقلاپ قېلىش ئىدى. ئاددىي پۇقرالىقتىن خانلىق ئورنىغا چىقانلار ۋە ئارمىيەنى سېتىۋېلىپ مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچىلارمۇ يۇقىرىقىدەك ئاقىۋەتتە بولىدۇ. ئۇنىڭ سەۋەبى ئۇلارنىڭ نوقۇل ھالدا باشقىلارنىڭ يانتاياق بولۇشى ۋە تەدبىرنىڭ شاپائىتىگە تايىنىپلا، ئۆزى بىۋاستە تىرىشچانلىق كۆرسەتمىگەنلىكتە. ياخشى



نىيەت ۋە تەلەي ئۇققىلى بولمايدىغان مۇقىمسىز نەرسىلەردۇر. باشقىلارنىڭ كۈچىگە ياكى تەلەيگە تايىنىپ تەختكە ئولتۇرغان ئادەم، ئۆزىنىڭ ئورنىغا قانداق كاپالەتلىك قىلىشنى چۈشەنمەيدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ ئۆزىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قالالمايدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى بەك ئاددىي: ئۇ كىشىپ چىقىشىدىلا تالانتلىق بولۇشى لازىم، بولمىسا ئۇنىڭ ئاددىي پۇقرالىقتىن بىر ئەمىرگە ئايلىنىشىغا ھېچبىر يول يوق بولىدۇ. ئۇلار ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى ساقلاپ قالالمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئۆزىگە ھەقىقىي مەنسۇپ، گېپىنى ئاڭلايدىغان قوراللىق كۈچكە ئىگە ئەمەس. تەبىئەت دۇنيا سىستېمىسى ئۆسىدىغان گىياھلارنىڭ يىلتىزى چوڭقۇر بولمايدۇ. بىر قېتىملىق بوران ئۇنى ئوڭايلا يۇلۇپ تاشلىغانىدەك، تاسادىپىي قۇرۇلغان يېڭى دۆلەتمۇ ئاشۇنداق پېشكەلچىلىككە ئۇچرايدۇ. ھۆكۈمران ئۇلۇغ تالانت ئىگىسى بولسىلا، تەقدىرنىڭ بۇ قىممەتلىك سوۋغىسىنى ئۇنۇملۇك قوغداشنى چوڭقۇر چۈشىنەلەيدۇ، ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىش بىلەنلا دۆلىتىنى قوغداشنىڭ پۈختا ئاساسىنى دەرھال قۇرۇپ چىقىدۇ. بۇ ئاساسنى باشقىلار پادىشاھ تەختكە چىقىشتىن بۇرۇنلا تەييار قىلىدۇ.

ئۆزىنىڭ ئىقتىدارى ياكى تەلىيىگە بېقىپ پادىشاھ بولۇشنىڭ ئىككى خىل ئۇسۇلى ھەققىدىكى ئىككى مىسالنى ھۇزۇرىڭىزغا سۇنماقچىمەن. ئۇلار فرانسىسكو سىفورزا ۋە چىسارى بورجالاردىن ئىبارەت. فرانسىسكو مۇڭاپىق ۋاستە ۋە ئۇلۇغ قابىلىيىتى ئارقىلىق ئاددىي پۇقرالىقتىن مىلان كىنەزىگە كۆتۈرۈلدى. ئۇ مۇشۇ ئورۇنغا ئېرىشىش جەريانىدا نۇرغۇن جاپا تارتتى، ئېرىشىپ بولغاندىن كېيىن مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئانچە كۈچ سەرپ قىلمىدى. پۇقرالار تەرىپىدىن ۋالىنتىنو كىنەزى دەپ ئاتالغان چىسارى بورجا دادىسىنىڭ سايىسىدە تەختكە ئولـ



تۇرغان. بىراق، ئامەت ئۇنى يوقلىمايدىغان بولغاندا، ئۇ دۆلىتىدىن قۇرۇق قالدى. گەرچە ئۇ ئورنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشلارنى قىلغان بولسىمۇ، ئورنىنى مۇستەھكەملەيدىغان ھەر خىل چارىلەرنى ئىشقا سېلىپ زېرەك كىشىلەرنىڭ قولىدىن كېلىدىغان قىلىقلارنىڭ ھەممىسىنى قىلغان بولسىمۇ، دۆلىتى ۋە تەختىدىن ئايرىلىپ قالدى. چوڭ ئىشلارنىڭ پۈتۈشىدىن بۇرۇنلا مۇستەھكەم ئاساس سالماي، ئىش پۈتكەندىن كېيىن ئاساس سېلىشنى ئۆي سېلىشقا تەتبىقلىساق بولىدۇ، ئاساسنى پۈختىلىماي ئۆي سېلىش بىناكار ئۈچۈن تەس بولۇپلا قالماي، ھەتتا ئۆينىڭ ئۆزىمۇ خەتەرلىكتۇر. بىز بۇ كىنەزنىڭ ھەرىكىتىنى تەكشۈرسەك شۇنى بايقايمىزكى، ئۇ كەلگۈسىدىكى ھوقۇقىنى ساقلاش ئۈچۈن ھەقىقەتەن نۇرغۇن پۈختا خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. بۇ ئىشلارنى نېمە ئۈچۈن تەكىتلەپ ئۆتىسەن دېگەندە، يېڭى بىر ھۆكۈمران ئۈچۈن ئۇنىڭدىنمۇ ياخشى ساۋاقلار بولمايدۇ. كىنەزنىڭ ئەجرىنىڭ بىكارغا كېتىشى ئۇنىڭ ناچارلىقىدىن ئەمەس، بەلكى تەلىيىنىڭ ئىنتايىن كاجلىقىدىن بولغان.

پاپا ئالېكساندىر VI ئوغلى ۋالونتىنو كىنەزنىڭ سەلتەنىتىنى ئۆستۇرۇش ئۈچۈن باشتىن - ئاخىر زور قىيىنچىلىقلارنى تارتتى. ئالدى بىلەن پاپا ئوغلىنى ئۆزىنىڭ رايونىدىن تاشقىرى بىر ئەلگە پادىشاھ قىلىشنىڭ ئامالىنى تاپالمىدى. ئۇ ئۆزىگە تەۋە جايلارنى ئوغلىغا بېرىشنى مۇددىئا قىلسا، بۇنىڭ مىلان كىنەزى ۋە ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ قوشۇلمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. چۈنكى، فائېنىزا[1] بىلەن رىمىنۇ[2] ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ قوغدىشىدا ئىدى. پاپا ئىتالىيە ئارمىيەسىنىڭ، بولۇپمۇ پاپا تەۋە

① فائېنىزا ــ ئىتالىيەنىڭ شىمالىدىكى قەدىمىي شەھەر.
② رىمىنۇ ــ ئىتالىيەنىڭ قەدىمىي شەھىرى.



رەپتە تۇرالايدىغان قىسمىنىڭ پاپا كۇچىنىڭ كېڭىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەيدىغان كىشىلەرنىڭ قولىدا ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. بۇ كىشىلەر ئورىسىنا جەمەتى[1] ۋە كولونىنىسىي جەمەتى[2] ھەمدە بۇلارغا ئەگىشىدىغان كىشىلەردىن ئىبارەت بولۇپ، پاپا ئۇلارغا تايىنىشتىن ھەزەر ئەيلەيتتى. شۇڭا، پاپانىڭ ئۆز ئوغلىنى دۆلەتنىڭ قىسمەن رايونلىرىغا ئىگە قىلىش ئۈچۈن دۆلەتنىڭ تەرتىپىنى بۇزۇپ، مالىمان ھالەتكە كەلتۈرۈشى كېرەك بولىدۇ. شۇ چاغدىلا ئوت ئىچىدىن كاشتان ئالالايتتى (مۇمكىنسىزلىك مەنىسىدە). بۇ پاپا ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەڭ ئاسان ئىدى. چۈنكى، ئۇ ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ باشقا بىر سەۋەبىنىڭ تۈرتكىسىدە فرانسىيە ئارمىيەسىنى ئىتالىيەگە چاقىرىپ ئەكەلمەكچى بولۇۋاتاتتى. پاپا پۈرسەتنى چاڭ تۈتۈپ، ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ ھەربىتىگە قارشى تۇرماي، ئەكسىچە فرانسىيە پادىشاھى لۇئى XII نىڭ كۇلپەتلىك نىكاھتىن خالاس بولۇشىغا ياردەم بەردى، شۇ سەۋەپتىن پاپانىڭ ئىشى ئوڭغا تارتتى. شۇنىڭ بىلەن، فرانسىيە پادىشاھى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ ياردىمى ۋە پاپانىڭ قوشۇلۇشى بىلەن ئىتالىيەگە ئىنتايىن ئوڭۇشلۇق ھالدا كىرىۋالدى. پادىشاھ لۇئى قوشۇنلىرى بىلەن مىلانغا ئەمدىلا يېتىپ بېرىۋىدى، پاپا رومانانى تارتىۋېلىش ئۈچۈن فرانسىيە پادىشاھىدىن ئەسكىرىي ياردەم سورىدى. رومانا فرانسىيە پادىشاھىنىڭ سۈر ـ ھەيۋىسىدىن قورقۇپ، پاپا تېخى ئەسكەر چىقارـ

① ئورىسىنا جەمەتى ـــ 13 ـ ئەسىردە رىمدا باش كۆتۈرگەن. ھەربىي ئىشلار بىلەن شۇغۇللىنىپ، كۆپلىگەن جەمەت ئەزالىرى چىسارى بورجا ئۈچۈن ياللانما قوشۇن باشلىقى بولۇپ ئىشلىگەن.

② كولونىنىسىي جەمەتى ـــ ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ئەدەبىي گۈللىنىش دەۋرىدە رىمدا ھۆكۈم سۈرگەن جەمەت. ھەربىي ساھەدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان.



ماستىنلا، ئۇنىڭغا ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن پاپانىڭ ئوغلى كـ-
نەز ۋالونتىنو رومانىغا ئوڭايلا ئېرىشىۋالدى ـ دە، كورونىنا
جەمەتىنىڭ بۇ رايوندىكى كۈچلىرىنى قوغلاپ چىقاردى. شۇنىڭ
بىلەن كىنەز ۋالونتىنو ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قېلىشى ئۈچۈن
ھەربىكەت قىلىشى كېرەك بولدى. بىراق، ئۇنىڭ بۇنداق قىلـ-
شىدا ئىككى توسالغۇ بار ئىدى: بىرى، ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى
ئەسكەرلەر ئۇنىڭغا سادىق ئەمەس ئىدى. يەنە بىرى، فىرانسىيە-
نىڭ مۇددىئاسىنى ئۇققىلى بولمايتتى. ئۇ كۆز ئالدىدىكى ئۇرد-
سىنا جەمەتى ئارمىيەسىنىڭ ئىشەنچسىزلىكىدىن ۋە ۋاقتى كەل-
گەندە ئۇنىڭغا ئاسىيلىق قىلىشىدىن ئىنتايىن ئەنسىرەيتتى. بۇ
ئارمىيە ئۇنىڭغا توسالغۇ بولۇپلا قالماي، ئەكسىچە تېخى ئۇ قول-
غا كەلتۈرگەن نەرسىنىڭ ھەممىسىنى تارتىۋېلىشى مۇمكىن ئى-
دى. بۇ جەھەتتە كىنەز فىرانسىيە پادىشاھىنىڭمۇ شۇلار بىلەن
بىر جاڭگالنىڭ بۆرىلىرى بولۇپ چىقىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى.
كىنەز فائېنىزانى ئېلىپ بولنىيەگە ھۇجۇم قىلغان ۋاقتىدا
ھەيرانلىق بىلەن بايقىدىكى، ئورسىنا جەمەتىنىڭ بۇ قېتىملىق
ھۇجۇمغا تۈتقان پوزىتسىيەسى ئىنتايىن سوغۇق بولدى. بۇ كـ-
نەزنىڭ ئورسىنا جەمەتى ھەققىدىكى قىياسىنى ئىسپاتلىدى.
كىنەز ئوربىنو كىنەزلىكىنى قولغا كەلتۈرۈپ، توسكاناغا ھۇجۇم
قىلغاندا، فىرانسىيە پادىشاھى ئۇشتۇمتۇت توسالغۇ بولۇشقا
باشلايدۇ. بۇ ۋاقىتتا، ۋالونتىنو كىنەز فىرانسىيە پادىشاھىنىڭ
غەرىزىنى كۆرۈپ يەتتى. شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ئورنىنى باشقىلارنىڭ
كۈچى ۋە ئامىتىگە تايىنىش بىلەن مۇستەھكەملىگىلى بولمايدە-
غانلىقىنى چۈشەندى.

ئارقىدىنلا كىنەز قىلىشقا تېگىشلىك چوڭ ئىش ئورسىنا
ۋە كولونىنېسسي جەمەتلىرىنىڭ رۇمدىكى كۈچلىرىنى ئاجىزلاش-

تۇرۇش ئىدى. شۇنىڭ بىلەن كىنەز بۇ ئىككى جەمەتنىڭ ئاقسۆڭەكلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئۇلارنى ئۆزىنىڭ كۈچىگە ئۆزگەرتتى. ئۇلارنى تارتۇقلاپ، دەربجىسى بويىچە مەنسەپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، بۇ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆز جەمەتلىرىگە بولغان ھېسسىياتى بىرقانچە ئاي ئىچىدىلا غايىب بولدى، كىنەز تەرەپكە ئۆزۈل - كېسىل ئۆتتى. ئاندىن كولوننېسىي جەمەتىنىڭ كۈچلىرىنى تارقىتىۋەتتى، ئارقىدىنلا پۇرسەتنى توغرىلاپ ئورىسنا جەمەتىنى كۆزدىن يوقىتىشى كېرەك ئىدى. دەرۋەقە، ئۇزاق ئۆتمەي پۇرسەتمۇ كەلدى. كىنەزمۇ بۇ پۇرسەتتىن ناھايىتى چىرايلىق پايدىلاندى. ئورىسنا جەمەتى كېچىككەن ھالدا شۇنى بايقاپ يەتتى: كىنەز ۋە دىنىي پىرقىنىڭ كېڭىيىشى ئورىسنا جەمەتىنىڭ ھالاكىتىدىن دېرەك بېرەتتى. ئورىسنا مەغلۇبىيىتىگە تەن بەرمەي پېروگىنونىڭ ماگىئونى كەنتىدە كېڭەش ئۆتكۈزدى. نەتىجىدە، ئورىبىنو ۋە رومانادا كىنەزگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈردى. بۇ كىنەزگە ناھايىتى زور خەۋپ ئېلىپ كەلدى. بىراق، ئۇ فىرانسىيە پادىشاھىنىڭ ياردىمى بىلەن خەۋپتىن قۇتۇلۇپ قالدى.

كىنەز ئابرۇيىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالغاندىن كېيىن فىراڭسىيە پادىشاھى ياكى باشقا چەت ئەل كۈچلىرىگە تايىنىش ئارقىسىدىكى خەتەرگە پېتىپ قالماسلىق ئۈچۈن سۈيىقەست پىلانلاشقا كىرىشتى. ئۇ ھىيلە - مىكىرنىڭ ئەھمىيىتىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ، دۈشمىنىگە خۇشامەت قىلىشقا باشلىدى. ئورىسنا جەمەتىنىڭ كاتتىباشلىرىدىن بىرى پائولو ئورىسنانى سېتىۋېلىپ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن پۇل، كىيىم - كېچەك ۋە ئاتلارنى ھەدىيە قىلدى، پائولونىڭ كېلىشتۇرمىچىلىكى ئارقىلىق كىنەز ئورىسنا جەمەتىنىڭ كىشىلىرى بىلەن يارىشىۋالدى، شۇنداق قىلىپ، دوستلۇقنىڭ تۈتەك پەردىسى ئورىسنا جەمەتى كىشى-



لىرىنى كىنەزدىن ئېھتىيات قىلمايدىغان ھالەتكە كەلتۈردى، گۆدەك ۋە ساددا ئورىسىنا جەمەتى سېنىكالىيەدە كىنەزنىڭ ئالدىغا چۈشتى. كىنەز جەمەتىنىڭ باشلىقلىرىنى يوقىتىپ، ئۇنىڭ قانات ـ قۇيرۇقلىرىنى ئۆزىنىڭ كۈچىگە ئايلاندۇردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ رومانانىڭ پۈتكۈل زېمىنىغا ۋە ئورىبىنو كىنەزلىكىگە ئىگە بولۇۋالدى. بۇ كىنەزنىڭ ھوقۇقى ۋە ئورنى ئۈچۈن مەزمۇت ئاساس سالدى. كىنەزنى تېخىمۇ خۇش قىلغىنى رومانالىقلارنىڭ دوستانە ھېسسىياتى بولدى. ئۇ بۇ رايوندىكى مۇتلەق كۆپ ساندىكى خەلقنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى، خەلق كىنەز بەرگەن بەختلىك تۇرمۇشنىڭ تەمىنى تېتىدى. بۇ نۇقتا كىشىلەرنىڭ دىققىتىگە ۋە ئۇلگە قىلىشىغا ئەرزىيدۇ. شۇڭا، ئۇنى مۇنداقلا بايان قىلىپ ئۆتكۈزۈۋېتىشكە كۆڭلۈم ئۇنىمايدۇ.

كىنەز رومانانى ئىگىلىگەندىن كېيىن بۇ رايوننىڭ زەئىپ، ئىقتىدارسىز ھۆكۈمرانلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ كەلگەنلىكىنى بايقىدى، ئۇلارنى باشقۇردى دېگەندىن كۆرە، خەلقنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلدى دېگەن تۈزۈك ئىدى. ئۇلارنى خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇردى دېگەندىن كۆرە، بۆلۈنۈشكە ئېلىپ باردى دېگەن تۈزۈك ئىدى، بۇ رايون ئوغرى ـ قاراقچىلار بىلەن، بۇلاڭچىلىق ۋە مانچىلىق بىلەن تولغانىدى. كىنەز شۇنداق ھۆكۈم قىلدى: بۇ رايوندىكى خەلق ئەۋزەل تۇرمۇشقا كاپالەتلىك قىلالايدىغان ياخشى ھۆكۈمەتكە موھتاج ئىدى. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن كىنەز قاتتىق ۋە قابىل رېمىرو. دى. ئورکونى[1] تولۇق ھوقۇقلۇق ۋەزىر قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ ئادەم ئىنتايىن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە

① رېمىرو. دى. ئورکو ـــ ئەسلىدە چىسارى بورجانىڭ ھەربىي ئەمەلدارى ئىدى. 1501 ـ يىلى بورجانىڭ ئورنىغا رومانىغا ئەۋەتىلگەن. 1502 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنى تۇرمىگە كىرگەن. 26 ـ كۈنى ئۆلتۈرۈلگەن.

دىلا تىنچلىق، بىرلىك ۋە تەرتىپلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ زور ئالقىشقا ئىگە بولدى. كىنەز ئوركونىڭ قىلىچىنىڭ ئاشۇنداق ئىتتىك كېتىۋېرىدىغان بولسا يەرلىك خەلقنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويىدىغانلىقىنى، ئورکوغا ھايات ـ ماماتىنى بىر تەرەپ قىلىدىغان چوڭ ھوقۇقنى دائىم تۇتقۇزۇپ قويۇشنىڭ ئەمدى ھاجەتسىزلىكىنى بىلىپ، چەكلەش كېرەك دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن كىنەز مەركىزىي ئورۇنلاردا خەلق سوت مەھكىمىسى تەسىس قىلىپ، ئەڭ مۇنەۋۋەر سوت باشلىقلىرىنى ۋەزىپىگە قويىدى. ھەربىر شەھەردە خەلقنىڭ ئۆز ئاقلىغۇچىسى بولۇش يولغا قويۇلدى. ئورکونىڭ بۇرۇنقى قاتتىق قوللۇقى كىشىلەرنىڭ قەھر ـ غەزىپىنى قوزغىغانىدى. ئۇ خەلقنىڭ نارازىلىقىنى يوقىتىش ئۈچۈن، خەلقنى ئۆزىگە تارتتى، كىنەز ئەمەلىي ھەربىكىتى ئارقىلىق بۇرۇن بۇ يەردە يۈز بەرگەن ھەرقانداق رەھىمسىزلىكنىڭ كىنەز بىلەن مۇناسىۋەتسىز ئىكەنلىكىنى، بەلكى كىنەزنىڭ ۋەزىرى ئورکونىڭ قاپ يۈرەكلىكى ۋە ياۋۇز تەبىئىتىنىڭ ئاقىۋىتى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرمەكچى بولدى. كىنەز يۇقىرىقى سەپسەتىنى تاماملاپ بولۇپ، مۇڭاپىق پۈرسەتكە توغرا كەلتۈرۈپ، بىر ئەتىگىنى ئورکونىڭ تېنىنى ئىككى پارچە قىلىپ، كېسىنا مەيدانغا تاشلاپ قويىدۇ. جەستىنىڭ يېنىغا بولسا بىر كالتەك ۋە قانغا بويالغان پىچاقنى قويۇپ قويىدۇ. ۋەھشىيانە بۇ مەنزىرە خەلقنى پۇخادىن چىقىرىدۇ، شۇنداقلا خەلققە ۋەھىمە سالىدۇ.

ئەمدى گېپىمىزنىڭ ئەسلىيىتىگە قايتايلى: بۇ چاغدا كىنەز ئۆزىنىڭ كۈچىنىڭ ئىنتايىن زورايغانلىقىنى ھېس قىلىپ، كۆز ئالدىدىكى قىيىنچىلىقنى يېڭىش ئىشەنچىگە تولىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئۆزىنى ئاللىقاچان قوراللاندۇرۇپ بولغانىدى ھەمدە ئۇ ئەترا-پىدىكى تاجاۋۇز قىلىشى مۇمكىن بولغان خەۋپلىك دۈشمەنلەرنى



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

ئاساسىي جەھەتتىن يوقاتقاندى. نۆۋەتتە، ئۇ ئەترapىتكى رايونلارغا يۈرۈش قىلماقچى بولىدىكەن، فىرانسىيە پادىشاھىنىڭ ئىنكاسىنى ئويلىماي بولمايتتى. چۈنكى، ئۇ فىرانسىيە پادىشاھىنىڭ ئۆز سەۋەنلىكىنى ئەمدى تونۇپ يەتكەنلىكىنى، بۇنىڭدىن كېيىن كىنەزنى قوللىمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. كىنەز ئۆزىگە ماسلىشىدىغان يېڭى دوست تاپماقچى بولدى. فىرانسىيە ئارمىيەسى ناپلېس كىنەزلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ جىئاتاغا ھۇجۇم قىلغان ئىسپانلارغا قارشى تۇرغاندا، كىنەز فىرانسىيەنىڭ ياردەم تەلىپىنى ئالداپ ـ سىيلاپ ئۆتكۈزۈۋەتتى، ئەمەلىيەتتە قوللىمىدى. كىنەزنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسىتى ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش، فىرانسىيە غەلىبە قازانغاندىن كېيىن ئۆزىگە تەھدىت بولۇشىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئىدى. ئەگەر شۇ ۋاقىتتا پاپا ئالېكساندىر ھايات بولسا، كىنەزنىڭ يۇقىرقى ئۇسۇلۇبى چوقۇم ئەمەلگە ئېشىپ غەلىبە قىلغان بولاتتى.

دۇچ كەلگەن ئۆتكەلگە نىسبەتەن، كىنەز پەقەت مۇشۇ چارىلەرنىلا قوللىنالايتتى. كېيىنچەكىكە نىسبەتەن، كىنەز چوڭقۇر غەم ـ ئەندىشىدە قالغانىدى. كىنەز دىنىي ھاكىمىيەتنىڭ يېڭى ۋارىسىنىڭ ئۆزىگە دوستانە بولماسلىقىدىن، ھەتتا پاپا ئالېكساندىر بەرگەن نەرسىلەرنى ئۇنىڭ تارتىۋېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. بۇنىڭدىن ساقلىنىش ئۈچۈن كىنەز مۇنداق تۆت خىل ئۇسۇلنى قوللانماي بولمىدى: بىرىنچى، بۇرۇن بىكار قىلىنغان كونا ھۆكۈمرانىنىڭ ۋارىسلىرىنى يوقىتىپ، پاپانىڭ كېيىنكى ۋارىسىغا پۈرسەت بەرمەسلىك. ئىككىنچى، رۇمدىكى ئاقسۆڭەكلەرنى ئۆزىگە تارتىپ، پاپانىڭ ۋارىسلىرىغا بىرلىكتە قارشى تۇرۇش. ئۈچىنچى، پاپا سايلايدىغان باش روھانىيلار ئۆمكىنى ئىمكانقەدەر ئۆزىگە تارتىش. تۆتىنچى، پاپا ئۆلۈشتىن بۇرۇن تېخىمۇ چوڭ

ھوقۇقنى قولغا چۈشۈرۈش، بۇ ھوقۇق بىلەن رەقىبلىرىنىڭ دەسلەپكى ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرغىلى بولاتتى. كىنەز يۇقىرىقى-دىن پەقەت ئۇچىنى پاپا ئۆلۈشتىن بۇرۇن ئەمەلگە ئاشۇرالىدى، تۆتىنچىسىنى بولسا ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. ئۆزى تەرىپىدىن بەكار قىلىنغان بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلار جەمەتىنىڭ ئەزالىرىدىن ئۆلتۈرەلىگەنلىرىنى ئۆلتۈردى. ئاز ساندىكىلىرى قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىللە رىمدىكى ئاقسۆڭەكلەرمۇ كىنەز تەرەپتە تۇردى. باش روھانىيلار ئۆمىكىمۇ[1] كىنەزنىڭ دوستلىرىغا ئايلاندى. يېڭى ئىستېلا نىشانى سۈپىتىدە، كىنەز توسكاننى تالىدى. كىنەز بۇ ۋاقىتتا بولۇجا ۋە بىئوموبىنونى بېسىۋالغاندى ھەمدە پىسانى ئۆزىنىڭ قانىتى ئاستىغا ئالغاندى. كىنەز فىرانسىيەنىڭ ئەندىشىسىدىن ساقىت بولسىلا، پىسانى ئىگىلەپ ئالاتتى. ئەمەلىيەتتە، كىنەز فىرانسىيەلىكلەرنىڭ چۈشەك بولۇشىدىن ئەنسىرىمىسىمۇ بولاتتى. چۈنكى، فىرانسىيەلىكلەر ناپلېستىن ئىسپانلار ئارقىلىق قوغلانغاندى. شۇنىڭ بىلەن فىرانسۇزلار ۋە ئىسپانلار كىنەزگە دوستلۇق ئىزھار قىلدى. كېيىن لۇكالىقلار ۋە سىسىيىنالىقلار قىسمەن جەھەتتىن ئۇلار-دىن قورقۇپ كىنەزگە تەسلىم بولدى، بۇ ئىشقا نىسبەتەن فلورېنتسىيەلىكلەر ئامالسىز قالدى. ئەگەر كىنەزنىڭ بۇ پىلانى ئەمەلگە ئاشسا (پاپا ئالېكساندىر ئۆلىدىغان يىلى كىنەز مۇئەييەن مۇۋاپىقىيەت قازاندى)، ئۇ زور ئىمتىيازغا ئېرىشىپ، ئۆز ئالدىغا ئايرىمۇ بولالايتتى. تەقدىرنىڭ شاپائىتى ۋە باشقىلارنىڭ قورال كۈچىگە تايانمايمۇ مۇستەقىل بولالايتتى.

ئەپسۇسكى، كىنەز ھەيۋە سۈرگەن بەشىنچى يىلى، پاپا ئالدى-

① باش روھانىيلار ئۆمىكى ــ رۇم دىنىي جەمئىيىتىدە مەخسۇس پاپا سايلاش ئۇچۇن تۇرغۇزۇلغان ئورگان.



لېكساندىر ئۆلدى. پاپانىڭ كىنەزگە قالدۇرۇپ كەتكىنى رومانا كىنەزلىكى بولدى. كۈچلۈك ھەم قارىمۇقارشى كۈچلەر ئارىسىدا بۇ كىنەزلىك بىرقەدەر مۇقىم ھېسابلىناتتى، قالغانلىرى بوران ـ چاپقۇن ئىچىدە تەۋرىنىپ تۇراتتى. بۇ ۋاقىتتا كىنەز ئەجەللىك كېسەللىك ئىسكەنجىسىگە چۈشتى. گەرچە ئۇ شۇنچە كىرىزىس ۋە خەتەرگە دۇچ كەلسىمۇ، قەيسەرلىكى ۋە ئىقتىدارى يەنىلا بۇرۇنقىدەك ئىدى. ئۇ كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىشنى، قانداق بولسا دوستلىرىدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. تېخىمۇ مۇھىمى ئۇ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە مۇستەھكەم ھو ـ قۇق ئاساسىنى تىكلىدى. ئەگەر دۈشمەن تەرەپنىڭ ئارمىيەسى [1] كىنەزنىڭ كەينىدىن كۆز تىكىپ تۇرمىغان بولسا ياكى ئۇنىڭ سالامەتلىكى نورمال بولغان بولسا، كىنەز ھەرقانداق قىيىنچى ـ لىقنى يەڭگەن بولار ئىدى. بىز رومانالىقلارنىڭ كىنەزنىڭ كې ـ لىشىنى بىر ئايدىن ئارتۇق كۈتۈشىدىن شۇنى بىلەلەيمىزكى، كىنەزنىڭ رومانادىكى ئورنى مۇقىم ئىدى. رۇمدا ئۇنىڭ ئاخىرقى بىر تىنىقى قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ يەنىلا تەڭداشسىز تەسىرى بار ئىدى. گەرچە بالئونلۇقلار[2]، ۋېتبىلىلقلار[3] ۋە ئو ـ رىسىنالىقلار رۇمغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزلىرىگە ئەگىشىپ كىنەزگە قارشى تۇرىدىغانلارنى تاپالمىدى. گەرچە كىنەز ئۆزى ياقتۇرىدىغان ئادەمنى پاپا قىلىپ بېكىتەل ـ مىگەن بولسىمۇ، ھېچبولمىغاندا ئۆزى ياقتۇرمايدىغان ئادەمنىڭ پاپا بولۇشىنى ئوڭۇشلۇق توسۇپ قالالىدى. ئەگەر پاپا ئالېكساڭ ـ دىر ئۆلىدىغان ۋاقىتتا كىنەزنىڭ سالامەتلىكى ياخشى بولغان

① فىرانسىيە ۋە ئىسپانىيە ئارمىيەسى.
② بالئونلۇقلار ـــ 15 ـ ئەسىردىكى بىر جەمەتنىڭ فامىلىسى.
③ ۋېتبىلىلقلار ـــ بىر يالالنما ئەسكەر باشلىقىنىڭ فامىلىسى.

بولسا ھەممە ئىش ئوڭايغا تارتقان بولاتتى. جۇلىئو II پاپالىققا سايلانغان شۇ كۈنى كىنەز ماڭا ئېيتتىكى، ئۇ دادىسى ئۆلگەندىن كېيىن يۇز بېرىدىغان ئىشلارنى ئالدىنئالا پەرەز قىلغانىدى ۋە مۇكەممەل پىلان تۈزگەنىدى. پەقەت ئويلاپ باقمىغان ئىش شۇ - كى، دادىسى ئۆلگەندە، ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئۆلۈم گىردابىغا بېرىپ قالدى.

كىنەزنىڭ ھاياتىنى تەكشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئەيىبلىگۈدەك ھېچ - قانداق يېرىنىڭ يوقلۇقىنى بايقىدىم. ئەكسىچە، كىنەزنى ئۇلۇگ قىلىپ تىكلەش زۆرۈرلۈكىنى ئامەتكە ۋە باشقىلارنىڭ قورال كۈچىگە تايىنىپ ھاكىمىيەت ئورنىغا چىققۇچىلارنىڭ ئۇنىڭدىن ئۆگىنىشى كېرەكلىكىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى، كىنەز ئۇچۇن ئېيتقاندا، باتۇرلۇق ۋە يۈكسەك غايىگە تايىنىپ ئىلگىرىلەشتىن باشقا يول يوق ئىدى. پەقەت ئۇنىڭ دادىسى ئالېكساندىرنىڭ ئۆمرىنىڭ قىسقا بولۇشى ۋە كىنەزنىڭ كېسەل بولۇشى تۈپەيلى، كىنەزنىڭ بۈيۈك ئىستراتېگىيەسى كۆپۈككە ئايلاندى. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، يېڭى دۆلەتنى دۈشمەننىڭ قەستىدىن ساقلاش ئۇچۇن شۇنداق تەدبىر قوللانماق كېرەك: دوست ۋە ئىتتىپاقداش تېپىش كېرەك. قورال ۋە ھىيلە - مىكىر ئىشلە - تىپ غەلىبە قىلىش كېرەك، خەلقنى يېڭى ھۆكۈمراننى سۆيىدە - غان ھەم ئۇنىڭدىن قورقىدىغان قىلىش كېرەك. ئارمىيەنى قو - ماندانغا بويسۇنىدىغان ھەم ئۇنى ھۆرمەتلەيدىغان قىلىشى كې - رەك. خەۋپلىك ئادەملەرنى چوقۇم يوقىتىش كېرەك، كونا تۈ - زۈمنىڭ ئورنىغا يېڭى تۈزۈمنى دەسسىتىش كېرەك. پادىشاھ خەلقىگە قاتتىق ھەم يۇمشاق بولۇشى كېرەك. كەڭ قورساق ۋە ساخاۋەتلىك بولۇشى، ساداقەتسىز ئارمىيەنى تارقىتىۋېتىپ، ساداقەتلىك يېڭى ئارمىيەنى قۇرۇپ چىقىشى لازىم. باشقا خانلىق

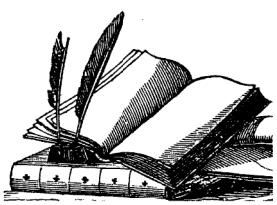


ۋە بەگلىكلەر بىلەن دوستانە ئۆتۈپ، ئۇلارنى ھالقىلىق پەيتتە ياردەم بېرىدىغان ياكى ھېچبولمىغاندا زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەيدىغان قىلىشى لازىم. بۇ جەھەتتە كىنەزدىنمۇ جانلىق نەمۇنىنى تاپقىلى بولمايتتى.

كىنەزنىڭ ئۆمرىدە خاتالىق ئۆتكۈلدى دېيىلسە، ئۇ دەل جۇلىئونىڭ پاپا بولۇپ سايلىنىشىغا يول قويۇشتىن ئىبارەت بولدى. باش روھانىيلار ئۆمىكىنىڭ باش روھانىي جۇلىئونى پاپا قىلىپ سايلىشىغا يول قويۇش كىنەزنىڭ كەمچىلىكى. كىنەز ئۆزى ياقتۇرغان ئادەمنى پاپا قىلىپ سايلىتىشقا مۇۋاپىق بولالمىغانكەن، ئۇنداقتا ئۆزى رەنجىتىپ قويغان ياكى پاپا بولۇۋالغاندىن كېيىنمۇ كىنەزدىن خەۋپسىرەيدىغان كىشىلەرنى سايلاتقۇزماسلىقى كېرەك ئىدى. بۇنىڭ سەۋەبى ناھايىتى ئاددىي: كىشىلەر ئۆزىنىڭ قورقۇنچاقلىق ياكى نەپرەتلىنىش تەبىئىتى تۈپەيلىدىن ساڭا زىيانكەشلىك قىلىدۇ. كىنەز رەنجىتكەنلەرنىڭ ئىچىدە سان پېرىئو ئادۇنىكۇلا[1]، كولونىنا[2]، سان جورجى[3]، ئاسكانىئو[4] قاتارلىقلار بار ئىدى. روئانو ۋە ئىپانلار[5]دىن باشقىلىرى پاپا[6] بولسىلا كىنەزدىن ئەنسىرەيتتى. ئىسپانلارنىڭ كىنەزدىن قورقماسلىقىدىكى سەۋەب، ئۇلار ئۆزئارا ئىتتىپاقداش بولغاچقا، كىنەز ئۇچۇن مەجبۇرىيىتى بار ئىدى. روئانونىڭ قورقماسلىقىدىكى سەۋەب، فىرانسىيە پادىشاھى بىلەن مۇناسىۋىتى

① كاردىنال، 1503 ـ يىلى پاپا بولغان. جۇلىئو II دەپ ئاتىلىدۇ.
② بىر باش روھانىينىڭ ئىسمى.
③ بىر باش روھانىينىڭ ئىسمى.
④ بىر باش روھانىينىڭ ئىسمى.
⑤ ئىسپانىيە باش روھانىينى كۆرسىتىدۇ.
⑥ پاپا باش روھانىيلار تەرىپىدىن سايلىناتتى. كىنەز بورجا بىۋاستە سايلىيالمىسىمۇ، ئەمما، سايلام پەيتىدە تەسىر ئۆتكۈزەلەيتتى.

تى بولغاچقا ھوقۇقتىن بەھرىمەن ئىدى. شۇڭا، بۇ مىسالىمىز-نىڭ سىرتىدا. پۇختا بولۇش ئۈچۈن ئىسپانىيەلىكنى پاپا قىلسا مۇڭاپىق بولاتتى. ئەگەر بۇمۇ ئەملگە ئاشمىسا ۋىنىكۈلانى ئەمەس، روئانونى سايلاش كېرەك ئىدى. ساددا كىشىلەرنىڭ ياخشىلىق ئارقىلىق بۇرۇنقى كۆڭۈل جاراھىتىنى ساقايتىمەن دېيىشى، خۇددى قۇلىقىنى ئېتىۋېلىپ قوڭغۇراق ئوغرىلىغاندەك ئىش. كىنەزنىڭ بۇ قېتىملىق پاپا سايلىمىدا كەتكۈزۈپ قويۇشى ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ۋەيران بولۇشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى.





ۋەھشيلىك بىلەن ھوقۇقنا ئېرىشىش

▲ پۇقرالىرىنى قىرىدىغان، دوستلىرىغا خيانەت قىلىدىغان، ۋەدىسىدە تۇرمايدىغان، رەھىمسىز، دىنىي ئېتىقادى يوق ئادەمنى ھەقىقىي قابىلىيەتلىك دېگىلى بولمايدۇ. بۇنداق يوللار ئارقىلىق ھوقۇقنا ئېرىشكىلى بولار، ئەمما ئۇنىڭ يۈزى بولمايدۇ. بىز ئاگاتوكلىنىڭ ھايات ـ مامات پەيتىدىكى ئىقتىدارىنى، ئازابقا چىداش، زور قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش جەھەتتىكى ئاجايىپ قەيسەرلىكىنى ئويلىساق، ئۇنىڭ مۇنەۋۋەر سانغۇنلاردىن قېلىشمايدىغانلىقىغا گۇمانلىنىشىمىزغا ئورۇن قالمايدۇ.

▲ مېنىڭچە، ئاچقۇچ ۋەھشىي ئۇسۇللارنى رەزىللىك بىلەن قوللىنىش ياكى جانلىق قوللىنىشتا، ئەگەر يامانلىقنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرغىلى بولسا، جانلىق بولۇشنىڭ مەنىسى دەل ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن شەپقەتسىز ۋاستىلەرنى ئاندا ـ ساندا ئىشقا سالسا بولىدۇ دېگەنلىكتۇر. ئەگەر، بۇنداق ۋاستە پۇقرالارغا پاراغەت ئېلىپ كەلمىسە، ئۇنى شۇنىڭدىن كېيىن ئىشلەتمەسلىك تۇزۇك.

▲ ئىستېلاچى بىر ئەلنى بېسىۋالغان چاغدا، ۋەزىيەتنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، ئىشلارنى پۇختا، ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇشى

زۆرۈر. كېيىنكى ئاۋارىچىلىكتىن ساقىت بولۇش ئۈچۈن يەرلىك خەلقىقە قىلىنغان ئەسكى قىلمىشنى تېزلىك بىلەن يىغىشتۇرۇپ، ئۇنى سوزماسلىق لازىم.

ئاددىي پۇقرالىقتىن ھۆكۈمدارلىققا كۆتۈرۈلۈشنىڭ ئۈسۈلى يۇقىرىدا قەيت قىلىنغاندىن باشقا يەنە ئىككى تۈرلۈك مەزمۇنغا ئىگە. ئەمدى بۇلارنى بايان قىلماقچىمىز، بۇ ئىككى ئۈسۇل تەلەي ياكى ئىقتىدارغا تايىنىش تېپىغا تامامەن ئوخشاپ كەتمەيدۇ. شۇڭا، ئۇلارنى سۆزلىمەي ئۆتكىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ بىرىنجى جۈملىسى[1] ھەققىدە توختالغىنىمدا تەپسىلىي بايان قىلىمەن. مەن تۆۋەندە توختالماقچى بولۇۋاتقان ھۆكۈمدارلىققا چىقىشنىڭ ئىككى ئۈسۇلى مۇنداق: بىراۋ رەزىل ۋە پەسكەش ۋاستىلىر ئارقىلىق ھۆكۈمدارلىق ئورنىغا ئېرىشىدۇ. يەنە بىراۋلار قېرىنداشلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئېرىشىدۇ. بىرىنچى خىل ۋاستىنى مۇزاكىرە قىلغىنىمىزدا مۇنداق ئىككى مىسالنى كەلتۈرىمىز، بۇ مىساللارنىڭ بىرى قەدىمكىگە، يەنە بىرى ھازىرقىغا ئائىت. بۇ ئىككى مىسالنىڭ ئىجادىي ۋە سەلبىي تەرەپلىرىنى دەپ ئولتۇرۇش ئارتۇقچە، ئەمما يۇقىرىقى ئىككى ئۈسۇلنى قوللىنىمەن دېگەن ئادەم ئۈچۈن مۇشۇ ئىككى مىسالنىڭ ئۆزىلا يېتەرلىك.

ئىتالىيەنىڭ سىتسىلىيە ئارىلىدا ئاگاتوكلى[2] دېگەن بىر ئادەم بار. ئۇ تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققان بولسىمۇ ئاخىر سىراكۇسانىڭ پادىشاھى بولدى. ئاگاتوكلى ئەسلىدە بىر فارفۇر

① مۇئەللىپ بۇ ھەقتە «ماقالىلەر» دېگەن ئەسىرىدە مەخسۇس توختالغان.

② ئاگاتوكلى (مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 289 — 361) سىتسىلىيەلىك، سىراكۇسانىڭ زوراۋانى.



ئىشچىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئۇ ئۆمۈر بويى رەزىل ياشىدى. لېكىن، ئادەمنى ھەيران قالدۇرىدىغىنى شۇكى، ئۇنىڭ رەزىللىكى روھىي ۋە جىسمانىي جەھەتتىن زور ئېنېرگىيە چىقىرىپ، ئۇنى ھاياتىي كۈچكە تولدۇردى. ئۇ ئارمىيەگە كىرگەندىن كېيىن ئاستا ـ ئاستا كۆتۈرۈلۈپ، سىراكۇسانىڭ يەرلىك مەمۇرىي ئەمەلدارى بولدى. ئۇ ۋەزىپىگە ئولتۇرۇپلا پادىشاھ بولۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى، ئۇ بۇنى باشقىلارنىڭ يارىدەمگە تايىنىپ ئەمەس، بەلكى زوراۋانلىق ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇش قارارىغا كەلدى. ئۇ غايىسىنى كارتاجىنلىق ئامىلكار[1]غا جاكارلىدى (ئامىلكار ئەينى ۋاقىتتا، سىتسىلىيە ئالدىنقى سېپىدە ئۇرۇش قىلىۋاتقانىدى.) ئۇ بىركۈنى سەھەردە سىراكۇسا پۈقرالىرى ۋە ئاقساقالىرىنى توپلاپ، دۆلەت ئىشى ھەققىدىكى چوڭ ئىشنى ئاتالمىش كېڭەشكە سۇندى، ئۇ بۇرۇنلا بېكىتىلگەن پارول بويىچە ئەسكەرلىرىگە ئۇچۇر بېرىپ، ئاقساقاللار ۋە بايلارنى قەتل قىلدى. بۇلار ئۆلگەندىن كېيىن ئۇ شەھەر پۈقرالىرىنىڭ ھېچقانداق قارشىلىقىغا ئۇچرىمايى، شەھەرنىڭ ھۆكۈمدارلىق ھوقۇقىنى ئاسانلا تارتىۋالدى. گەرچە، كارتاجىنلىقلار تەرىپىدىن ئىككى قېتىم مەغلۇپ قىلىنغان، شەھەر بىر مەزگىل قورشاۋدا قالغان بولسىمۇ، ئۇ شەھەرنى باتۇرلارچە قوغداپلا قالماي، بەلكى قىسمەن ئادەملەرنى تاقابىل تۇرۇشقا قالدۇرۇپ، ئۆزى ئافرىقىغا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن كەتتى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ شەھەرگە كەلگەن مۇشكۈلاتلارنى قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ھەل قىلىپ، كارتاجىنلىقلارنى ئەپسىز ئەھۋالغا چۈشۈردى. ئامال بولماي، كارتاجىنلىقلار ئاگاتوكلىغا سۇلھى قىلدى. كېيىن، كارتاجىنلىقلار ئافـ

① ئامىلكار ـــ مىلادىيەدىن ئىلگىرىكى 5 ـ ئەسىردە ئۆتكەن كارتاجىن گېنېرالى بولۇپ، سىتسىلىيەگە يۈرۈش قىلىپ، جېروندا مەغلۇپ بولغان.



رىقىنى ئىگىلەپ، سىتسىلىيەنى ئاگاتوكلىغا ئىككى قولاپ سۇندى.

ئاگاتوكلىنىڭ ھەربىتى ۋە مىجەزىنى كۆزەتكەن ئادەم بىلمدۇكى، ئۇنىڭ مۇۋەپپەقىيىتىدە تەلەيگە تايىنىش ئامىللىرى زادىلا يوق. ئۇ ھۆكۈمرانلىققا ئېرىشىشتە باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تايانغان ئەمەس، بەلكى بىۋاستە ئۆزى تالاي ئىسسىق ـ سوغۇقلارنى باشتىن كەچۈرگەن، ئارمىيەدە چېنىققان. كېيىن ئۇنىڭ ئۆز ئورنىنى ساقلاپ قېلىشى ئۇنىڭ تالاي باتۇرلۇقى ۋە زور خەۋپ ـ خەتەرگە تولغان قارار، ھەربىكەتلىرىگە باغلىق بولىدى. لېكىن، پۇقرالىرىنى قىرىدىغان، دوستلىرىغا خىيانەت قىلىدىغان، ۋەدىسىدە تۇرمايدىغان، رەھىمسىز، دىنىي ئېتىقادى يوق ئادەمنى ھەقىقىي قابىلىيەتلىك دېگىلى بولمايتتى. بۇنداق ئۆسۈللار ئارقىلىق ھوقۇققا ئېرىشكىلى بولار، ئەمما ئۇنىڭ يۈزى بولمايدۇ. بىز ئاگاتوكلىنىڭ ھايات ـ مامات پەيتىدىكى ئىقتىدارىنى، ئازابقا چىداش، زور قىيىنچىلىقلارنى يېڭىش جەھەتتىكى ئاجايىپ قەيسەرلىكىنى ئويلىساق، ئۇنىڭ مۇنەۋۋەر سانغۇنلاردىن قېلىشمايدىغانلىقىغا گۇمانلىنىشىمىزغا ئورۇن يوق بولىدۇ. بىراق، ئۇنىڭ ياۋۇزلۇقى، ئىنسانىيەتسىزلىكى ۋە بايان قىلىپ تۈگەتكۈسىز رەزىللىكلىرى تۈپەيلى ئۇنى ئۇلۇغ كىشىلەر قاتارىغا كىرگۈزگىلى بولمايتتى. دېمەك، ئۇ تەلەي ياكى ئىقتىدارنىڭ ھەر ئىككىسىگە تايانغان ئەمەس.

پاپا ئالېكساندىر VI نىڭ دەۋرىدە، فېرمو شەھىرىدە ئولىۋېروتتو[1] دېگەن بىر كىشى بولۇپ، تاغىسى جىئوۋاننى فۇلىيانا

① ئولىۋېروتتو ـــ فامىلىسى Euffreducci بولۇپ، بۇ يەردە دېيىلگەن ۋەقە 1501 ـ يىلى 12 ـ ئايدا يۈز بەرگەن. كېيىن 1502 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 31 ـ كۈنى ئولىۋېروتتو غەربىي نىگارىيەدە چىسارى بورجىئا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

نىڭ تەربىيەسىدە ئۆسۈپ يېتىلگەنىدى. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن تاغىسى تەرىپىدىن ھەربىيلىككە بېرىلىدۇ. تاغىسى ئۇنىڭ پائولو ۋېتىللى[1] قول ئاستىدا ھەربىي تەلىم - تەربىيە كۆرۈپ چېنىقىشىنى، ئارمىيە ئىچىدە شەرەپ قازىنىپ، ئەۋزەل ئورۇنغا ئېرىشىشىنى ئارزۇ قىلاتتى. پائولو ئۆلگەندىن كېيىن، پائولونىڭ قېرىندىشى ۋېتىللوزونىڭ قول ئاستىدا داۋاملىق ئەسكەر بولىدۇ. ئولىۋېروتتو زېرەك، روھلۇق، بەرجەس، قەيسەر ئادەم بولغاچقا قىسقا مۇددەت ئىچىدىلا ۋېتىللوزونىڭ 1 - نومۇرلۇق ئادىمى بولۇپ قالدى. ئۇ باشقىلارنىڭ قول ئاستىدا چاكار بولۇپ ئىشلەشنى پەسكەشلىك دەپ قارايتتى. شۇڭا، قەتئىي نىيەتكە كېلىپ، ئورنىنى ئۆزگەرتمەكچى بولدى. ئۇ بىر قىسىم فېرمو پۇقرالىرىنىڭ قوللىشى (بۇ پۇقرالار دۆلىتىنىڭ ھۆرلۈكىدىن كۆرە ئۆزلىرىنىڭ قۇللۇق ئورنىنى ياخشى كۆرەتتى)، ۋېتىللوزونىڭ ياردىمى ئارقىسىدا فېرمونى ئىگىلەش نىيىتىگە كەلدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تاغىسى جىئوۋاننى فۇلىيانا‌غا خەت يازدى. خەتتە ئۇ يۇرتىدىن ئايرىلغىنىغا ئۇزاق بولغانلىقىنى، يۇرتىغا قايتىپ يۇرتداشلىرى بىلەن جەم بولۇشقا ئىنتىزار ئىكەنلىكىنى، ئاتا - بوۋىسىدىن قالغان مۇلۈكلەرنى كۆرمەكچى بولغانلىقىنى ئىزھار قىلدى. ئۇ يەنە خۇددى راستىتەك قىلىپ، ئەجداد لىرىغا شەرەپ كەلتۈرۈشتىن باشقا ئويىنىڭ يوقلۇقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ ئۇزاق يىللاردىن بېرى ئۆزىنىڭ بىكار يۈرمىگەنلىكىنى يۇرتداشلىرىغا بىلدۈرۈش ئۈچۈن دوستلىرى ۋە چاكارلىرىدىن تەشكىللەنگەن يۈز كىشىلىك ئاتلىق ئەسكەرنى باشلاپ دەبدەبە بىلەن قايتىشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى تاغىسىنىڭ ئوبدان ئو-

① پائولو ۋېتىللى ــ فىلورېنتسىيە يالالىما قوشۇن گېنېرالى.



رۇنلاشتۇرۇپ فېرمو شەھەر ئاھالىلىرىنىڭ شەرەپلىك قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر قىلىشنى ئۆتۈندۇ، ئۇ بۇنىڭ ئۆزىگە تەۋە شان ـ شەرەپ بولۇپلا قالماي، جىئوۋاننىڭمۇ شەرىپى ئىكەنلىكىنى، چۈنكى ئۆزى جىئوۋاننى چوڭ قىلغان بالا ئىكەنلىكىنى ئەسكەرتىدۇ.

خەتنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن جىئوۋاننى ئەپەندى جىيەنى ئېيتقان ئىشلارنى ئېقىتماي ـ تېمىتماي بەجا كەلتۈردى. ئولۇۋېروتتو فېرمو شەھىرىگە بارغاندىن كېيىن دەرۋەقە پۇقرالارنىڭ قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتى. ئۇ ئالدى بىلەن تاغىسىنىڭ ئۆيىدە بىرقانچە كۈن تۇردى. ئۇ بۇ بىرقانچە كۈندىن پايدىلىنىپ، ئۆزى پىلانلىغان قەستلەش ھەرىكىتىنى مەخپىي ئورۇنلاشتۇرۇپ بولۇپ، فېرمودا ھەشەمەتلىك مۇراسىم ئۇيۇشتۇرىدۇ. مۇراسىمغا جىئوۋاننى فۇلىيانا ۋە فېرمو شەھىرىنىڭ بىر قىسىم مۇھىم شەخسلىرىنى تەكلىپ قىلىدۇ①. زىياپەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، بىرلەشمە كۆڭۈل ئېچىش پائالىيىتى ئۆتكۈزۈلىدۇ. پائالىيەت ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئولۇۋېروتتو ئاتالمىش مۇھىم بىر نۇتۇقنى سۆزلىگەن بولىدۇ. ئۇ پاپا ئالېكساندىر ۋە ئوغلى چىسارىنى كۆككە ئۇچۇرۇپ، ئۇلۇغلاردىن قىلىدۇ. جىئوۋاننى ۋە باشقىلار ئولۇۋېروتتونىڭ نۇتقىغا مىنەتدارلىق ئىزھار قىلغاندىن كېيىن، ئولۇۋېروتتو ئورنىدىن تۇرۇپ، كۆپچىلىك بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان نۇرغۇن مەخپىي ئىشلارنىڭ بارلىقىنى ئېيتىدۇ. ئۇ گېپىنى تۈگىتىپلا ياندىكى ئۆيگە كىرىپ كەتتى. جىئوۋاننى ۋە باشقىلار ھېچقانداق شەك كەلتۈرمەيلا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كىردى. جىئوۋاننى

① ئېيتىلىشىچە، بۇ ۋەقە 1501 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 26 ـ كۈنى روزدېستۇۋ بايرىمىنىڭ 2 ـ كۈنى يۈز بەرگەن.



قاتارلىقلار ئولتۇرۇپ تۇرۇشىغىلا ئولۇغبروتتونۇڭ قول ئاستىدىكى ئەسكەرلەر بۆكتۈرمە قويۇلغان جايدىن ئېتىلىپ چىقىپ، جىئوۋاننى ۋە باشقىلارنى چالا قويماي ئۆلتۈرۈپ تاشلايدۇ. قىرغىن ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، ئولۇغبروتتو ئاتقا مىنىپ، فېرمو شەھىرىنى كېزىپ، ئوردىنى قورشۇۋالدى. ئوردىدىكى چوڭ ئەمەلدارلار قورققىنىدىن ئولۇغبروتتونۇڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئاندىن كېيىن ئولۇغبروتتو ئۆزىگە قارىتا نارازى بولغان كىشىلەرنى ۋە قەستلەش غەرىزىدە بولغان كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، پۇقرالار ۋە ئارمىيەگە دائىر يېڭى سىياسىي تۈزۈملەرنى ئېلان قىلدى. بۇ ئارقىلىق ئۆز كۈچىنى مۇستەھكەملىدى. شۇنىڭ بىلەن، ئۇنىڭ بۇ شەھەردە تۇرۇشى ئىنتايىن بىخەتەر بولدى. قوشنا ئەللەرمۇ ئۇنىڭدىن قورقىدىغان بولدى. بىز بۇرۇن توختىلىپ ئۆتكەن چىسارى بورجىئا سىنىكالىيەدە ئورسىنىپ ۋە ژىتالىغا ئىستېلا يۈرگۈزگەندىكىگە ئوخشاشلا ئەگەر ئولۇغبروتتو بورجانىڭ ئالدىمىغا چۈشمىگەن بولسا، ئولۇغبروتتونىڭ ھالاك بولۇشى ئاگاتوكلىنىڭ ھالاكىتىدەك قىيىن بولاتتى. ئولۇغبروتتو ئالداندى. ئولۇغبروتتو تۇغقانلىرىنى ئۆلتۈرۈپ بىر يىلدىن كېيىن ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ژېتىللۇزو بىلەن بىرلىكتە دارغا ئېسىلدى.

بەلكىم نۇرغۇن كىشىلەر ئاگاتوكلىدەك كىشىلەر ئىنسانغا قارىتا شۇنچە ۋەھشىي قىلىقلارنى قىلىپ، غەلىبە قازانغاندىن كېيىن ئۆز دۆلىتىدە نېمىشقا شۇنچە ئۇزۇن دەۋر بەخىرامان ياشاپ يۈرىدىغاندۇ، نېمىشقا تاشقى كۈچلەرمۇ ئۇنىڭغا زىيان – زەخمەت يەتكۈزەلمەيدىغاندۇ، نېمىشقا ئۆز دۆلىتىنىڭ پۇقرالىرىمۇ ئۇنىڭغا سۈيىقەست قىلىپ، قارشى چىقالمايدىغاندۇ، دەپ ھەيران بولۇشى مۇمكىن. نېمىشقا بەزىلەر ئوخشاشلا ئاشۇ ياۋۇز-

لۇق ۋە زوراۋانلىق بىلەن ئىش تۇتۇپمۇ تىنچ دەۋردىكى ھاكىمىيەتنىڭ ساقلاپ قالالمايدۇ؟ ــ ئەلۋەتتە يېڭىش ــ يېڭىلىش ئېنىق بولمىغان يېڭىلىق دەۋرىدە تېخىمۇ شۇنداق بولىدۇ. مېنىڭ قارىشىمچە، ئاچقۇچ ۋەھشىي ئۇسۇللارنى رەزىللىك بىلەن قوللىنىش ياكى جانلىق قوللىنىشقا باغلىق. ئەگەر، يامانلىقنى ياخشىلىققا ئايلاندۇرغىلى بولسا، ئۇنداقتا، جانلىق بولۇش دېگەننىڭ مەنىسى ئۆزىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن شەپقەتسىز ۋاستىلەرنى ئاندا ــ ساندا ئىشلىتىپ قويسا بولىدۇ. ئەگەر، بۇنداق ۋاستە پۇقرالارغا پاراغەت ئېلىپ كەلمىسە، ئۇنى شۇنىڭدىن كېيىن ئىشلەتمىگەن تۈزۈك. رەزىللىك بىلەن قوللىنىش دېگەننىڭ مەنىسى، رەھىمسىز ۋاستىلەرنىڭ بارغانسېرى ئازايماستىن، بەلكى كۆپىيىپ كېتىشىدىن ئىبارەت. بىرىنچى خىل ئىستراتېگىيەنى قوللانغان كىشىلەر خۇددى ئاگاتوكلىغا ئوخشاش ئىلاھ بەلەن ئادەمنىڭ ياردىمىگە نائىل بولۇپ، ئۆزىنىڭ ئورنى ۋە مەنپەئىتىدىن بەھرىمەن بولالايدۇ. ئىككىنچى خىل ئۇسۇلنى قوللانغانلار ھەتتا ئۆزىنىمۇ قوغداشقا ئامالسىز قالىدۇ.

مەلۇمكى، ئىستېلاچى بىر ئەلنى بېسىۋالغان چاغدا، ۋەزىيەتنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، ئىشلارنى پۇختا، ئەتراپلىق ئورۇنلاشتۇرۇشى زۆرۈر. كېيىنكى ئاۋارىچىلىكتىن ساقلىنىش بولۇش ئۈچۈن يەرلىك خەلققە قىلىنغان ئەسكى قىلمىشنى تېزلىك بىلەن يېغىشتۇرۇپ، ئۇنى سوزماسلىق لازىم. ئىستېلاچى ۋەھشىيلىكنى قايتا سادىر قىلمىغاندىلا، ئۇنىڭ خەلق ئىچىدىكى ئوبرازى يېڭىلىنىپ، خەلق ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا ئۆزىنى بىخەتەر ھېس قىلىدىغان بولىدۇ. ئىستېلاچى ئاندا ــ ساندا شەپقەتلىرى بىلەن خەلق قەلبىنى ئۆزىگە مايىل قىلىشى كېرەك. ئەكسىچە، ئىستېلاچى قورقۇنچاق بولسا ياكى ناچار تەكلىپلەرنى قوبۇل كۆرۈپ



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

ئاۋامغا شەپقەت قولىنى سۇنمىسا، ئۇ ھەر سائەت، ھەر دەقىقىدە قىلىچ ـ شەمشەرلەر ئارقىلىق ئۆزىنى قوغداشقا مەجبۇر بولىدۇ، ھەمىشە جىددىيلەشكەن كەيپىياتتا ئۆتىدۇ، ئۇ ئۆز پۇقرالىرىغا مەڭگۇ تايىنالمايدىغان بولىدۇ. پۇقرالار ئۇنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ تۇرۇۋەرگەچكە، ئۇنىڭغا ئىشەنمەيدىغان بولىدۇ. قائىدە بويىچە زىيانكەشلىك دەرھال ئاخىرلىشىپ، خەلق زىيان ـ زەخمەتكە ئازراق ئۇچرىشى لازىم. شۇ چاغدىلا خەلقنىڭ نارازلىقى ئازىيىدۇ، ھۆكۈمدارنىڭ يەرلىك خەلقتە بولغان شەپقىتى تامچە سۇدەك ئاز ـ ئاز، گاھ ـ گاھ دەرىجىدە ئۇزۇلمەي يېغىپ تۇرۇشى كېرەك، بۇ ئارقىلىق خەلقتە ھۆكۈمدارنىڭ ياخشىلىقلىرىنى ئۇقتۇرۇپ تۇرغىلى بولىدۇ. ئومۇمەن، ھۆكۈمدار مۇنۇ پىرىنسىپلارنى ئەستە ساقلىشى لازىم: ئۇ خەلق ئارىسىدا ئامان ـ ئېسەن تۇرىمەن دەيدىكەن، ئۆزىگە پايدىسىز تاسادىپىي ۋەقەلەردىن خالىي بولمىقى كېرەك ـــ ياخشى ياكى يامان بولسۇن، ئۆزىگە زىيانلىق ئىشلارنى قىلىپ تاشلاشتىن ھەزەر ئەيلىشى كېرەك ـــ چۈنكى، پايدىسىز ئىشلارنى ئېلىپ بېرىش زۆرۈرىيىتى ھەمىشە مۇشكۈل ۋاقىتلاردا پەيدا بولىدۇ. بۇ چاغدا سەن ھەرقانچە قاتتىق قول بولساڭمۇ، بەربىر كېچىككەن بولسەن، ئۇنىڭ ھېچبىر ئەھمىيىتى بولمايدۇ. بۇنداق چاغدا سەن ياخشى ئىشلارنى قىلاپ چىلاپ قىلىشىڭدىن قەتئىينەزەر يەنىلا ساڭا پايدىسى بولمايدۇ. چۈنكى، كىشىلەر سېنىڭ قىلغانلىرىڭنى ۋەزىيەت تەقەززاسىدىن بولدى دەپ چۈشىنىدۇ، شۇڭا ياخشىلىقىڭ ئۈچۈن خەلقتىن تەشەككۈر ئاڭلىيالمايسەن.



قۇتلۇق چېۋەرلىك: هۆكۈمدار ئۆزى بىلەن پۇقرالار ۋە ئۆزى بىلەن ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتنى قانداق بىر تەرەپ قىلىشى كېرەك؟

▲ هۆكۈمدار خەلق بىلەن ئىناق مۇناسىۋەتتە بولۇشى كېرەك، بولمىسا ئۇ پېشكەللىككە ئۇچرىغاندا يالغۇز قالىدۇ.

▲ تىنچ مەزگىللەردە پۇقرالار دۆلەتكە باغلانغان بولىدۇ، ھەممە ئادەم دۆلەت ئۈچۈن كەتمەن چاپىدۇ، ئۆلۈم خەۋپى ناھايىتى يېراقتا تۇرغان بولىدۇ. كىشىلەر دۆلەتتىن جېنىمىزنىمۇ ئايىمايمىز دەپ قەسەم قىلىشىدۇ. بىراق، خەتەر يېتىپ كېلىپ، دۆلەت پۇقراغا قاراشلىق بولغاندا، هۆكۈمدار قەسىمگە ئەمەل قىلىدىغانلارنىڭ بارماقتا سانغۇدەك قالغانلىقىنى بايقايدۇ.

▲ ئەقىللىق هۆكۈمدار پۇقرالارنى ھەربىر دەقىقىدە دۆلىتىن ئايرىلالمايدىغان ھالەتتە تۇتۇشنىڭ ئامالىنى ئىزدىشى كېرەك. شۇ چاغدىلا پۇقرالار هۆكۈمدارغا سادىق بولىدۇ.

ئاددىي بىر شەھەر پۇقراسى رەزىللىك بىلەن زوراۋانلىققا تايىنىپ ئەمەس، بەلكى قېرىنداشلىرىنىڭ ياردىمى ئارقىسىدا هۆكۈمدارغا ئايلانغان بولسا، ئۇنداقتا بۇنداق ئەل شەھەر پۇقرا-



لىرى دۆلىتى دېيىلىدۇ. بىراۋ مۇشۇنداق ئىمتىيازغا ئېرىشمەن دەيدىكەن، نوقۇل ھالدا ئىقتىدار ياكى بەخت ـ تەلىيىگە تايانسا بولمايدۇ. يەنە ئۇنىڭدا ئوڭغا تارتقان چېۋەرلىكمۇ بولۇشى كېرەك. ئادەتتە، بىرەرسىنىڭ ئاشۇنداق ئىمتىيازغا ئېرىشىشى بىر بولسا ئاۋامنىڭ ياردىمىدىن بولىدۇ، بىر بولسا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ياردىمىدىن بولىدۇ. بۇنداق ياردەملەرگە ئىگە بولۇشنىڭ مۇمكىنلىكى شۇ يەردىكى، سەن ھەرقانداق بىر شەھەردىن زىددىيەتلىك گۇرۇھلارنى ئىزدەپ تاپالايسەن، يەنى خەلق ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ۋەھشىيانە ئېزىشىنى خالىمايدۇ، ئاقسۆڭەكلەر بولسا خەلقنى ئېزىش خۇمارىغا ئىگە بولغان بولىدۇ. ئەنە شۇنداق بىر ـ بىرىگە زىت مەنپەئەت مەۋجۇت بولغاچقا، شەھەر ھاياتى مۇنداق ئۇچ خىل ھالەتنىڭ مەلۇم بىرسىدە تۇرۇۋاتقان بولىدۇ: (1) مۇستەبىت ھۆكۈمەت؛ (2) ئەركىن (لىبېرال) ھۆكۈمەت؛ (3) ھۆكۈمەتسىز ھالەت. مۇستەبىت ھۆكۈمەتنى ئاۋام قۇرمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئاقسۆڭەكلەر قۇرۇپ چىققان بولىدۇ، بۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ تەلىيىگە مۇناسىۋەتلىك بولىدۇ. كىمدە پۇرسەت بولسا شۇ غەلىبە قىلىدۇ. ئاقسۆڭەكلەر ئاۋامنىڭ ئىرادىسىگە قارشى كۈچىنىڭ يوقلۇقىنى سەزگەندە، دەرھال ئۆز ئىچىدىكى بىرەرسىنىڭ ئابرۇيىنى كۆتۈرۈپ، شەھەرنىڭ ھۆكۈمدارىغا ئايلاندۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ سايىسىدە ئاقسۆڭەكلەر قاتلىمىنىڭ ئىرادىسىنى ئىشقا ئاشۇرماقچى بولىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، خەلق ئاقسۆڭەكلەرگە تاقابىل تۇرالماسلىقىنى سەزگەندە، ئارىسىدىكى مەلۇم بىرىنىڭ ئابرۇيىنى كۆتۈرۈپ ھۆكۈمدارلىق ئورنىغا دەسستىدۇ. خەلقنىڭ ھەمايىسىگە تايىنىپ ھۆكۈمدار بولغۇچىغا قارىغاندا، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ يۆلىشى بىلەن ھۆكۈمدار بولغۇچى ئۆز ئورنىنى تەستە ساقلايدۇ. سەۋەب مۇنداق: ئاقسۆڭەكلەرگە تايانغان ھۆ-

كۈمدار ئۆزلىرىنى ئۇنىڭ بىلەن باراۋەر دەپ قارايدىغان بىر توپ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا قالىدۇ. نەتىجىدە، ئۇ ئۇلارنى ئۆز ئىرادىسى بويىچە باشقۇرۇشتا ئامالسىز قالىدۇ. ئەگەر، بىراۋ خەلقنىڭ ھىمايىسى بىلەن ھۆكۈمدار بولسا، ئۆزىنى توپ ئىچىدىكى سەركىدەك ھېس قىلىدۇ. ئۇنىڭ چۆرىسىدە بويسۇنمايدىغانلار يوق ھېسابتا (قارشى چىقىدىغانلار ناھايىتى ئاز) بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۆكۈمدار ئادالەت بىلەن ئىش باشقۇرسا، ئاقسۆڭەكلەر بۇنىڭدىن نارازى بولسىمۇ، خەلق چىن كۆڭلىدىن ھىمايە قىلىدۇ. چۈنكى، خەلق مەنپەئىتى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئىتىگە قارىغاندا ھەققانىيلىققا ئىگە بولىدۇ. خەلق زۇلۇمدىن ساقلىنىشنى ئۈمىد قىلىدۇ، ئاقسۆڭەكلەر باشقىلارغا زۇلۇم سېلىشنى ئارزۇ قىلىدۇ. يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ ئېيتقاندا، ئەگەر خەلق غەزەپكە كەلسە، ھۆكۈمدار خاتىرجەم بولۇشنى ئۈمىد قىلمىسۇن. چۈنكى، خەلق دۆلەتنىڭ مۇتلەق كۈچ سانىنى ئىگىلەيدۇ. ئەكسىچە، ھۆكۈمدار ئاقسۆڭەكلەرگە ئوڭاي ۋە بىخەتەر ھالدا تاقابىل تۇرالايدۇ، چۈنكى، ئاقسۆڭەكلەر مەملىكەت نوپۇسىنىڭ ئىنتايىن ئاز سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ھۆكۈمدار پەرەز قىلالايدۇكى، ئۆزىدىن نارازى، ھەتتا ئۆزىگە قارشى خەلقنىڭ ئەڭ رادىكال ئىنكاسى ھۆكۈمدارىغا ئىشەنمەسلىكتىن ئىبارەت. لېكىن، ئاشۇ ئاقسۆڭەكلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھۆكۈمدار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئۆزىگە ئىشەنمەسلىكىدىن ئەنسىرەپلا قالماي، بەلكى يەنە ئۇلارنىڭ ھەربىرىگە كېلىپ قارشى چىقىشىدىنمۇ قورقىدۇ. چۈنكى، ئاقسۆڭەكلەر خەلقىگە نىسبەتەن ئۆتكۈر ۋە زېرەك كېلىدۇ، ۋاقتى كەلگەندە ئۆزلىرىنى ئەپچىللىك بىلەن قوتقۇزالايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئاقسۆڭەكلەر ئىش ئوڭدىن كېلىۋاتقانلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرەلەيدۇ. ھۆكۈمدار خەلق بىلەن ئورتاق ياشاشقا مەجبۇر

بولىدۇكى، ئاقسۆڭەكلەر بولمىغاندىمۇ كاپالەتكە ئىگە بولۇۋېرىدۇ. چۈنكى، ھۆكۈمدار ئاقسۆڭەكلىك مەرتىۋىسىنى بېرىشكە ۋە تارتىۋېلىشقا قادىر، ئۇلارنىڭ شان ـ شەرىپىنى ئۆستۈرۈشكە ياكى ئېلىۋېتىشكە قادىر.

بۇ جەھەتتىكى نۇقتىئىنەزىرىمنى تېخىمۇ ئېنىق كۆرسىتىش ئۈچۈن ئاقسۆڭەكلەرنى تۆۋەندىكى ئىككى خىل ئۇسۇل ئارقىلىق كۆزىتىش كېرەك دەپ قارايمەن: ئۇلار بىر بولسا تەلەيگىگە بېقىپ ئىش ئېلىپ بارىدۇ ياكى ئۇنىڭ ئەكسىچە ئىش ئېلىپ بارىدۇ. ئالدىنقىسىغا شان ـ شەرەپ ۋە ئىلتىپات كۆرسىتىش كېرەك. كېيىنكىسىگە مۇنداق ئىككى خىل كۆزىتىش ئېلىپ بارساڭ بولىدۇ: ئۇلارنىڭ سېنىڭ تەلەيگىگە مايىل ئىش قىلماسلىقى ئۇلارنىڭ قورقۇنچاقلىقى ياكى تۇغما جۇرئەتسىزلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. بۇنداق ئەھۋال ئاستا، سەن ئۇلاردىن پايدىلىنىشىڭ كېرەك. بولۇپمۇ سەن ئۇچۈن پايدىلىق تەكلىپ بېرەلەيدىغانلاردىن تولۇق پايدىلىنىشىڭ كېرەك. شۇنداق بولغاندا، ئۇلار تەلەيگىگە ھۆرمەت قىلىدۇ. بېشىغا كۇن چۈشكەندە بولسا ئۇلاردىن ئەنسىرىشىڭنىڭ ھاجىتى يوق. لېكىن، ئۇلار ئالا كۆڭۈللۈك قىلىپ، سەندىن يالتايسا، دېمەك، بۇ ئۇلارنىڭ ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن كۆپەرەك چوت سوقىدىغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ھۆكۈمدار بولغان ئادەم ئۇلاردىن ھەزەر ئەيلىشى، ئوچۇق ـ ئاشكارا دۈشمەنلىرىدىن ھەزەر قىلغاندەك ئۇلاردىن ھەر مىنۇت ھوشيار بولۇشى لازىم، ناۋادا ھۆكۈمدار ئەپسىز ئەھۋالدا قالسا، ئۇلار پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ ھۆكۈمدارنى تارمار قىلىشى مۇمكىن.

ئەگەر، كىشى خەلقنىڭ ھمايىسى بىلەن ھۆكۈمدار بولغان بولسا، ئۇنداقتا ئۇ خەلق بىلەن ئىناق ئۆتۈشى ۋە خەلققە كەڭ

قورساق بولۇشى لازىم. چۈنكى، خەلق زۇلۇمدىن خالىي بولۇش-
ىنىلا ئارزۇ قىلىدۇ، بۇ تەلەپنى ئورۇنلاش ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن
ئوڭاي. ئەگەر بىراۋ خەلقنىڭ ئىستىكىگە يات ھالدا ئاقسۆڭەك-
لەرنىڭ يۆلىشى بىلەن ھۆكۈمدارلىق تەختىگە ئولتۇرسا، ئۇ
ئاۋۋال خەلقنىڭ ھىمايىسىنى قولغا كەلتۈرۈشكە تىرىشىشى كې-
رەك. ھۆكۈمدار خەلقنى قوغدىسىلا بۇ مەقسىتىگە يېتەلەيدۇ. ئا-
دەم باشتا شۇبھىلەنگەن ئادەمدىن ئويلىمىغان يەردە ياخشىلىققا
ئېرىشىپ قالسا، ئېنىقكى، ئۇ ئىپادىلەش تەس بولغان تەشەككۈر
ھېسسىياتىغا تولىدۇ. پات پۈرسەت ئىچىدىلا خەلقنىڭ مۇھەببە-
تى ئۈنى يۆلەپ تۇرغۇزغان ئاقسۆڭەكلەرنىڭكىدىن ئېشىپ كې-
تىدۇ. ئەلۋەتتە، خەلقنىڭ ياخشى كۆرۈشىگە ئېرىشىشنىڭ يول-
لىرى كۆپ، ئۈنى كونكرېت بەلگىلەش ئەھۋالغا قاراپ بولىدۇ.
بۇنىڭ ئۈچۈن ئومۇمىي قائىدە بەلگىلەش تەس. شۇڭا، بۇ جەھەت-
تە ئارتۇقچە گەپ ئاچمىدۇق. دېمەكچىمەنكى، ھۆكۈمدار خەلق
بىلەن ئىناق مۇناسىۋەتتە بولۇشى كېرەك. بولمىسا، ئۇ پېشكەل-
چىلىككە ئۇچرىغاندا يارەمچىسىز قالىدۇ.

سىپارتا پادىشاھى نابىس [1] گىرېكلەر ۋە غالىب رۇم قوشۇ-
نىنىڭ ھۇجۇمىنى ئوڭۇشلۇق قايتۇرۇپ، دۆلىتىنى قوغداپ قال-
دى. نام ـ شەرىپىگە داغ تەگكۈزمىدى. خەۋپ ـ خەتەر كەلگەندە،
ئۇ پەقەت قول ئاستىدىكى ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ تۈزكورلۇق
قىلىپ، ئىچكى جەھەتتىن خەۋپ يەتكۈزۈشىدىن ساقلانسىلا بو-
لىدۇ. خەلق ئۈنىڭغا قارشى ھالەتكە ئۆتۈپ بولغان ئەھۋال ئاس-
تىدا بۇنداق قىلىپ قويۇشنىڭ ئۆزى يېتەرلىك ئەمەس. بۇ كۆز-

① نابىس ـــ م.ب 206 ـ يىلى 192 ـــ 207 ـ يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان. ئاچ كۆزلۈك ۋە ۋەھشىيلىك بىلەن نام چىقارغان. كېيىن رۇم ئارمىيەسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.



قارىشىمنى كىشىلەرنىڭ «خەلقە تايىنىش قۇم ئۈستىگە بىنا سېلىش» دېگەن كونا ماقال ـ تەمسىل بىلەن رەت قىلماسلىقنى ئۈمىد قىلىمەن. بۇ تەمسىل مۇنداق ئەھۋالغا تەتبىقلانسا مۇۋاپىق بولىدۇ: خەلق ئارىسىدىكى ئاددىي بىر پۇقرا دۈشمىنى ياكى ئەمەلدارلارنىڭ زۇلۇمىغا ئۇچراپ خەلق مېنى قۇتقۇزىدۇ دەپ ئۈشەنسە، مانا بۇ هاماقەتلىك. رۇملۇق گىراچى[1] بىلەن فىلورېنسىيەلىك ماسۇ جورجى سىكالى[2] لار ئاشۇنداق قىسمەتكە يولۇققۇچ، ئالدانغانلىقىنى ئاخىر بايقاشقانىدى. خەلقنىڭ تارتقان بۇ ئادەم ئادەتتىكى پۇقرا بولماستىن، بەلكى هۆكۈمدار بولغان بولسا، ئۇ خەلقنى يېتەكلىيەلىسە، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، قىينىچىلىقتا سالىيىپ كەتمەي ئامال ئىزدەيدىغان، ئۆزىنىڭ ئۇرغۇپ تۇرغان كۈرەش ئىرادىسى ۋە توغرا تەدبىرلىرى بىلەن خەلقنى ئىلھاملاندۇرالايدىغان باتۇر كىشى بولسا، ئۇنداقتا، خەلق ئۇنىڭدىن هەرگىز يۈز ئۆرۈمەيدۇ. ئەمەلىيەتمۇ ئۇنىڭ ئۇلىنىڭ نەقەدەر پۇختىلىقىنى ئىسپاتلايدۇ.

بۇ خىل شەھەر پادىشاھلىقىنىڭ ئاۋام هاكىمىيىتىدىن مۇستەبىت هاكىمىيەتكە ئۆزگىرىش جەريانى خەتەر بىلەن تولغان بولىدۇ. چۈنكى، بۇنداق هۆكۈمدارلار ئىشلارغا ئۆزى رەھبەرلىك قىلماستىن، قول ئاستىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ قوماندانلىقىغا تايىنىپ قالغان بولىدۇ، ئەمەلدارلىرىنىڭ قوماندانلىقىغا قاراشلىق بولۇپ قېلىش هۆكۈمدار ئورنىنىڭ تەۋرىنىپ قالغانلىقىنى ۋە خەۋپلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ. بۇنداق چاغدا هاكىمىيەت

---

① گىراچى ـــ قەدىمكى رىمدىكى پۇقرالار فىلورېنسىيە تۆۋەن قاتلام كىشىلىرىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى.

② سىكالى ـــ 14 ـ ئەسىردىكى فىلورېنسىيە تۆۋەن قاتلام كىشىلىرىنىڭ رەھبەرلىرىدىن بىرى.

ئەمەلدارلارنىڭ تاۋىغا باغلىنىپ قالىدۇ. ئەمەلدارلار قىينىچىلىق پەيتى كەلگەندە، يا هۆكۈمدارغا قارشى تۇرىدۇ، يا هۆكۈمدارنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلىمايدۇ. نەتىجىدە، هاكىمىيەت ئاسانلا قولدىن كېتىدۇ. ئادەتتە، هۆكۈمدار قىينىچىلىققا دۇچ كەلگەندە مۇتلەق هوقۇقىنى ھەقىقىي ئىشقا سېلىشقا ئۇلگۈرەلمەيدۇ. چۈنكى، پۇقرالار ئەمەلدارلارنىڭ بىۋاستە ئەمرىگە كۆنۈپ كېتىپ، جىدىي شارائىتتا پادىشاھنىڭ بۇيرۇقىنى دەرھال ئاڭلاپ كېتەلمەيدۇ. ئاشۇنداق قالايمىقانچىلىقتا پادىشاھ ئىشەنچلىك ئادەملىرىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. پادىشاھ بۇنداق ۋاقىتتا تىنچ مەزگىللەردىكىدەك قارار چىقارسا بولمايدۇ. چۈنكى، تىنچ مەزگىللەردە پۇقرالار دۆلەتكە باغلانغان بولىدۇ، ھەممە ئادەم دۆلەت ئۈچۈن كەتمەن چاپىدۇ، ئۆلۈم خەۋپى ناھايىتى يىراقتا تۇرغان بولىدۇ. كىشىلەر دۆلەتتىن جېنىمىزنىمۇ ئايمايمىز دەپ بىمالال قەسەم قىلىشىدۇ. بىراق، خەتەر يېتىپ كېلىپ، دۆلەت پۇقراغا موھتاج بولغاندا، قەسىمگە ئەمەل قىلىدىغانلار بارماقتا سانىغۇدەك قالىدۇ. بۇ تولىمۇ قورقۇنچلۇق ھال. چۈنكى، بۇ ئەڭ ناچار ئاقىۋەت. دۆلەت بۇنداق ئەھۋالدا پۈتۈنلەي تۈگىشىپ، قۇتۇلۇش پۈرسىتىدىن مەڭگۈ مەھرۇم بولىدۇ. شۇڭلاشقا، ئەقىللىق هۆكۈمدار پۇقرالارنى ھەربىر دەقىقىدە دۆلەتتىن ئايرىلالمايدىغان ھالەتتە تۇتۇشنىڭ ئامالىنى ئىزدىشى كېرەك. شۇ چاغدىلا پۇقرالار هۆكۈمدارغا سادىق بولىدۇ.



هۆكۈمدار ئۆزىنىڭ ئاساسىنى قانداق قۇرۇشى كېرەك؟

▲ پادىشاھ مۇستەھكەم شەھەردە تۇرۇپ، خەلقنى نارازى قىلمىغان بولسىلا ھۈجۈمغا ئۇچرىمايدۇ.

خانلىقلارنىڭ ئالاھىدىلىكىنى كۆزەتكەندە يەنە بىر نۇقتا ھەققىدە ئويلاش زۆرۈر، ئۇ بولسىمۇ، ھۆكۈمدار خەۋپ ـ خەتەردە قالغاندا، ئۆز كۈچىگە تايىنىپ يول تاپالامدۇ ياكى باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپمۇ؟ مېنىڭچە، خانلىقنىڭ ئادىمى كۆپ، بايلىقى مول بولسا، يېتەرلىك قوشۇننى ئوڭايلا تەييار قىلالايدۇ ـ دە، تاجاۋۇزچىلارغا بەس كېلەلەيدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا ھۆكۈمدار ئۆز ـ ئۆزىنى قوغداپ، مۇستەھكەم تۇرالايدۇ. ئەگەر، دۈشمەنگە يۈزتۇرا تاقابىل تۇرالماي، قورغان ئىچىدىكى مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىگە يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشقا توغرا كەلسە، باشقىلارنىڭ ياردىمىگە تايىنىپ ئۆز ئورنىنى قوغدىماق زۆرۈر. بىز بىرىنچى خىل ھالەت ئۈستىدە توختىلىپ بولغانمىز. ئەمدى ئىككىنچى خىل ھالەت ئۈستىدە توختىلىمىز. ئىككىنچى خىل ئەھۋال ئاستىدا، مەن پەقەت ھۆكۈمدارلارغا ئۆز شەھىرىدىكى مۇداپىئە ئەسلىھەلىرىنى ياخشى قۇرۇپ، قورشاۋدا قالغان سەھرالىرىدىن ۋايىم يەپ كەتـ



مەسلىكى ھەققىدە كۆرسەتمە بېرىلەيمەن. بۇنىڭدىن باشقا مەسلىھەتىم يوق. مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ مۇدا-پىئەسى پۇختا بولسىلا، ھۆكۈمەت بىلەن خەلقنىڭ مۇناسىۋىتى باشتا سۆزلەنگەن ئۇسۇللار ۋە نۆۋەتتە سۆزلىنىدىغان ئۇسۇللار بويىچە بىر تەرەپ قىلىنسا بولىدۇ. بۇنداق چاغدا ئۇنىڭ دۇشمەنى بۆسۈپ كىرمەكچى بولىدىكەن، ئۇنىڭ ئېھتىيات قىلىشىغا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، كىشىلەر پىلانىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشمايدىغانلىقىنى كۆرسە، بۇنىڭدىن خۇرسەن بولۇپ كەتمەيدۇ. پادىشاھنىڭ مۇداپىئەسى پۇختا بولغان، خەلق پادىشاھىدىن نەپرەتلەنمەيدىغان ئەھۋالدا، ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ كىرىش ئاسانغا توختىمايدۇ.

گېرمانىيەنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرى مۇتلەق ئەركىن بولۇپ، ئۆچۆرىسىدە يېزا - قىشلاقلار ناھايىتى ئاز. پۇقرالار پەقەت بويسۇنۇشنىلا تاللىيالايدۇ، بىراق پۇقرالار پادىشاھتىن ۋە ئەتراپتىكى باشقا ھۆكۈمدارلاردىن قورقمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار مۇداپىئە ئىشلىرىنى پۇختا ئىشلەپ بولغان. روشەنكى، بۇ شەھەرگە كىرمەكچى بولغانلار ئۇزاققا سوزۇلىدىغان قارشىلىققا ئۇچرايدۇ. شەھەرلەردە خەندەك ۋە سېپىللار ئوبدان تۈزۈلگەن. يېتەرلىك زەمبىرەكلەر تەييارلانغان. بىرەر يىل يەتكۈدەك ئاشلىق ۋە يېقىلغۇ ساقلانغان بولىدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، ھۆكۈمەت پۇقرالارنىڭ قورسىقى توق، كىيىمى پۈتۈن بولغان ئەھۋال ئاستىدا، پۇقرالارنى ئىقتىسادىي جان تومۇر بىلەن ئالاقىدار ئەمگەككە ئورۇنلاشتۇرغان بولىدۇ - دە، پۇقرالارنىڭ كىيىم - كېچەك ۋە ئاشلىق بىلەن ئىزچىل تەمىنلىنىشىگە يول ھازىرلاۋاتقان بولىدۇ. يەنە ھۆكۈمەت ھەربىي مانېۋىرغا كۆڭۈل بۆلگەن بولىدۇ - دە، ھەربىي مەشىقنى داۋاملاشتۇرۇشقا ئالاقىدار قائىدە -

نىزاملارنى تۈزۈپ چىقىدۇ.

دېمەك، پادىشاھ مۇستەھكەم شەھەردە تۇرۇپ، خەلقنى نارازى قىلمىغان بولسىلا ھۇجۇمغا ئۇچرىمايدۇ. ئەگەر، بىرەرسى ۋەزىيەتنى بايقىماي ھۇجۇم قىلىپ قالسا، ئوسال ئاقىۋەتكە قالىدۇ. جاھاندىكى ئىشلار ئاسان ئۆزگىرىدۇ، ھەربىي قىسىملارنى ھېچ ئىش قىلدۇرماستىن لاگېر ئىچىدە بىر يىل تۇتۇپ تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. ئېھتىمال، بەزىلەر شۇنداق دېيىشەر: ئەگەر، شەھەر سىرتىدا خەلقنىڭ مال ـ مۈلكى بولسا، تاجاۋۇزچىلار ئۇنى ۋەيران قىلسا، خەلق بۇنىڭغا سەۋر ـ تاقەت قىلالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئۇزاققا سوزۇلغان قورشاۋ بىلەن شەخسىيەتچىلىك پۇقرالارنى پادىشاھنى ئۇنتۇشقا ئېلىپ بارىدۇ. ئەمما، مېنىڭ بۇ توغرىدىكى جاۋابىم مۇنداق: كۈچلۈك ھەم كەسكىن پادىشاھ بۇ خىل ھالەتكە دۇچ كەلسە، بىر تەرەپتىن خەلقنى ئۈمىدلەندۈرۈپ، خەۋپ ـ خەتەرنىڭ ئۇزاققا بارمايدىغانلىقىغا ئىشەندۈرۈشى، يەنە بىر تەرەپتىن، پۇقرالارنى دۈشمەنلەرنىڭ ياۋۇزلۇقىدىن ئەنسىرەيدىغان ۋە ئۇنىڭغا قارىتا ئاتلىنالايدىغان قىلىپ تەربىيەلىشى كېرەك. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، پادىشاھ ئىشنى بۇزۇپ قويىدىغان تەنتەك ئادەملەرنى پەم بىلەن كونترول قىلىشنى بىلىشى لازىم. شۇ چاغدىلا پادىشاھ يۇقىرىقىدەك قىيىنچىلىقلارنى يېڭەلەيدۇ. دۈشمەن يېتىپ كەلگەندە، خەلقنىڭ كۈرەش ئىرادىسى كۈچلۈك بولۇپ، تاقابىل تۇرۇشنى خالىسا، دۈشمەن دەرغەزەپ بولۇپ، شەھەر ئەتراپىدىكى جايلارنى بۇزۇۋېتىشى مۇمكىن، بۇ چاغدا، پادىشاھ ئىككىلەنمەسلىكى كېرەك، چۈنكى ئەمدى ھەرىكەتكە ئۆتمەي، خەلقنىڭ ئىرادىسى بوشىشىپ كەتكەندىن كېيىن ھەرىكەتكە ئۆتسە، بۇزغۇنچىلىقلار بولۇپ بولغان، ئاپەت كېلىپ بولغان شارائىتتا، چىقىش يولىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس.



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

دۇشمەن شەھەر سىرتىدا خەلقنىڭ مۇلكىنى ۋەيران قىلىۋاتقاندا، خەلق پادىشاھ بىلەن بىرلىكتە جەڭ قىلىش نىيىتىگە كېلىدۇ. چۈنكى، خەلق قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقاندا، تاجاۋۇزچىلار ئۇلارنىڭ مۇلكىنى ۋەيران قىلىۋاتقاندا، پادىشاھ خەلقتە مەسئۇل بولۇشى لازىم. شەپقەت قىلىش بىلەن شەپقەتكە ئېرىشىشلەرنىڭ ھەممىسى ئادەمدە شاپائەتچىگە نىسبەتەن بۇرچ تۇيغۇسى پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق ھېسسىيات ئادەتتە ھەرقانداق ئادەمدە بولىدۇ. تەييارلىق خىزمەتلىرى ئىنچىكە ئىشلەنگەن، ئاشلىق ۋە قوغدىنىش ۋاستىلىرى يېتەرلىك بولغان شارائىتتا، چېچەن پادىشاھ دۇشمەن قورشاۋى ئىچىدە تۇرۇپمۇ خەلقنىڭ ئىرادىسىنى باشتىن - ئاخىر مۇستەھكەملەيدۇ. بۇنى قىلىش تەس ئەمەس.





دىنىي جەمئىيەت پادىشاھلىقى

بىز دىنىي جەمئىيەت پادىشاھلىقى ئۇستىدە ھازىرغىچە توختالمىدۇق. بۇنداق دۆلەتنىڭ قىينىچىلىقى ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى جەريانىدا، يەنى ئۇ قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرى مەۋجۇت بولىدۇ. بۇنداق دۆلەت ئىقتىدارغا ياكى تەقدىرنىڭ شاپائىتىگە تايىنىپ ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. ئەمما، بۇنداق دۆلەتنى ساقلاپ قېلىشتا يۇقىرىقى ئىككى تەرەپكە تايىنىشنىڭ ئۆزىلا كۇپايە قىلمايدۇ. چۈنكى، دىنىي جەمئىيەت پادىشاھلىقى دىنىي ئۆرپ ـ ئادەتكە تايىنىپ ھۆكۈم سۈرىدۇ. قەدىمىي ئۆرپ ـ ئادەتلەر ئىنتايىن قۇدرەتلىك بولۇش بىلەن بىللە مۇنداق ئالاھىدىلىككە ئىگە: ئۇ ئۆرپ ـ ئادەتلەر پادىشاھنىڭ ھەرىكىتى ۋە تۈرمۇشى قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بەربىر پادىشاھنىڭ ھوقۇقىنى قوغدايدۇ. پادىشاھنىڭ ئىلكىدە دۆلەت بولسىمۇ، پادىشاھنىڭ قوغدايمەن دەپ باش قاتۇرۇشى بىھاجەت. پادىشاھنىڭ سەلتەنىتىدە خەلق بار بولسىمۇ، باشقۇرىمەن دەپ ئاۋارە بولۇشى بىھاجەت. شۇنداق ھالەتتىمۇ دۆلەتنى پادىشاھنىڭ قولىدىن ھېچكىم تارتىۋالمايدۇ. تىزگىنسىز پۇقرالارنىڭمۇ پادىشاھ بىلەن كارى بولمايدۇ. پادىشاھتىن يىراقلاش ياكى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈش تېخىمۇ يوق گەپ. دېمەك، بۇنداق پادىشاھلىق بىخەتەر، تىنچ ۋە بەختلىك بولىدۇ.

ئەمما، بۇنداق دۆلەتنى ئىنسان قۇدرىتىدىن يۈكسەك بولغان ئىلاھىي قۇدرەت يۆلەپ تۇرغان بولىدۇ. مەن بۇ ھەقتە سۆزلىمەكچى ئەمەس. چۈنكى، بۇنداق دۆلەتنى خۇدا ئۆزى بارلىققا كەلتۈرگەن ۋە ھىمايە قىلىپ تۇرغان بولىدۇ. بۇ ھەقتە گەپ ئېچىش خۇدا ئالدىدا ئۆتكۈزۈلگەن كۈپۈرلۈق بولىدۇ. بۇنداق ئەخمىقانە ئىشنى خۇددى يوق ئادەملەرلا قىلىدۇ. ئېھتىمال، بەزىلەر مۇنداق سوئال قويۇشى مۇمكىن: رۇم دىنىي جەمئىيىتى نېمە ئۈچۈن پانىي دۇنيانىڭ شۇنچە زور ھوقۇقىغا ئېرىشەلىدى؟ ئىتالىيەنىڭ غوجىسى[1] ھېسابلىنىدىغان پاپا ئالېكساندىر دەۋرىدىن ئىلگىرىلا ئاتالمىش غوجىلار، ئاشۇ ئەرزىمەس بارون ۋە بەگلىكلەرمۇ دىنىي جەمئىيەتنىڭ ھوقۇقىنى كۆزگە ئىلمايتتى. ئەمما، مۇشۇ كۈنلەردە فىرانسىيە پادىشاھى ئۈنىڭدىن ئۆلگۈدەك قورقماقتا. چۈنكى، دىنىي جەمئىيەت فىرانسىيە پادىشاھىنى ئىتالىيەدىن سۈرۈپ چىقىرىپ، ۋېنتسىيەنى ۋەيران قىلدى. بۇ ئەھۋال ھەممىگە ئايان بولسىمۇ، ئۇنى كىشىلەرنىڭ سەمىگە سېلىپ قويۇش ئارتۇقچە ئەمەس.

فىرانسىيە پادىشاھى چارلىز Ⅷ ئىتالىيەگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشتىن ئىلگىرى[2]، ئىتالىيەنى رۇم پاپاسى، ۋېنتسىيەلىكلەر، ناپلېس پادىشاھى، مىلان كىنەزلىكى ۋە فىلورېنسىيەلىكلەر بۆلۈپ ئىدارە قىلاتتى. ئۇلار مۇنداق ئىككى ئىشتىن پەخەس بولاتتى: بىرى، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ ئىتالىيەگە بولغان قوراللىق تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىش؛ يەنە بىرى، ئىتالىيەدىكى ھەرقايسى ھۆكۈمەتلەر ئۆزلىرىنىڭ زېمىن دائىرىسىنى كېڭەيتىـ

① 1494 شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ھۆكۈمدارلىرى.

② 1494 ـ يىلى فىرانسىيە پادىشاھى چارلىز Ⅷنىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى كۆرسىتىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئىتالىيە چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغان.



ۋەتەنسلىكى كېرەك ئىدى. بۇ ھۆكۈمەتلەر ئىچىدە كىشىنىڭ دىققىتىنى ئەڭ تارتىدىغانلىرى پاپا بىلەن ۋېنتسىيەلىكلەر ئىدى. ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ بۇرنىدىن چۈلۈك ئۆتكۈزۈش ئۇچۇن (فېررارانى قوغدىغاندا ئوخشاش) ئۇلار بىرلىشىشى كېرەك ئىدى. ئۇلار پانىڭ كۈچىنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۇن رۇمدىكى ئاقسۆڭەكلەردىن پايدىلاندى. بۇ ئاقسۆڭەكلەر ئىككى مەزھەپكە بۆلۈندى: ئورسىنې مەزھىپى ۋە كولونىنېسىي مەزھىپى، بۇلار ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىش بولۇپ تۇردى. ئىككى تەرەپ ھەمىشە قورال كۆتۈرۈپ پانىڭ ئالدىغا بېرىپ ھەيۋە سالاتتى. گەرچە، بەزىدە سىكىستوس كەبى كەسكىن پاپا چىقسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئامىتى ۋە ئىقتىدارى پېشكەلچىلىكتىن قۇتۇلالمىدى. ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ قىسقا بولۇپ قېلىشى بۇنىڭ ئىچىدىكى سەۋەبلەرنىڭ بىرى. قائىدە بويىچە، پاپا 10 يىل ئەتراپىدا تەختتە ئولتۇراتتى. بۇ 10 يىل ئىچىدە ناھايىتى كۆپ كۈچ سەرپ قىلىش ئارقىلىق ئىككى مەزھەپنىڭ بىرەرسىنى يوقىتىش لازىم ئىدى. مەسىلەن، پاپالارنىڭ بىرى كولونىنېسىي مەزھىپىنى يوقىتاي دەپ قالغانىدى، يېڭىدىن تەختكە چىققان يەنە بىر پاپا بولسا ئورسىنې مەزھىپى بىلەن قارشىلىشىپ قېلىپ، كولونىنېسىي گۇرۇھىنىڭ تىرىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. نەتىجىدە، ئورسىنې مەزھىپىنى يوقىتىشقا پاپانىڭ چولى تەگدى.

بۇ پاپا ھوقۇقىنىڭ ئىتالىيەدە ئابرۇي قازىنالماسلىقىدىكى سەۋەبنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئالېكساندىر VI تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن پاپانىڭ ئەھۋالىدا ئاز ـ تولا ئۆزگىرىش بولدى. مانا بۇ پۇل ۋە قورال كۈچى ئارقىلىق ئۆزىنى كۈچەيتكەن پاپا ھەققىدىكى تېپىك بىر مىسالدۇر: ئۇ ۋالونتىنو كىنەزىنى قورال قىلىپ، فىرانسىيەنىڭ ئىتالىيەگە تاجاۋۇز قىلىشىدىكى پۇرسەتـ



تىن پايدىلىنىپ، يۇقىرىدا كىنەز ھەققىدە سۆزلەنگەندە مەلۇم بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى تاماملىدى. پاپانىڭ مەقسىتى ئوردىنىڭ كۈچىنى ئەمەس، بەلكى كىنەز (پاپانىڭ ئوغلى)نىڭ كۈچىنى ئاشۇرۇش بولسىمۇ، ئاخىر ئوردىنىڭ كۈچى زورىيىپ كەتتى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ۋە كىنەز يوقىتىلغاندىن كېيىن رۇم ئوردىسى ئالېكساندىر VI نىڭ مېۋىسىگە ئىگە بولدى. ئارقىدىنلا جۇلىئو تەختكە چىقتى. ئۇ دىنىي ھوقۇقنىڭ بەك كۈچىيىپ كەتكەنلىكىنى بايقىدى. رىمانا زېمىنى ئوردا تەرىپىدىن ئىداره قىلىناتتى. شۇ چاغدا رۇم ئاقسۆڭەكلىرى باستۇرۇلغانىدى. مەزھەپ ماجىرالىرى ئالېكساندىرنىڭ قاتتىق زەربىسى ئارقىسىدا يوقىتىلدى. ئۇ يەنە ئالېكساندىر دەۋرىدىن بۇيان ھېچكىم ئىشلەتمىگەن بېيىش ئۇسۇلىنى بايقاپ يەتتى. ئۇ بولسىمۇ، بايلارغا سىياسىي گۇناھ ئارتىپ چارە كۆرۈش، شۇنداللا ئۇلارنىڭ بايلىقىنى مۇسادىره قىلغىلى بولاتتى. جۇلىئو بۇ ئۇسۇللارنى تېخىمۇ بېيىتتى. ئۇ ئوڭۇشلۇق ھالدا بولونيانى تارتىپ ئالدى، ۋېنتسىيەلىكلەرنى باستۇردى. فىرانسىيەلىكلەرنى ئىتالىيەدىن قوغلاپ چىقاردى. جۇلىئو ئوردىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشتى. چۈنكى، ئۇنىڭ قىلغانلىرى ئۆزىنىڭ شەخسىي مەنپەئىتى ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ئوردىنىڭ ئورنى ۋە ئىمتىيازىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن ئىدى. پاپا جۇلىئو يەنە تېخى ئورسىنى ۋە كولونىسىدىن ئىبارەت ئىككى مەزھەپنىڭ پائالىيىتىنى ئۆزى بەلگىلەن دائىره ئىچىگە كىرگۈزدى. بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ ۋەزىيەت شەكىللەندۈرەلەيدىغان داھىيانە كىشىلىرى بولسىمۇ، ئۇلار مۇنداق ئىككى ئىش سەۋەبىدىن ئۇنداق قىلالمىدى: بىرى، ئوردىنىڭ كۈچىيىشى ئۇلارنى ئەندىشىگە سالدى؛ يەنە بىرى، بۇ ئىككى مەزھەپنىڭ ئادەملىرى كاردىنالىلار ئۆمىكىگە ئېلىنىدى.



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

چۈنكى، كاردىناللار مەزھەپلەر ئارىسىدىكى ماجرانىڭ يىلتىزى ئىدى. ئەگەر، مەزھەپلەر كاردىنالغا ئىگە بولسا جىم تۇرمايتتى. كاردىناللار رۇمنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا شايكا توپلاپ كۈچنى ئاشۇراتتى ـ دە، ئاقسۆڭەكلەر ئۇلارنى ھىمايە قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. شۇنداق قىلىپ، روھانىيلارنىڭ قارا نىيىتى ئاقسۆڭەكلەر ئوتتۇرىسىدىكى تۆگمەس ماجرانى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن ئىدى. بۇيۇك پاپا لېئو① (پاپىلىقتىن ئىبارەت بۇ ئورۇنىڭ ئىنتايىن قۇدرەتلىك بولىدىغانلىقىنى بىلدى. كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە قورال كۈچى ئارقىلىق زورايتىلىدىغان پاپالىق لېئو)نىڭ ياخشىلىقى ۋە باشقا نۇرغۇن پەزىلەتلىرى ئارقىسىدا تېخىمۇ كۈچەيدى ۋە ھۆرمەت تاپتى.



① 1513 ـــ 1521 ـ يىللاردا ھۆكۈم سۈرگەن. مۇئەللىپ مۇشۇ مەزگىللەردە مەزكۇر كىتابنى يازغان.



ئارمىيە ياللاش خەتەرلىكتۇر

▲ ئەگەر، كىشى ئۆز دۆلىتىنى ياللانما ئارمىيە ئارقىلىق قوغدىسا، ئۇنىڭ هوقۇقى بىخەتەر ۋە مۇقىم بولمايدۇ. چۈنكى، ياللانما ئارمىيە ئىتتىپاقسىز، ئىنتىزامسىز، قارا نىيەت كېلىدۇ. دوستلىرىغا هۆركىرەپ، دۈشمىنى ئالدىدا تۇگۈلۈپ تۇرۇۋالىدۇ، ئۇلار خۇدادىن قورقمايدۇ، كىشىلەر بىلەن سەمىمىي ئۆتەمەيدۇ. دۈشمەن هۇجۇمنى كېچىكتۈرگەچكىلا ئۇلارنىڭ هالاكىتى كېچىككەن بولىدۇ.

هەر خىل هۆكۈمرانلىقنىڭ ئالاهىدىلىكى بايان قىلىنىدى (بۇنداق هۆكۈمرانلىقلارنىڭ گۈللىنىش ۋە هالاك بولۇش سەۋەبلىرى ئازدۇر ـ كۆپتۇر سۆزلەپ ئۆتۈلدى. يەنە هۆكۈمرانلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن كىشىلەر قوللانغان ئۇسۇللارمۇ كۆرسىتىپ ئۆتۈلدى.) ئەمدى بىز هۇجۇم قىلىش ۋە قوغدىنىش يوللىرى هەققىده سۆزلەيمىز. بىز باشتا سۆزلەپ ئۆتتۈقكى، هۆكۈمدار ئۆزىنىڭ ئۇلىنى ئىنتايىن پۇختا سېلىشى كېرەك. بولمىسا ئۇ هامان بىركۈنى بالا ـ قازاغا ئۇچرايدۇ. مەيلى كونا بولسۇن ياكى يېڭى بولسۇن ۋە ياكى ئارىلاش بولسۇن، ياخشى قانۇنى تەرتىپ بىلەن ياخشى ئارمىيە هەرقانداق دۆلەتنىڭ پۇختا

ئاساسى بولۇپ سانىلىدۇ. ئېسىل ھەربىي قوشۇن بولمىسا ئېسىل قانۇن ـ تۈزۈم بولمايدۇ. ئوخشاشلا، قەيەردە سەرخىل قوشۇن بولىدىكەن، شۇ يەردە مۇنەۋۋەر قانۇن بولىدۇ. تۆۋەندە مەن قانۇن مەسىلىسى ھەققىدە توختالماي ئارمىيە ھەققىدە توختىلىمەن.

ئادەتتە، ھۆكۈمدارنىڭ دۆلەتنى قوغداشتا ئىشلەتكەن ئارمىيەسى بىر بولسا ئۇنىڭ ئۆز ئارمىيەسىدىن ئىبارەت بولىدۇ، بىر بولسا يالالنما ئارمىيە ياكى ئارىلاشما ئارمىيەدىن ئىبارەت بولىدۇ. يالالنما ئارمىيە بىلەن ياردەمچى ئارمىيە پايدىسىز بولۇپلا قالماستىن يەنە خەتەرلىكتۇر. ئەگەر، كىشى ئۆز دۆلىتىنى يالالنما ئارمىيە ئارقىلىق قوغدىسا، ئۇنىڭ ھوقۇقى بىخەتەر ۋە مۇقىم بولمايدۇ. چۈنكى، يالالنما ئارمىيە ئىتتىپاقسىز، قارا نىيەت ۋە ئىنتىزامسىز بولىدۇ. دوستلىرىغا ھۆركىرىگىنى بىلەن دۇشمەن ئالدىدا تۇگۈلۈپ قالىدۇ، ئۇلار خۇدادىن قورقمايدۇ، كىشىلەر بىلەن سەمىمىي ئۆتمەيدۇ. دۇشمەن ھۇجۇمىنى كېچىكتۈرگەچكىلا ئۇلار كېچىكىپ ھالاك بولىدۇ. ئاقىۋەت مۇنداق بولىدۇ: سەن تىنچلىق مەزگىلىدە يالالنما ئارمىيەنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشىغا ئۇچرايسەن، ئۇرۇش مەزگىلىدە دۇشمەننىڭ تالا ـ پىتىگە ئۇچرايسەن، يالالنما ئارمىيەدە ئۇلار ئۆزلىرىگە بېرىلىدىغان مائاشقا قىزىققاندىن باشقا ھېچنېمىگە ئەستايىدىل بولمايدۇ، سەن ئۇچۇن پىداكارلىق بىلەن ئۇرۇشۇشىدىن تېخىمۇ گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ. ئۇرۇش يوق ۋاقىتتا، ئۇ ساڭا ئەسكەر بولۇشنى خالايدۇ. ئۇرۇش پارتلىغان ھامان قۇيرۇقىنى خادا قىلىدۇ. بۇنى ئىسپاتلاش ئۇچۇن ھېچقانچە كۇچ كەتمەيدۇ. ئىتالىيەنىڭ پارچە ـ پارچە بولۇپ كېتىشى باشقا سەۋەبتىن ئەمەس، بەلكى يالالنما قوشۇنغا تايىنىلغانلىقتىندۇر. گەرچە، يالالنما ئارمىيە مەلۇم كىشىلەرنىڭ ھوقۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۇچۇن زور تۆھپە

قوشۇپ، ئېلىشىشلاردا باتۇرلۇق كۆرسەتسىمۇ، ئەمما بۇ ئىچكى سىياسىي كۆرەشلەردىلا ئىپادىلىنىدۇ، خالاس. ئەگەر، كۈچلۈك سىرتقى دۈشمەنگە دۇچ كەلسە ياللانما قوشۇن ئۆزىنىڭ كارغا كەلمەس ئىكەنلىكىنى ئاشكارىلايدۇ. شۇڭلاشقا، فىرانسىيە پادىشاھى ئىتالىيەنى ئوڭايلا ئىگىلىۋالدى. بەزىلەر بۇنىڭ سەۋەبىنى ئۆزىمىزدە دەپ قارىدى. بۇ ھەقىقەتەن توغرا ئىدى. ئەمما، ئۇلارنىڭ ئېيتقىنى ھېلىقىدەك سەۋەنلىك بولماستىن، بايا مەن دېگەندەك سەۋەنلىك تۈپەيلى بولغان. ئۇ دەل پادىشاھنىڭ سەۋەنلىكى بولۇپ، بۇنىڭ كاشىلىسىغا ئۇلارمۇ كەتكەن.

مەن ياللانما قوشۇننىڭ سەلبىي تەرىپىنى تېخىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا بايان قىلىپ ئۆتەي. ياللانما قوشۇننىڭ كاتتىباشىلىرى ئىقتىدارلىق بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئىقتىدارسىز بولۇشىمۇ مۇمكىن. ئۇلار ئىقتىدارلىق بولغاندىمۇ سەن ھەرگىز ئۇلارغا تايىنىشتىن ئۆمىد كۈتمە. چۈنكى، ئۇلار ھەمىشە كېڭىيىشنى ئويلايدۇ. ئۇلار بىر بولسا غوجايىنىغا زۇلۇم سالىدۇ، بىر بولسا باشقىلارغا زۇلۇم سالىدۇ. بۇ ئارقىلىق مەقسەتلىرىگە يېتەلمەكچى بولىدۇ. ياللانما قوشۇننىڭ باشلىقى ئىقتىدارسىز بولسا تۇگەشكىنىڭ شۇ. ئەگەر، بەزىلەر مەلۇم بىرى قوراللىق كۈچكە ئىگە بولسا، بۇ قوراللىق كۈچنىڭ ياللانما ئارمىيە بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر ئاقۇبەتتى ھامان شۇنداق بولىدۇ دېسە، مەن بۇنىڭغا قارىتا مۇنداق دەيمەن: پادىشاھ ياكى جۇمھۇرىيەت سىرتقا تېگىش قىلىپ، كۈچلۈك رەقىبىگە دۇچ كەلگەندە، پادىشاھ چوقۇم ئالدىنقى سەپتە تۇرۇپ بىۋاستە قوماندانلىق قىلىشى كېرەك، بەلكى يەنە جۇمھۇرىيەتنىڭ ئۆز پۇقرالىرىنى ئالدىنقى سەپكە ئەۋەتىشى كېرەك. ئەگەر، ئەۋەتىلگەنلەر لايىقەتسىز چىقىپ قالسا، دەرھال ئادەم ئالماشتۇرۇش كېرەك. ئەگەر، لايىقەتلىك



بولسا ئۇنى قانۇنىي يول بويىچە هوقۇقىدىن هالقىتماسلىق كېرەك. تارىخىي تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدىكى، پەقەت پادىشاھ ۋە قوراللىق جۇمھۇرىيەتلا زور ئىلگىرىلەشلەرگە ئېرىشەلەيدۇ. يالانما قوشۇن بولسا زىيانلىق رول ئوينايدۇكى، ھەرگىزمۇ پايدىلىق رول ئوينىمايدۇ. بىر قوراللىق جۇمھۇرىيەتنى ئۇنىڭ مەلۇم بىر پۇقراسىغا بويسۇندۇرۇش چەت ئەل كۈچلىرى بىلەن قوراللانغان دۆلەتكە بويسۇندۇرۇشتىن كۆپ قىيىن.

رۇم بىلەن سىپارتا تالاي ئەسىرلەردىن بېرى ئۆزئارا قوراللىق كۈچلىرىگە ئىگە بولغاچقا ئەركىن بولالىدى. شۇڭا ئىسارىيەلىكلەرنىڭ قوراللىنىشى تېخىمۇ ياخشى بولغاچقا، تېخىمۇ زور ئەركىنلىكنىڭ ئىگىسى بولدى. كاتارجىنلىقلار يالانما قوشۇن ئىشلىتىشكە ياخشى مىسالدۇر. كارتاجىنلىقلار ئۆزئارا پۇقراسىنى يالانما قوشۇننىڭ سەركەردىسى قىلىپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار رۇم بىلەن تۇنجى نۆۋەتلىك ئۇرۇش ئېلىپ بارغاندىن كېيىنلا يالانما قوشۇننىڭ زۇلۇمىغا ئۇچرىدى. ئېپامىنۇندا[1] ئۆلگەندىن كېيىن تىبىس ماكېدونىيەنىڭ پىلىپ[2] دېگەن ئادەمنى قوماندانلىققا تەكلىپ قىلدى. ئۇ بىر مەيدان غەلىبە لىك ئۇرۇشقا رەھبەرلىك قىلغاندىن كېيىن تىبىسلىقلار ھۆر لۈكىنى تارتىۋالدى. كىنەز پىلىپ ئۆلگەندىن كېيىن مىلانلىقلار فرانسىسكو سفورزانى ۋېنتسىيەلىكلەرگە قارشى يالىدى. سفورزا كاراچىئودا غەلىبە قىلىپ بولۇپ، ۋېنتسىيەلىكلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، ئۆزئارا غوجايىنى بولغان مىلانلىقلارنى بو-

① ئېپامىنۇندا — (Epaminunda) مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 4 - ئەسىردە تىبىستا ئۆتكەن گېنېرال ۋە سىياسىيون.

② پىلىپ — (Phillp) مىلان كىنەزى (1412 — 1447 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان).

زەك قىلدى. سىفورزانىڭ دادىسى بولسا ناپلېس ئايال پادىشاھى جىئوۋاننانىڭ قوشۇنىدا تۇرغانىدى. كېيىن ئۇ قېچىپ كەتكەچ- كە، ئايال پادىشاھنىڭ قوشۇنلىرى تارقىلىپ كەتتى. ئايال پادى- شاھ دۆلىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن پادىشاھ كېراگوننىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى.

ۋېنتسىيەلىكلەر بىلەن فىلورېنسىيەلىكلەر يالالانما قوشۇ- نىدىن پايدىلىنىپ زېمىنىنى كېڭەيتكەنىدى. غەلىبە قىلىپ بو- لۇپ، يالالانما قوشۇننىڭ ئاتامانى ئەسكەرلىرى ئارقىلىق ھەيۋە كۆرسەتمەستىن، ئەكسىچە غوجايىنىنى قوغدىدى. بۇنى قانداق چۈشەندۈرۈش كېرەك؟ بۇ فىلورېنسىيەلىكنىڭ تەقدىرىنىڭ ھەم- مىتىگە ئېرىشكەنلىكى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. فىلورېنسىيەلىك- لەرنى ئەندىشىگە سالىدىغان يالالانما قوشۇن سەركەردىلىرىنىڭ بەزىسى ئۇرۇشتا غەلىبە قىلالمىدى، بەزىسى باشقىلارنىڭ قارشى- لىقىغا ئۇچرىدى، يەنە بەزىسى ئۆزىنىڭ قارا نىيىتىنى باشقا تە- رەپلەردە كۆرسەتتى. جىئوۋاننى ئاكۇت[1] بولسا ئۇرۇشتا غەلىبە قىلالمىغانلاردىن ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ غوجايىنىغا بولغان ساداقىتى ئىسپاتلانماي قالدى. ئەمما، كۆپچىلىك بىردەك ئىقرارکى، مۇبادا جىئوۋاننى غەلىبە قىلسا، فىلورېنسىيەلىكلەر ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا ئۆتكەن بولاتتى. يالالانما قوشۇننىڭ باش- لىقى سفورزا باشتىن - ئاخىر براچىئو[2] جەمەتىنىڭ قارشىلى- قىغا ئۇچرىدى. ئىككىسى ھەمىشە قارشىلىشىپ بىر - بىرىنى چەكلەيتتى. يەنە بىر يالالانما قوشۇننىڭ باشلىقى فرانسېسكو ئۆزىنىڭ قارا نىيىتىنى لومباتىدا كۆرسەتتى. براچىئو بولسا دە-

① جىئوۋاننى ئاكۇت (1320 ـــ 1394) ئەنگلىيە سەرۋازى يوھان خوكۇودنىڭ فىلورېنسىيەدىكى نامى.

② براچىئو جەمەتى ـــ يالالانما قوشۇن سەركەردە جەمەتى.

نىي ھۆكۈمەت بىلەن ناپلېس پادىشاھلىقىغا قارشى چىقتى.

يېقىندا يۇز بەرگەن بىر ئىشنى ئالايلى. فىلورېنسىيەلىكلەر پائولو ژىتېللىنى قوماندان قىلىپ سايلىدى. بۇ ئادەم دىتى ژە تەدبىرى كۆپ ئادەم بولۇپ، نامرات ئائىلىدىن كېلىپ چىققىنىغا قارىماي ئەڭ ئۇستۇن ئورۇنغا مۇيەسسەر بولالىدى. ئەگەر، پىسانى ژىتېللى ئىگىلىۋالغان بولسا فىلورېنسىيەلىكلەر ئۇچۇن ئېيتقاندا ئۇنىڭ بىلەن دوستانە ئۆتۈشنىڭ مۇھىملىقىنى ھېچكىم ئىنكار قىلمايتتى. چۇنكى، ئۇ فىلورېنسىيەلىكلەرنىڭ دۇشمنى تەرىپىدىن ياللىنىپ قالسا، فىلورېنسىيەلىكلەر ئامالسىز قالاتتى. ئەمما، فىلورېنسىيەلىكلەر ئۇنى يالاڭبرىدىكەن، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا توغرا كېلەتتى.

ژېنتىسىيەلىكلەرنىڭ مۇژەپپەقىيىتىگە نەزەر سالساق شۇنى كۆرۈپ يېتەلەيمىزكى، ئۇلار دۇشمنى بىلەن ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئۇرۇش قىلغاندا، يوللۇق ژە شەرەپلىك ئىش قىلدى. بۇ ژېنتىسىيەلىكلەر چوڭ قۇرۇقلۇقتا ئۇرۇش قىلىشتىن بۇرۇنقى ئىش، ئۇلار ئاقسۆڭەكلىرى ژە قورالسىزلانغان پۇقرالىرىنى ئىشقا سېلىپ، باتۇرانە ئۇرۇش قىلدى. بىراق، ژېنتىسىيەلىكلەر چوڭ قۇرۇقلۇقتا ئۇرۇش قىلىشقا باشلىغاندا، بۇ خىل ئۇسۇلدىن ژاز كېچىپ، ئىتالىيەلىكلەرنىڭ ئۇرۇش ئادىتىنى قوللاندى. ژېنتىسىيەلىكلەر چوڭ قۇرۇقلۇقتا زېمىننى كېڭەيتىشكە باشلىغاندا، زېمىنى كىچىك، نام ـ شەرىپى چوڭ بولغاچقا قوماندانلىرىدىن قورقۇش ھاجەتسىز ئىدى. بىراق، ئۇلار كارماگنولار[1]نىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا زېمىننى كېڭەيتكەندىن كېيىن بىر خاتا-

① كارماگنولا Carmagnola ـــ (1390 ـــ 1432) ياللانما قوشۇن باشلىقى، باشتا مىلان ئۇچۇن خىزمەت قىلىپ، كېيىن ژېنتىسىيەگە خىزمەت قىلغان.



لىقنى سادىر قىلدى. ژېنتسىيەلىكلەر كارماگنولارنىڭ قوماندا-
لىقىدا مىلان كىنەزلىكىنى يەڭگەن چاغدىلا ئۇنىڭ ئىقتىدارى
سېزىلدى. ئەمما، شۇنىڭ بىلەن بىللە ژېنتسىيەلىكلەرگە كار-
ماگنولارنىڭ سۇس ھەم پاسسىپ بولۇشقا باشلىغانلىقى سېزىلدى -
دە، ئۇنىڭ قوماندانلىقىدا غەلىبە قىلىشقا مۇمكىن بولمايدىكەن
دەپ قارىدى. ئۇلار ئۇرۇشتا ئېرىشكەنلىرىنى يوقىتىپ قويماس-
لىق ئۈچۈن ئۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشقا رايى بارمايتتى ھەم
ئۇنداق قىلالمايتتى. ژېنتسىيەلىكلەر ئۆزلىرىنى قوغداپ قېلىش
ئۈچۈن ئاخىر كارماگنولارنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. كېيىن ئۇلار بېرگا-
مو[1]، سېۋېرىنو[2]، پىتلىئانو[3]، گىراف قاتارلىقلارنى ۋە شۇلاردەك
كىشىلەرنى قوماندانلىققا تەيىنلىدى. ئۇلار مەغلۇپ بولۇشتىن
زىيادە ئەنسىرىگەنلىكتىن ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىدى، ئەكسىچە
قولدىن بەردى. كېيىن ۋىلا ئۇرۇشىدا يۈز بەرگەندىكى ئەھۋال
بۇنىڭ ئوبدان دەلىلى، ئۇلار 800 يىلدىن بېرى مىڭ تەستە ئې-
رىشكەنلىرىنى بىر يىل ئىچىدىلا يوقاتتى. سەۋەب نەدە؟ يالانما
قوشۇننى ئۇرۇشقا سالغانلىقتا، ئۇلارنىڭ بىراقلا غەلىبە قىلە-
شىنى ئۈمىد قىلغىلى بولمايتتى. يالانما قوشۇننى ئىشقا سې-
لىشنىڭ ئۇنۇمى ئاستا بولىدۇ ھەم يوق ھېسابتا بولىدۇ، ئەك-
سىچە زىيىنى تاسادىپىي ھەم مۆلچەرلىگۈسىز بولىدۇ. يۇقىرىقى
ئىشلار ماڭا يالانما ئارمىيە تەرىپىدىن ئۇزۇندىن بېرى كونترول

---

① بېرگامو Bergamo — (1400 — 1475) ژېنتسىيەدە يالانما قوشۇن باش-
لىقى بولغان. كېيىن گېنېرال بولۇپ، مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.

② سېۋېرىنو Severino — (1419 — 1487) ژېنتسىيە ئۇچۇن جەڭ قىلىپ
ئۆلگەن.

③ پىتلىئانو Pitgliano — (1442 — 1510) ژېنتسىيە ئۇچۇن جەڭ قىلە-
دىغان يالانما قوشۇننىڭ سەركەردىسى بولغان.



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

قىلىنىپ كېلىۋاتقان ئىتالىيەنى ئەسلەتتى. شۇڭا، مەن ياللانما ئارمىيە مەسىلىسىنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاپ تەكشۈرۈپ، كىشىلەر-گە ياللانما ئارمىيەنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە تەرەققىياتىنى كۆر-سىتىپ ئۆتمەكچى، ئاندىن ئۆزىمىزنى رۇسلاش ئۈچۈن تەجرىبە-لەردىن ساۋاق قوبۇل قىلىمىز.

پەرزىمىزچە، سىز يېقىنقى دەۋردىكى ئىتالىيەنى چۈشەنمەي قالمايسىز. ئىتالىيەدە پادىشاھنىڭ ھوقۇقى ئاجىزلىشىشقا باشلاپ، پاپانىڭ ھوقۇقى تېز ئۆستى. ئىتالىيەمۇ نۇرغۇن دۆلەت-لەرگە پارچىلاندى. نۇرغۇن شەھەرلەر قوراللىق ۋاستىلەر ئار-قىلىق ئۆز ئېلىدىكى ئاقسۆڭەكلەرگە قارشى تۇردى. چۈنكى، ئەينى ۋاقىتتىكى ئاقسۆڭەكلەر پادىشاھنىڭ شەپقىتى ئاستىدا پۇقرالارنى ئېزەتتى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، دىنىي جەمئى-يەتمۇ ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئېزىش ھەرىكىتىنى ھمايە قىلىپ، ھو-قۇق دائىرىسىنى كېڭەيتمەكچى بولاتتى. باشقا نۇرغۇن شەھەر-لەردە پۇقرالار ھۆكۈمدارغا ئايلاندى. نەتىجىدە، ئىتالىيە خۇددى دىنىي جەمئىيەتلەر ۋە شەھەر جۇمھۇرىيەتلىرىنىڭ ئىدارە قىلى-شىغا كىردى. دىنىي جەمئىيەتنى باشقۇرۇۋاتقان پوپلار بىلەن جۇمھۇرىيەتنى باشقۇرۇۋاتقان پۇقرالار ھەربىي ئىشلارنى بىلمى-گەچكە، چەت ئەل ئادەملىرىنى تەكلىپ قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. بۇنداق قوشۇننىڭ تۇنجى نۆۋەتتە ئابرۇيىنى كۆتۈرگەن كىشى رومانالىق ئابرىگودا كونىئو[1] بولدى. براچىئو، سفورزا ۋە باش-قىلارنى مۇشۇ ئادەم تەربىيەلەپ چىققاندى. بۇ ئىككىسى ئەينى ۋاقىتتا ئىتالىيەگە ئىگىدارچىلىق قىلاتتى. ئۇلاردىن كېيىن

① كونىئو (1344 ــ 1409) كونىئو گىرافى، ئىتالىيەچە ياللانما قوشۇننىڭ ئاساسچىسى.

ياللانما قوشۇن باشلىقلىرى تۈركۈم ـ تۈركۈملەپ كىرىپ، ئىتا ـ لىيە ئارمىيەسىگە باشتىن ـ ئاخىر قوماندانلىق قىلىپ كەلدى. ياللانما ئارمىيەنىڭ كۆرەڭلەپ كېتىشىنىڭ ئاقىۋىتى شۇ بولدى ـ كى، ئىتالىيە فىرانسىيە پادىشاھى چارلىز VIII[1] ۋە لۇئى XII[2] تەرىپىدىن خانىۋەيران قىلىندى، ئىتالىيە يەنە فېرىدىناندونىڭ زوراۋانلىقى ۋە شۇھبىتسارىيەلىكلەرنىڭ بوزەك قىلىشىدەك ئېچ ـ چىنىشلىق ئاقىۋەتكە قالدى. ياللانما قوشۇننىڭ باشلىقى ئالدى بىلەن پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ كۆرسىنى چۈشۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئاتلىرىنى كۆتۈرەتتى. ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى سەۋەب شۇ ـ كى، ئۇلارنىڭ ئۆز دۆلىتى بولمىغاچقا، ياللىنىپ كېن ئۆتكۈزەتتى. ئادەم سانى ئاز بولغان پىيادە ئەسكەرلەر ئۇلارنىڭ ئابرۇيىنى كۆتۈرەلەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ سانى كۆپ بولۇپ كەتسە بېقىش تەسكە توختايتتى. شۇڭا، ئۇلار ئاتلىق ئەسكەرلەرگە تايىناتتى. ئۇلار چەكلىك ساندىكى ئاتلىق ئەسكەر ـ لەرنى ئوبدان قامدىيالايتتى ۋە شۆھرىتىنى كۆتۈرەلەيتتى. نەتـ ـ جىدە، 20 مىڭ كىشىلىك قوشۇننىڭ ئىچىدە پىيادە ئەسكەرلەر ـ نىڭ سانى 2000 بارمايتتى. ئۇلار ھەر خىل ئامالىلار بىلەن جاپا ـ مۇشەققەت ۋە خەۋپ ـ خەتەردىن ساقلىنىشقا تىرىشىدۇ. ئۇرۇش ـ تا قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارماي دۈشمەنلىرىنى ئەسىرگە ئالىدۇ ھەمدە تۆلەم ئالمايلا ئازاد قىلىۋېتىدۇ. ئۇلار شەھەرلەرگە كىچىـ ـ دە تېگىش قىلمايدۇ، شەھەرنى قوغدىغۇچى ئەسكەرلەرمۇ كىچىدە

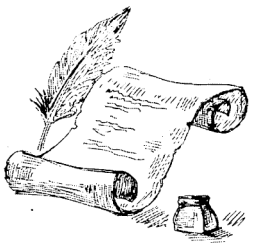
---

① چارلىز VIII (1470 ــ 1498): 1494 ــ 1496 يىللاردا فىلورېنسىيە، ناپـ ـ لىس قاتارلىق جايلارغا ھۇجۇم قىلغان.

② لۇئى XII (1498 ــ 1515) مىلاننى بېسىۋالغان. ئىسپانىيە پادىشاھى بىلەن بىرلىكتە ناپلېسنى بۆلۈشۈپ ئالغان.

ئۇرۇش قىلمايدۇ. ئۇلار لاگېر ئەتراپىغا قاشا تىكمەيدۇ ياكى خەندەك كولىمايدۇ، قىش كۈنلىرىدە ئۇرۇشقا چىقمايدۇ. بۇلار ياللانما قوشۇننىڭ قائىدە ـ مىزانلىرىدا بار ئىشلار بولۇپ، ئۇلار ئاۋارىچىلىك ۋە خەتەردىن قېچىش ئۈچۈن شۇنداق قىلاتتى. ئاقىۋەتتە، ئىتالىيە مەھكۇملۇق ۋە خورلۇققا چۇشۇپ قالدى.





باشقىلارنىڭ ئارمىيەسىنى ئاربىيەتكە ئېلىش ــ ئۆزىنىڭ پۈتىغا پالتا چاپقانلىق

▲ ئەگەر، يارەمچى قوشۇن مەغلۇپ بولسا، سەن تەكلىپ قىلغۇچى بولۇش سۈپىتىڭ بىلەن تۈگەشكەن بولىسەن. ئەكسىچە، ئۇلار غەلىبە قىلسا، سەن مۇقەررەر ھالدا ئۇلارنىڭ ئولجىسىغا ئايلىنىسەن.

▲ ئۆزگىلەرنىڭ ھەربىي كىيىمى ساڭا چوڭ كېلىپ قالىدۇ ياكى كىچىك كېلىپ بىئارام قىلىدۇ.

▲ ئۆز كۈچىگە ئاساسلانمىغان ھوقۇق ۋە شان ـ شەرەپ ئەڭ بىچارىدۇر.

مەلۇم بىر ئەل سىرتقى دۈشمەنلىرىنىڭ تاجاۋۇزىغا ئۇچرىغاندا، كۈچلۈك قوشۇنىنىڭ ئەسكەر كىرگۈزۈپ يارەم بېرىشىنى تەلەپ قىلسا، بۇنداق ئارمىيە يارەمچى ئارمىيە دېيىلىدۇ. بۇنداق ئارمىيە يالانما ئارمىيەگە ئوخشاشلا پايدىسىز. پاپا جۇلىئو II مۇنداق قىلغان: ئۇ فېررارانى يۈرۈش قىلغاندا يالانما ئارمىيەنىڭ دەردىنى تارتىپ چەت ئەلنىڭ يارەمچى ئارمىيەسىدىن يارەم تەلەپ قىلغانىدى. ئۇ ئىسپانىيە پادىشاھى فېردىناندونىڭ ئەسكەر چىقىرىپ يارەم بېرىشىنى ئۆتۈنگەنىدى. بۇ قوشۇن يارامسىق ۋە

سەرخىل بولۇشى مۇمكىن. بىراق، ئۇ ياردەم كۈتۈۋاتقان تەرەپكە نىسبەتەن زىيانلىق بولۇشى مۇمكىن. ياردەمچى قوشۇن مەغلۇپ بولسا، سەن تەكلىپ قىلغۇچى بولۇش سۈپىتىڭ بىلەن تۇگىشىشىڭ مۇمكىن. ئەكسىچە، ئۇلار غەلىبە قىلسا، سەن ئۇلارنىڭ ئەسىرىگە ئايلىنىپ قالىسەن. گەرچە، تارىختا بۇنداق مىسالىلار تالاي بولسىمۇ، پاپا جۇلىئو II گە دائىر مىسالنى نەزەردىن سالىمىقىتە قىلىۋەتكۈم كەلمىدى. چۈنكى، ھېچكىم ئۇنىڭدەك ئەخمىقانە قارار چىقارمىغانىدى. ئۇ فېررارانى بېسىۋېلىش ئۈچۈن ئۆزىنى چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ چاڭگىلىغا تۇتۇپ بەردى. بىراق، ئۇنىڭ تەلىيى ئوڭىدىن كېلىپ ئۈچىنچى بىرسى قول تىققاچقا چوڭ زىيان تارتمىدى. ئۇنىڭ ياردەمچى ئارمىيەسى راۋەننادا فىرانسىيە ئارمىيەسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغاندىن كېيىن شۋېيتسارىيەلىكلەر فىرانسىيە تاجاۋۇزچىلىرىنى ۋەتەندىن قوغلاپ چىقاردى ـــ بۇ ئاقىۋەت جۇلىئو ۋە باشقىلارنىڭ ئويلىغىنىدىن تامامەن ئەكسىچە بولدى. شۇڭلاشقا، جۇلىئو ئۆزى چىقىرىپ كەلگەن دۈشمەن ياردەمچى قوشۇنىنىڭ ئەسىرى بولمىدى. باشقا قىسىملارنىڭ غەلىبىسىمۇ ئۇنى بۇ خىل قىسمەتتىن ساقلاپ قالدى. يەنە بىر مىسال ئالايلى: فلورېنسىيەلىكلەر قورالسىز تۇرۇقلۇق 10 مىڭ كىشىلىك فىرانسىيە قوشۇنىنى پىساغا ھۇجۇم قىلىشقا يالليدى. بۇ مىسلى كۆرۈلمىگەن تەۋەككۈلچىلىك ئىدى. قوشۇنىسىغا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن كونستانتىپول پادىشاھى 10 مىڭ كىشىلىك تۈركىيە ئەسكىرىنى يۇنانغا ئەۋەتتى، ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن تۈركىيە ئەسكەرلىرىنىڭ يۇنانىدىن قايتىپ كەتكۈسى كەلمىدى. شۇنىڭ بىلەن يۇنانلىقلار يات دىن مۇخلىسلىرىنىڭ بوزەك قىلىشىغا ئۇچرىدى.

ئەگەر، ئەركىنلىك بىلەن غالىبىيەتنى ياخشى كۆرمىسەڭ،



چەت ئەلنىڭ ياردەمچى قوشۇنلىرىنى خاتىرجەم تەكلىپ قىلىدۇ. بۇنداق قوشۇن يالانما قوشۇنغا قارىغاندا تېخىمۇ خەتەرلىك. ياردەمچى قوشۇن زېمىنىغا قەدەم قويغان شۇ كۈندىن باشلاپ، ۋەيرانچىلىق سېنىڭ قىسمىتىڭگە ئايلانغان بولىدۇ. چەت ئەل ياردەمچى قوشۇنلىرى ئىناق ھەم ئۆز ھۆكۈمىتىنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلايدىغان بولىدۇ. ئەمما، يالانما قوشۇن ئۆزگىچە بولىدۇ: يالانما قوشۇن غەلىبە قىلىپ بولۇپ غوجايىنىغا قەست قىلماقچى بولسا، ئۇزاق ۋاقىت ئىچىدە مۇۋاپىق پۇرسەت كۈتىدۇ. كېيىپ ئېيتقاندا، يالانما قوشۇن ئىناق بىر گەۋدە بولۇپ شەكىللىنەلمەيدۇ، ئۇلار ساڭا يالىنىپ، سەندىن خىراجەت ئالىدۇ، ئۇلارغا سەن تەيىنلىگەن ئۇچىنچى بىر كىشى باشچى بولىدۇ. بۇ ئادەم قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە ساڭا قەست قىلغۇدەك ئىمتىياز ۋە كۈچكە دەمالىلىققا ئېرىشەلمەيدۇ. يالانما قوشۇنىنىڭ خەتىرى ئۇنىڭ قورقۇنچاقلىقىدا، چەت ئەل ياردەمچى قوشۇنىنىڭ خەتىرى ئۇنىڭ باتۇرلۇقىدا.

پاراسەتلىك ھۆكۈمدار بۇنداق قوشۇننى ئىشلىتىشتىن ھەزەر ئەيلەيدۇ ـ دە، ئۆزىنىڭ قوشۇنىغا تايىنىدۇ. ئۇ ئۆز قوشۇنىغا تايىنىپ ئۇرۇش قىلىپ مەغلۇپ بولۇشقا رازىكى، ھەرگىز مۇ يات قوشۇنلارغا تايىنىپ غەلىبە قىلىشنى خالىمايدۇ. چۈنكى، چەت ئەل كۈچلىرىگە تايىنىپ ئېرىشىلگەن غەلىبە ھەقىقىي غەلىبە بولۇپ ھېسابلانمايدۇ. بۇ يەرگە كەلگەندە مەن چىسارى بورجىئانىڭ بىر ئىشىنى مىسال كەلتۈرىمەن. بۇ كىنەز چەت ئەل كۈچلىرىگە تايىنىپ رومانىغا تاجاۋۇز قىلدى. ئۇلار فىرانسىيە ئەسكەرلىرى ئىدى. ئۇ يەنە ئۇلارغا تايىنىپ يىمارو ۋە پۇرىغا تاجاۋۇز قىلدى. ئۇ بۇ قوشۇنىنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىپ، يالانما قوشۇندىن پايدىلىنىش نىيىتىگە كەلدى. كىنەز



ياللانما قوشۇننىڭ خەتىرى ئاز دەپ قارايتتى ـ دە، ئورسنىڭ ۋىتېللىنىڭ قوشۇنلىرىنى ياللىدى. كېيىن كىنەز يەنە ئۇلارنى باشقۇرۇشنىڭ ئاۋارىچىلىك ئىكەنلىكىنى سەزدى. ئۇلار گۇماڭلىق، ساداقەتسىز بولۇپ، خەتەرلىك ئىدى. كىنەز ئۇلارنى دەرھال يوقاتتى ـ دە، ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايانىدى. كىنەز فرانسىيەلىكلەرنى، ئورسنىڭ ۋە ۋىتېللىنىڭ ياللانما قوشۇنلىرىنى، شۇنداقلا ئۆزىنىڭ ھەربىي كۈچىنى ئىشقا سالغاندا، قازانغان شان ـ شەرىپىمۇ ئوخشاش بولمىدى. كىشىلەر كىنەزنىڭ ئۆز ئارمىيەسىنىڭ تولۇق غوجايىنى بولغانلىقىنى بايقىغان چاغدىلا، كىنەزنىڭ شان ـ شەرىپى زورايدى ۋە ھۆرمەت تاپتى، بۇ ھەرقانداق دەۋردىكىدىن ئالاھىدە ئىدى.

ئىتالىيەدە يېقىندا يۈز بەرگەن بەزى ئىشلارنى نەزەردىن ساقىت قىلغۇم يوق بولسىمۇ، ئەمما يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتكەن شەخس سىراكۇسالىق يېرونا‌غا سەل قارىمايمەن. ھىراكۇسالىقلار بۇ ئادەمنى سەردار قىلىپ سايلاشتى. ئۇ بىزنىڭ ئىتالىيە ياللانما قوشۇنلىرىدەك تەشكىللەنگەن ياللانما قوشۇنىنىڭ پايدىسىزلىقىنى بايقىدى. ئۇلارنى ساقلاپ قېلىش ياكى تارقىتىۋېتىشنىڭ بەربىر خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى بايقىدى. شۇنىڭ بىلەن، يېرونا ياللانما قوشۇننى پاك ـ پاكىز قىرىۋېتىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇ باشقىلارنىڭ قىسىملىرىغا ئەمەس، ئۆزىنىڭ قىسمىغا يېتەكچىلىك قىلىپ ئۇرۇش قىلدى. «ئىنجىل» كونا ئەھدىدە بۇ ئىشلارغا دائىر بىر ھېكايەت بار. داۋۇت سۇلايمان پادىشاھتىن جەڭگە چاقىرغان فىنكىيەلىك گويىاغا قارشى جەڭگە چۈشۈشنى ئۆتۈندى. سۇلايمان پادىشاھ داۋۇتقا ئىلھام بېرىش ئۈچۈن ئۆزىنىڭ دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرىنى ئۇنىڭغا تەقدىم قىلدى. بىراق، داۋۇت ئۇنى بىر كىيىپ بېقىپ

دەرھاللا رەت قىلدى، ئۇ مۇنداق دېدى: بۇنى كىيىسەم جەڭنى ياخشى قىلالمىغۇدەكمەن، مەن ئۆزۈمدىكى ماناجاق ۋە شەمشەر-لىرىم بىلەن رەقىبىمگە تاقابىل تۇرىمەن. باشقىلارنىڭ ھەربىي كىيىمى كىشىنىڭ ئۇچىسىدىن چۈشۈپ قالىدىكەن ياكى ئېغىر كېلىپ، بەدەننى سىقىپ قويىدىكەن.

فىرانسىيە پادىشاھى لۇئى XI نىڭ دادىسى چارلىز VII ئۆزىدىنىڭ تەلىيى ۋە باتۇرلۇقى بىلەن فىرانسىيەنى ئەنگلىيە ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدۇرغانىدى. چارلىز VII ئۆزىنى ئۆز كۈچى ئارقىلىق قوراللاندۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى تونۇپ يېتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆز مەملىكىتىدە پىيادە قىسىملار ۋە ئاتلىق قىسىملار توغرىسىدىكى قائىدە - نىزاملارنى بېكىتتى. كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى لۇئى XI پىيادە قىسىملارنى ئىشلەتمەي، شۇبىتسارىيەلىكلەرنى ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلدى. بىز كېيىن كۆرۈپ ئۆتكەندەك، بۇ خىل سەۋەنلىكلەر تۈپەيلى دۆلەت خەۋپ ئىچىدە قالدى. پادىشاھ لۇئى شۇبىتسارىيە ئەسكەرلىرىگە ئارتۇقچە ئىناۋەت بەرگەچكە، فىرانسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ روھى چۈشۈپ كەتتى. لۇئى ئۆز ئېلىنىڭ پىيادە ئەسكەرلىرىنى بىكارچى قىلىۋەتتى. نەتىجىدە، ئاتلىق قىسىملار چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ يار-دىمىگە قاراشلىق بولۇپ قالدى. فىرانسىيە ئاتلىق قىسىملىرى شۇبىتسارىيە ئەسكەرلىرى بىلەن ماسلىشىپ كۆنۈپ قالدى. ئاخىر، فىرانسىيە پىيادە قىسىملىرى شۇبىتسارىيە ئەسكەرلىرى بولمىسا، غەلىبە قىلالمايدىكەنمىز دېگەن چۈشەنچىگە كېلىپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن، فىرانسىيە ئەسكەرلىرىدە شۇبىتسارىيە ئەسكەرلىرىگە تاقابىل تۇرغۇدەك ھالى قالمىدى. شۇبىتسارىيە-لىكلەرنىڭ ياردىمى بولمىسا ئۇلار باشقىلارغا قارشى تۇرۇشقا تەۋەككۈل قىلالمىدى. فىرانسىيە ئەسكەرلىرى ئارىلاشما ھالەتكە

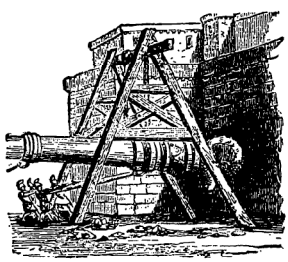


چۈشۈپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يالانما ئەسكەر، يەنە بىر قىسمى فىرانسىيە ئەسكەرلىرىنىڭ ئۆزىدىن ئىبارەت بولدى. مەلۇم نۇقتىدىن قارىغاندا، بۇنداق قوشۇن يالانما قوشۇن ياكى نوقۇل يار-دەمچى قوشۇنغا نىسبەتەن كۆپ ياخشى. بىراق، ساپ ئۆز ئارمىيەگە نىسبەتەن كۆپ ناچار. ئەگەر، چارلىز VII نىڭ ھەربىي تۈزۈمى ئىجرا قىلىنغان ياكى داۋاملاشتۇرۇلغان بولسا فىرانسىيە پادىشاھى يېڭىلمەس بولاتتى. بىراق، كىشىلەر يېڭىلىق يارىتىقاندا ئېھتىياتچان بولالمايدۇ. ئىشنىڭ پايدىلىق تەرىپىنى كۆرۈپ، پايدىسىز تەرىپىنى ئەستىن چىقىرىپ قويمىدۇ. بۇ خۇددى باشتا ئېيتىلغان سىكارلاتىنا بەزگىكىگە ئوخشاش مەسىلە.

ئەگەر، بىر پادىشاھ ئۆز دۆلىتىگە يېتىدىغان خەۋپىنى ئالدىنئالا كۆرۈپ يېتەلمىسە، ئۇنداقتا، ئۇ ئەقىللىق پادىشاھ ھېسابلانمايدۇ. يىراقنى كۆرىدىغان بۇنداق ئاقىللار ناھايىتى ئاز ساندا بولىدۇ. ئەگەر، كىشىلەر رۇم ئىمپېرىيەسىنىڭ زاۋال تېپىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەبنى تەكشۈرۈپ كۆرسە، شۇنى بايقايدۇكى، رۇم ھۆكۈمدارى گوتلۇقلارنى ئەسكەرلىككە يالىغاندىن باشلاپ پالاكەتكە يول ئالغان. رۇم ئىمپېرىيەسىنىڭ كۈچى شۇنىڭدىن كېيىن سۇنۇشقا باشلىغان. رۇم ئىمپېرىيەسىنىڭ ئەسلىدىكى كۈچى گوتلۇقلارغا ئۆتكەن.

خۇلاسە كالام: ھەرقانداق بىر دۆلەتنىڭ ئۆز ئارمىيەسى بولمىسا مۇقىم بولالمايدۇ. ئەكسىچە، ھەرقانداق بىر پادىشاھ قىيىن ھالەتكە چۈشۈپ قالغاندا، ئىشەنچلىك مۇداپىئەسى بولمىسا تەلەيگە تايىنىشى كېرەك بولىدۇ. ئاقىللار ھەمىشە مۇنداق دەيدۇ: «ئۆز كۈچىگە تايىنىشى ئاساسىدا كەلمىگەن ھوقۇق ۋە شان – شەرەپ ئەڭ ئاجىز ۋە بەختسىزدۇر». ئۆزىنىڭ ئارمىيەسى دېگىنىمىز ئۆز پۇقرالىرىدىن تۇزۇلگەن قوشۇننى كۆرسىتىدۇ. قال-

غانلىرى يا ياردەمچى ئارمىيەنى، يا يالالانما ئارمىيەنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر بىز يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتكەن تۆت نەپەر شەخسنىڭ ئۈسۈل ـ چارىلىرىنى كۆزەتسەك، ئىمپېراتور ئالېكساندىرنىڭ دادىسى پىلىپ ۋە باشقا كۆپلىگەن جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمدارلىرىنىڭ ئارمىيە تەشكىللەش ۋە ئۇرۇش قىلىش ئەھۋالىلىرىنى تەكشۈرسەك، ئارمىيە قۇرۇشنىڭ يوللىرىنى ئوڭايلا بىلىپ ئالالايمىز. ئۇ بەرگەن ئىلھاملار چەكسىزدۇر.





ھەربىي مەسئۇلىيەت ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەڭ زور ئىشى

▲ بىر ھۆكۈمدار پۈتۈن زېھنىنى ئۇرۇش، ھەربىي تەشكىلات ۋە ئىنتىزام قۇرۇلۇشىغا مەركەزلەشتۈرۈشى كېرەككى، ھەرگىزمۇ باشقا مەقسەت ۋە پىكىرلەردە بولماسلىقى كېرەك. باشقا ئىشلارنى ئۆزىنىڭ كەسپى قىلىۋالماسلىقى كېرەك.

▲ ھۆكۈمدارنىڭ ئۆز دۆلىتىنى يوقىتىپ قويۇشىدىكى سەۋەب ھەربىي مەسئۇلىيەتكە سەل قارىغانلىقىدا. دۆلەت بەرپا قىلىشنىڭ چارىسىمۇ ھەربىي مەسئۇلىيەتنى مۇكەممەل ئادا قىلىشتا.

▲ ئەي ھۆكۈمدار، ئەگەر سەن ئۆزۈڭنى قورالاندۇرۇپ ئارمىيەڭگە ئۆزۈڭ قوماندانلىق قىلمىساڭ، كەمستىشكە ئۇچرايسەن.

بىر ھۆكۈمدار پۈتۈن زېھنىنى ئۇرۇش، ھەربىي ئىشلار ۋە ئىنتىزام قۇرۇلۇشىغا سەرپ قىلىشى كېرەك. ئۇ بۇنىڭدىن باشقا ئوي ۋە مەقسەتلەردە بولماسلىقى، بۇنىڭدىن باشقا ئىشلارنى ئۆزىنىڭ كەسپى قىلىۋالماسلىقى كېرەك. چۈنكى، بۇ ئىشلار داھىي بولغۇچىنىڭ بىردىنبىر ۋەزىپىسى. بۇنداق ۋەزىپە (بۇرچ)

ھۆكۈمدارنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قېلىشقا كاپالەتلىك قىلىپلا قالماستىن، يەنە تەلەيلىك پۇقرانى ھۆكۈمدارلىق ئورنىغا كۆتۈرىدۇ. مۇبادا ھۆكۈمدار ئەيش ـ ئىشرەتكە بېرىلىپ كېتىپ، ھەربىي ئىشلار بىلەن كارى بولمىسا، دۆلەت مۇنقەرز بولىدۇ. دۆلەتنىڭ ھالاك بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ھەربىي مەسئۇلىيەتكە سەل قاراشتا، بىر ئادەمنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا چىقىشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب ئۇنىڭ ھەربىي مەسئۇلىيىتىنى تولۇق ئىجرا قىلىشىدا.

فرانسىسكو سفورزا ھەربىي ئىشلاردا پۇختا بولغاچقا ئادەم دىپ پۇقرالىقتىن مىلانىنىڭ كىنەزلىكىگە كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ھەربىي ئىشلاردىكى ئاۋارىچىلىك ۋە مۇشەققەتتىن ئۆزىنى قاچۇرغاچقا، كىنەزلىكتىن پۇقرالىق دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالدى. سەن ھۆكۈمدار تۇرۇپ ئۆزۈڭنى قوراللاندۇرۇپ ئارمىيەگە رەھبەرلىك قىلمىساڭ كىشىلەر سېنى كۆزگە ئىلمايدۇ. مانا بۇ ھۆكۈمدارلار قەتئىي ساقلىنىشقا تېگىشلىك ھاقارەت. بىز بۇ ھەقتە كېيىن توختىلىمىز. قوراللانغان ئادەم بىلەن قوراللانمىغان ئادەمنى بىر ـ بىرىگە سېلىشتۇرۇش مۇمكىن ئەمەس. قوراللىق ئادەمنىڭ قورالسىز ئادەمگە ئەل بولۇشى توغرىسىدىكى تەسەۋۋۇر بىلەن قورالسىز ئادەمنىڭ قوراللىق ئادەمنىڭ قانىتى ئاستىدا تىنچلىق تېپىشى ھەققىدىكى تەسەۋۋۇرنىڭ ھەممىسى بەربىر قورۇق گەپ. چۈنكى، بۇنداق ئەھۋال ئاستىدا، بىر تەرەپ يەنە بىر تەرەپنى كۆزگە ئىلمايدۇ، يەنە بىر تەرەپ بۇ تەرەپتىن گۇمان قىلىدۇ. بۇ ئىككىسىنىڭ چىقىشىپ ئۆتۈشى مۇمكىن ئەمەس. ھەربىي ئىشلاردىن خەۋىرى بولمىغان ھۆكۈمدار يۇقىرىدا دېيىلگەن بەختسىزلىككە دۇچ كېلىشتىن باشقا يەنە ئۆز ئەسكەرلىرىنىڭ ھۆرمىتىگە ئېرىشەلمەيدۇ ھەمدە ئۆز ئەسكەرلىرى

دىن تەشۋىشلىنىدۇ.

ھالبۇكى، ھۆكۈمدار بولغۇچى ئۇرۇشقا دائىر تەلىم ـ تەربىيە مەسلىسىدىن چەتنەپ كەتمەسلىكى، بەلكىم ئۇ تىنچلىق مەزگىللىرىدە ئۇرۇش دەۋرىدىكىدىن بەكرەك ئېھتىياتچان بولۇشى كېرەك. بۇنىڭ ئۈچۈن مۇنداق ئىككى ئۇسۇلغا دىققەت قىلىشى زۆرۈر: بىرى، ئەمەلىي ھەربىكەت؛ يەنە بىرى، تەتقىقات. ئەمەلىي ھەربىكەت جەھەتتە ئۇ ئادەملىرىنى ئىنتىزامچان قىلىپ تەشكىللەپ، ئىزچىل مەشىق قىلدۇرغاندىن باشقا يەنە ھەمىشە ئوۋ پائالىيىتى ئېلىپ بېرىشى لازىم. شۇ ئارقىلىق بەدىنىنى تاۋلاپ جاپالىق ھەربىكەتلەرگە ماسلاشتۇرۇشى، تۈرلۈك يەر شارائىتى بىلەن تونۇشۇشى، تاغ، جىلغا، دەريا ۋە تۈزلەڭلىكلەرنىڭ كونكرېت ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىشى لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن ئەڭ زور كۈچ سەرپ قىلىشتىن ئېرىنمەسلىك كېرەك.

يۇقىرىقى بىلىملەرنىڭ پايدىسى مۇنداق ئىككى تەرەپتە كۆرۈلىدۇ. ئالدى بىلەن، ئادەم ئۆز دۆلىتىنىڭ يەر شارائىتىنى بىلسە، ئۇ بۇ زېمىننى قوغداشنىڭ يوللىرىنى بىلىدۇ، ئىككىنچىدىن، ئادەم ئايرىم يۇرت ۋە رايونلارنىڭ ئەھۋالىنى بىلسە، باشقا جايلارغا بارغاندىمۇ ئاسان چۈشىنەلەيدۇ. مەسىلەن، توسكانا رايونىدىكى ئېدىرلىقلار، تاغ ـ جىلغىلار، تۈزلەڭلىكلەر، دەريا ـ ئېقىنلار باشقا رايونلارغا نىسبەتەن ئوخشاشلىقلارغا ئىگە. روشەنكى، بۇ رايوننىڭ تۈزۈلۈشىنى بىلگەن ئادەم باشقا رايونلارنىڭ تۈزۈلۈش شەكلىنى ئاسانلا بىلەلەيدۇ. ئەگەر، بىر ھۆكۈمدار بۇنداق بىلىملەردىن خەۋەرسىز بولسا، ئۇنىڭدا بىر قوماندانلىق بولۇشقا تېگىشلىك ئەقىللىي شەرت ھازىرلانمىغان بولىدۇ. چۈنكى، بۇ خىل بىلىملەر ئۇنىڭغا دۈشمىنىنى چۈشىنىش ۋە بايقاش

قاشنى، بازا تاللاشنى، ئۇرۇش قىلىشنى، پايدىلىق شارائىتتىن پايدىلىنىپ ھۇجۇم قىلىشنى ئۆگىتىدۇ.

ئاكايالىقلارنىڭ ھۆكۈمدارى پىلوپومان[1]نىڭ يازغۇچىلارنىڭ ماختىشىغا ئېرىشىشىدىكى سەۋەب، ئۇ تىنچلىق يىللىرىدا ئۇرۇش تەييارلىقىنى ئىشلەپ تۇرغان. ئۇ دوستلىرى بىلەن يېزىدا تۇرغاندا دوستلىرىدىن سوراپ تۇرار ئىكەن: ئەگەر دۈشمەن تۆپلىكتە بولۇپ، بىزنىڭ قوشۇنىمىز بۇ يەردە بولسا بۇ ئەھۋال كىمگە پايدىلىق، قوشۇنىمىز تەرتىپىنى قانداق قىلغاندا ساقلاپ قالالايمىز؟ چېكىنىشكە توغرا كەلسە قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ دۈشمەن چېكىنگەن ئەھۋال ئاستىدا بىز قانداق قوغلىشىمىز كېرەك؟ ئۇ يول يۈرگەندىمۇ بىر قوشۇن يولۇقىدىغان تۇرلۇك ئېھتىماللىقلارنى دوستلىرىغا چۈشەندۈرگەچ ماڭاتتى، دوستلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن ئاڭلايتتى ھەم ئۆزىنىڭ كۆزقارىشىنى بايان قىلاتتى، دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈرەتتى. ئۇ دائىم ئاشۇنداق ئىشلار ھەققىدە باش قاتۇرغاچقا، جەڭگە چىققاندا ھەرقانداق تاسادىپىيلىققا تاقابىل تۇرالايتتى.

ھۆكۈمدار ئەقلىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن تارىخ ئوقۇشى، تارىختىكى ئۇلۇغ شەخسلەرنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ۋە تاكتىكىلىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ جەڭگاھتا قانداق قىلغانلىقىنى ئۆگىنىشى، غەلىبە ۋە مەغلۇبىيەتلىرىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەكشۈرۈشى، شۇ ئارقىلىق مەغلۇبىيەتتىن ساقلىنىپ، غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشى لازىم. ئەڭ مۇھىمى، ئۇ ئاشۇ بۇيۇك كىشىلەردەك ھۆرمەت ۋە ماختاشقا سازاۋەر بىرەرسىنى تاللاپ ئۇلگە قىلىپ، ئۇنىڭ تەدبىرلىرى ۋە ھەرىكەت ئۇسۇلىنى ئۆزلەشتۈرۈشى لازىم. مەلۇم بولۇشچە، ئىمپېراتور ئالېكساندىر (ئىس-



كەندەر) ئاكىللىسنى[1] ئۇلگە قىلغانكەن، قەيسەر[2] بولسا ئالېكساندىرنى ئۇلگە قىلغانكەن، سكىپىئو[3] بولسا جۇلىئوسنى ئۇلگە قىلغانكەن. ئەگەر پادىشاھ جۇلىئوسنىڭ سېنوپون[4] تەرىپىدىن يېزىلغان تەرجىمھالى (ئۆمۈر بايانى)نى ئوقۇساڭ، سكىپىئونىڭ ھاياتىغا جۇلىئوس ئېلىپ كەلگەن پارلاقلىقنى كۆرىسەن، ئۇنىڭدىكى ئالىيجانابلىق، مۇلايىملىق، ئادەمگەرچىلىك ۋە مەردلىك سېنوپوننىڭ قەلبىي ئاستىدىكى جۇلىئوسنىڭ پەزىلىتىگە ناھايىتى ئوخشايدۇ.

ئاقىل پادىشاھ ئاشۇ ئۇسۇللارغا ئەمەل قىلىشى كېرەك. ئۇ بولۇپمۇ تىنچلىق يىللىرىدا بىخەستەلىك قىلىپ بىكار يۈرمەسلىكى، بەلكى ئۇ بۇ ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ تەقدىرگە خىرىس بولمىش ھۇجۇملارغا تەييارلىق قىلىپ تۇرۇشى كېرەك.

---

① ئاكىللىس — «ئىلئاد»دا تەسۋىرلەنگەن ئافېنالىق قەھرىمان.

② قەيسەر (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 44 — 100) قەدىمكى رۇمنىڭ ئاتاقلىق گېنېرالى ۋە سىياسىيونى.

③ سكىپىئو — (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 183 — 237) رىم سەركەردىسى، كېيىن مەمۇرى بولۇپ سايلانغان.

④ سېنوپون — (مىلادىيەدىن ئىلگىرى 351 — 434) يۇنان پەيلاسوپى سوقراتنىڭ شاگىرتى.



هۆكۈمدار زۆرۈر بولغان يامانلىقلارنىڭ قىلالىشى كېرەك

▲ قانداق ياشاش كېرەكلىكى بىلەن قانداق ياشىغانلىقنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرق ناھايىتى زور. بىر ئادەم رېئاللىقنى پەرىنسىپ ئۈچۈن قۇربان قىلىۋەتسە، ئۇ ئۆزىنى قوغداپ قالالمايلا قالماستىن، بەلكى ھالاك بولىدۇ. چۈنكى، بىر ئادەم ھەرقانداق ئىشتا پاك بولىمەن دەپ تۇرۇۋالسا، رەزىل ئادەملەرنىڭ ئارىسىغا كەلگەندە تۇگىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قالماقچى بولىدىكەن، ئۇ ئەخلاققا زىت ئىشلارنى قانداق ئەھۋالدا ئىلىپ بېرىشنى، پۈرسەتنى كەلتۈرۈپ تۇرۇپ ئىش قىلىشنى بىلىشى كېرەك. بەزى ئىشلار قارىماققا ياخشى تۇرغان بىلەن ھۆكۈمدارغا تالاپەت ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن، بەزى ئىشلار قارىماققا رەزىلدەك كۆرۈنگەن بىلەن، ھۆكۈمدارغا ئامانلىق ۋە بەخت ـ سائادەت كەلتۈرۈشى مۇمكىن.

كۆزىتىشكە تېگىشلىك يەنە بىر مەسىلە بار، ئۇ بولسىمۇ، ھۆكۈمدارنىڭ پۇقرالار ۋە دوستلار ئالدىدىكى مۇئامىلە ئۇسۇلى. بۇ ھەقتە باشقىلار نۇرغۇن نەرسىلەرنى يېزىپ قالدۇرۇشقان، ئەمدى مەنمۇ ئۇن قوشماقچى بولۇۋاتىمەن. ئېھتىمال، مېنىڭ



دېمەكچى بولغانلىرىم باشقىلارنىڭكىگە ئوخشاپ كەتمەس. شۇ سەۋەبتىن بەزىلەر مېنى هاكاۋۇر ئىكەن دەپ ئويلاپ قېلىشار. لېكىن، مېنىڭ مەقسىتىم باشقىلارغا كېرەكلىك نەرسىلەرنى يېزىپ قالدۇرۇش. مېنىڭچە، شەيئىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكى تەرەپىنى ئەمەس، ئەڭ ياخشىسى ئەمەلىي ئەھۋالىنى بايان قىلىش كېرەك. كۆپلىگەن ئادەملەر ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت بولغانلىقىنى هېچكىم كۆرمىگەن ياكى بىلمىگەن جۈمھۇرىيەت ۋە پادىشاهلىق هەققىدىكى خىيالىي نەرسىلەرنى ئىشتىياق بىلەن بايان قىلىشتى. بىراق، قانداق ياشاۋاتقانلىق بىلەن قانداق ياشاش كېرەكلىكى ئوتتۇرىسىدا پەۋقۇلئاددە چوڭ ئارىلىق بار. بىر ئادەم ئەمەلىيەتنى قانداق قىلىش كېرەكلىكى ئۈچۈن قۇربان قىلىۋەتسە، ئۇ ئۆزىنى قوغداپ قالالمايلا قالماستىن، بەلكى ئۆزىنى ۋەيران قىلىۋېتىدۇ. كىشى هەرقانداق ئىشتا هالال بولمەن دەپ قەسەم قىلىپ تۇرۇۋالسا، ئۇ رەزىل ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا تۇرۇشقا توغرا كەلگەندە ئۆزىنى مۇقەررەر يوسۇندا تۇتقەشتۇرۇۋالىدۇ. دېمەك، بىر هۆكۈمدار ئۆزىنىڭ ئورنىنى ساقلاپ قالمەن دەيدىكەن، ئەخلاققا يات قىلمىشلارنى قانداق ئېلىپ بېرىشنى بىلىشى ۋە ئەھۋالغا قاراپ ئىش تۇتۇشنى ئوبدان بىلىشى كېرەك.

مەن هۆكۈمدارلار هەققىدە خىيالىي ئىشلارنى سۆزلىمەي، ئەمەلىي ئىشلارنى سۆزلەيمەن. مېنىڭچە، كىشىلەر تەرىپىدىن باھالانغانلار (بولۇپمۇ هۆكۈمدارلار، چۈنكى، ئۇلارنىڭ ئورنى ئۈستۈن) روشەن هالدا باشقىلارنىڭ ماختىشىغا ياكى ئەيىبلىشىگە ئۇچرايدۇ. بۇنداقچە ئېيتقاندا، بەزىلەر مەردلىكى بىلەن ماختاشقا سازاۋەر، بەزىلەر پىخسىقلىقى بىلەن لەنەتكە مەھكۇم (بۇ سۆز توسكا تىلىدىكى سۆز، چۈنكى بىزنىڭ شېۋىمىزدە، بۇلاڭچىلىق قىلىپ مال توپلىغانلار نەپسانىيەتچى هېسابلىنىدۇ. بىراق، بىز

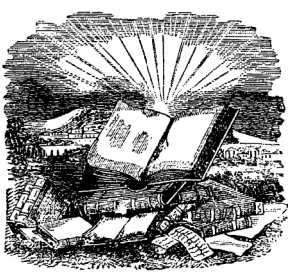
دەۋاتقان پىخسەقلىق ئۆزىنىڭ مۇلكىنى سەرپ قىلىشنى خالـ-
ماسلىقنى كۆرسىتىدۇ.) بەزىلەر دىيانەتلىك دەپ قارىلىدۇ، بەزى-
لەر ئاچ كۆز شەخسىيەتچى دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر ياۋۇز دەپ قا-
رىلىدۇ، بەزىلەر رەھىمدىل دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر ۋەدىسىدە تۇر-
ماس دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر ۋەدىسىدە تۇرىدۇ دەپ قارىلىدۇ، بە-
زىلەر ئاجىز دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر باتۇر دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر
سەممىي، مېھرىبان دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر بوينى قاتتىق دەپ
قارىلىدۇ، بەزىلەر ئىشرەتخور دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر پاك دەپ
قارىلىدۇ، بەزىلەر ئوچۇق - يورۇق دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر چېچەن
دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر جاھىل دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر چىقىشقاق
دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر سالماق دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر يەڭگىلتەك
دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر تەقۋادار دەپ قارىلىدۇ، بەزىلەر ئىمانسىز
دەپ قارىلىدۇ... ۋەھاكازالار. ئەگەر، مەن ھۆكۈمدار ئېسىل پەزى-
لەتلەرنى نامايان قىلسا ئاۋام تەرىپىدىن ماختىلىدۇ دېسەم، ھەم-
مە ئادەمنىڭ بۇ گېپىمگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلىمەن. بىراق،
ئىجتىمائىي تۈرمۇشنىڭ مۇرەككەپلىكى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزى-
دىكى ئاجىزلىق تۈپەيلى مەيلى ئاددىي پۇقرا ياكى پادىشاھ بول-
سۇن، ئۇنداق ئېسىل پەزىلەتلەر بار بولغاندىمۇ، ئۇلارنى ھەمىشە
بىر خىل ساقلاپ تۇرالمىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭلاشقا، ھۆ-
كۈمدار يىراقنى كۆرەر بولۇشى، ۋۇجۇدىدا دۆلەتكە ئايەت ئېلىپ
كېلىدىغان ناچارلىقلار بولسا ئۇنى تۈزىتىشى كېرەك. ھەتتا زۆ-
رۈر تېپىلغاندا، دۆلەتكە نەپ كەلتۈرىدىغان يامان تەرەپلىرىنى
ئېپقېلىشى لازىم. ناۋادا ئۇنىڭغا مۇمكىن بولمىسا، ھۆكۈمدار
ئۆز مەيلىگە يول قويسا بولىدۇ.

ئەگەر، يامان ۋاستىلەرنى قوللانماي تۇرۇپ دۆلەتنى قۇتقۇ-
زۇشقا مۇمكىن بولمىسا، ھۆكۈمدارلار كېيىن كىشىلەرنىڭ يامان



هۆكۈمدارلار دەستۈرى

ۋاستىلەرنى ئىشلەتتى دەپ ئەيىبلىشىدىن قورقماسلىقى كېرەك. بىر ئىشنى ئەستايىدىل مۇلاھىزە قىلساڭ، مۇقەررەر ھالدا شۇنى بايقايسەن: بەزى ئىشلار قارىماققا ياخشىدەك كۆرۈنگەن بىلەن شۇ ئىش ھۆكۈمدارنى ھالاك قىلىپ تاشلىشى مۇمكىن. يەنە بەزى ئىشلار قارىماققا رەزىلدەك كۆرۈنگەن بىلەن ھۆكۈمدارغا نۇسرەت ئېلىپ كېلىشى مۇمكىن.





بېخىللىق دېگەن ياماڭ ئاتاق سىنىڭ پەزىلىتىڭ بولسۇن

▲ بېخىللىق ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن ئەيىب ئەمەس، چۈنكى ئۇ ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىشتىكى تالاي ياماڭ قىلمىشىنىڭ بىرى.

▲ سەن بىر ھۆكۈمدار بولۇشۇڭ مۇمكىن ياكى ھۆكۈمدار بولۇش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان ئادەم بولۇشۇڭ مۇمكىن. ئەگەر سەن ئالدىنقىسىدىن ئىبارەت بولساڭ سېخىيلىق سەن ئۈچۈن زىيانلىق، ئەگەر سەن كېيىنكىسىدىن ئىبارەت بولساڭ سەن سېخىيلىق ئۈچۈن پايدىلىق.

▲ دۇنيادا سېخىيلىقنىڭ ئۆمرى ئەڭ قىسقا بولىدۇ. چۈنكى، سەن سېخىيلىق قىلىۋاتقىنىڭدا سېخىيلىقىنى ئىشلىتىش ھوقۇقىدىن ئايرىلىۋاتقان بولىسەن، نەتىجىدە، سەن گادايلىقتا قېلىپ كەمستىلىسەن ياكى گادايلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئاچ كۆز بولۇپ نەپرەتكە ئۇچرايسەن.

تۆۋەندە مەن يۇقىرىدا قەيت قىلىپ ئۆتۈلگەن بىرىنچى خىل خىسلەتنى بايان قىلىمەن. مېنىڭچە، بىر ئادەمنىڭ مەرد دەپ قارىلىشى ياخشى ئىش بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، سېنىڭ مەردلى-

كىشىلەرنىڭ ئادەتتىكى چۈشەنچىسىدىكى مەردلىك بولۇپ قالسا، بۇ سەن ئۈچۈن زىيانلىق، ئەگەر مەردلىكنى جايىدا ئىشلەتسەڭ، ئاۋام بۇنى بىلمەسە، ئەكسىچە يامان ئاتاقا قالسەن. ئەگەر كىشى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە مەرد سانىلىمەن دەپ ئويلايدىكەن، ئۇنداقتا، ئۇ ھەشەمەتلىك قىلمىشتىن خالىي بولالمايدۇ. بۇنداق خىسلەتكە ئىگە ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ بايلىقىنى ئورۇنسىز ئىسراپ قىلىپ تۈگىتىۋېتىدۇ. ئۇ ئەنە شۇ خىل مەردلىكىمنى داۋاملىق ساقلاپ قالىمەن دەپ، خەلقتە ئالۋان سېلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. نەتىجىدە، پۇل ئۈچۈن تاللىماي ۋاستە قوللىنىپ خەلقنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنى قوزغاپ قويىدۇ. ئۇ ئۇزۇلۇپ قالسا ھېچكىم ياردەم قىلمايدۇ. دېمەك، بۇ خىل مەردلىكنىڭ زىيىنىغا ئۈچرايدىغىنى كۆپ سانلىق خەلق، پايدىسىنى كۆرىدىغىنى ئاز سانىدىكى كىشىلەر بولىدۇ. ئاخىر ئۇنىڭ دەردىنى تۈنجى قېتىم ھۆكۈمدارنىڭ ئۆزى ھېس قىلىدۇ. خەۋپكە ئۈچراشتىمۇ ھۆكۈمرانىنىڭ ئۆزى ئالدى بىلەن ئۈچرايدۇ. مۇبادا پادىشاھ يۇقىرىقىدەك ساۋاقلارنى تونۇپ يېتىپ بۇرۇنقى قىلىقىدىن قول ئۈزسە، ئۇ دەرھال بېخىل دېگەن بەتنامغا ئېرىشىدۇ.

ھۆكۈمدارلار زىيانىنى ئۈستىگە ئالالايدىغان جاسارەت بولمىسا مەردلىك بابىدا نام چىقىرالمايدۇ. ئەگەر، ھۆكۈمدار زېرەك بولسا بېخىل دېگەن سۈپەتنى پىسەنتكە ئېلىپ كەتمەيدۇ. ئەگەر، ھۆكۈمدار تېجەشلىك بىلەن بايلىقىنى ئاشۇرسا، دۈشمىنىگە تاقابىل تۇرغۇدەك ئىقتىسادىي كۈچكە ئىگە بولۇپ، خەلقتە باج ـ سېلىق سالمىسا، ئۇنداقتا ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەر ھۆكۈمدارنىڭ مەردلىشىپ قېلىۋاتقانلىقىنى سېزىدۇ. نەتىجىدە، ھۆكۈمدار پۈقرالارغا نىسبەتەن مەرد سانىلىدۇ، چۈنكى ئۇ پۈقرالاردىن باج ئالمايدۇ. پۈقرالار جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ غوللۇق قىسمىدۇر.

ئەكسىچە، هۆكۈمدار ئۆزى شەپقەت قىلمىغان ئادەملەرنىڭ نەزىرىدە بېخىل بولىدۇ. ئەمما، بۇلار ئاز ساندىكى كىشىلەردۇر.

دەۋرىمىزدىن كۆرۈپ ئالالايمىزكى، بېخىل دەپ قارالغانلار ئۇلۇغۋار ئىشلارنى قىلالىدى، باشقىلىرى مەغلۇپ بولدى. پاپا جۇلىئو II سېخىيلىق نامى بىلەن تونۇلۇپ پاپالىق ئورنىغا چىققانىدى، كېيىن ئۇرۇش قوزغاش ئۈچۈن سېخىيلىق نامىنى ئانچە قوغداپ كېتەلمىدى. هازىرقى فىرانسىيە پادىشاهى كۆپ قېتىم ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، خەلققە سېلىق سالمىدى. چۈنكى، ئۇ ئۇزاق مۇددەت ئىقتىسادچانلىق قىلىپ ئارتۇق چىقىملارنى كۆتۈرەلىگۈدەك بولغانىدى. هازىر ئىسپانىيە پادىشاهىمۇ سېخىيلىق نامىغا ئىگە بولغان بولسا، مەقسىتىنى ئۆڭۈشلۇق ئىشقا ئاشۇرالمىغان بولاتتى.

بىر هۆكۈمدار خەلقنى شىلماشلىق ئۈچۈن، ئۆزىنى ئۆڭۈشلۇق قوغداش ئۈچۈن، نامراتلىق پاتقىقىغا پېتىپ قېلىپ، ئىنىۋېتىنىڭ چۈشۈپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن، پۇقرالارنى قاقتى-سوقتى قىلماسلىق ئۈچۈن، بېخىللىق نامىنى ئېلىپ قېلىشنى ئېغىر ئالماسلىقى كېرەك. چۈنكى، بۇ هۆكۈمدارنى قوغداپ قالىدىغان ناچار خۇلقلارنىڭ بىرى. بەزىلەر: «قەيسەرمۇ سېخىيلىق قىلىپ هۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئېرىشكەن، باشقا نۇرغۇن كىشىلەرمۇ شۇنداق» دېيىشى مۇمكىن. مېنىڭ جاۋابىم مۇنداق: «سەن بىر هۆكۈمدار بولۇشۇڭ مۇمكىن ياكى هۆكۈمدارلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىۋاتقان ئادەم بولۇشۇڭ مۇمكىن. ئەگەر سەن ئالدىنقىسى بولساڭ سېخىيلىق سەن ئۈچۈن زىيانلىقتۇر. ئەگەر سەن كېيىنكىسى بولساڭ، سېخىيلىق نامىنى قازىنىش سەن ئۈچۈن ئىنتايىن زۆرۈر. قەيسەر رۇمنىڭ هۆكۈمدارلىق ئورنىغا ئىنتىلىۋاتقان نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ بىرى، ئەگەر ئۇ



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

ھۆكۈمدارلىق ئورنىغا چىقىپ بولۇپ، داۋاملىق سېخىيلىق قىلىپ، خەزىنىنى قۇرۇتۇۋەتسە ئىمپېرىيە ھالاك بولۇپ كېتەتتى. بەزىلەر بۇ گېپىمگە مۇنداق رەددىيە بېرىشى مۇمكىن: دۇنيادىكى نۇرغۇن ھۆكۈمدارلار ئورنىنى ھەربىي ۋاستىلەر ئارقىلىق تىكلىگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئەڭ سېخىي دەپ تەرىپلەنگەنىدى. بۇنىڭغا قارىتا مېنىڭ جاۋابىم مۇنداق: ھۆكۈمدارلار سەرپ قىلغان بايلىق بىر بولسا ئۆزى بىلەن خەلقنىڭ بايلىقىدىن ئىبارەت بولىدۇ. بىر بولسا باشقىلارنىڭ بولىدۇ. ئەگەر بايلىق ئۆزىگە ۋە خەلققە تەۋە بولسا ھۆكۈمدار ئىقتىسادچان بولۇشى كېرەك. ئەگەر بايلىق باشقىلارغا تەۋە بولسا، ھۆكۈمدار سېخىيلىقىنى كۆرسىتىشكە مۇمكىن بولىدىغان بارلىق پۇرسەتلەرنى چىڭ تۇتۇشى كېرەك. ھۆكۈمران ئۇرۇشقا چىقىقاندا بۇلاڭ ـ تالاڭ ۋە قاقتى ـ سوقتى قىلىپ باشقىلارنىڭ بايلىقى بىلەن ياشاشقا توغرا كەلگەندە سېخىيلىقنى نامايان قىلىش ئىنتايىن زۆرۈر، بولمىسا ئەسكەرلەر ئۇنىڭغا ئەگەشمەيدۇ. ئۆزۈڭ ۋە خەلقىڭگە تەۋە بولمىغان بايلىقنى خۇددى جۇلئۇس، قەيسەر، ئالېكساندىرلاردەك بىمالال سەرپ قىلىۋەرسەڭ بولىدۇ. چۈنكى، باشقىلارنىڭ جۇڭسىدا تەرلەش سېنىڭ شان ـ شۆھرىتىڭنى يىراقلارغا تارىتىدۇ. پەقەت ئۆزۈڭنىڭ بايلىقىنى ئىسراپ قىلىۋەتسەڭ زادىيانغا يولۇقسەن. دۇنيادا سېخىيلىقتەك تېز ئاخىرلىشىدىغان نەرسە بولمايدۇ. چۈنكى، سېنىڭ سېخىيلىق قىلىشىڭ ئۇنىڭ ئىشلىتىش ھوقۇقىدىن مەھرۇم بولۇشۇڭدۇر. نەتىجىدە، سەن نامراتلىقىڭ تۈپەيلى خورلۇققا قالسەن ياكى نامراتلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئاچ كۆزلۈك قىلىپ، نەپرەتكە سازاۋەر بولىسەن. ھۆكۈمدار چوقۇم كەمستىلىش ۋە نەپرەتتىن مۇستەسنا بولۇشى زۆرۈر. بىراق، سېخىيلىق ھامان بىركۈنى بۇ ئىككىسىنى ئېلىپ

كېلىدۇ. ئاقىل كىشىلەر بېخىل ناماننى ئېلىشقا رازى بولىدۇ. كى، سېخىي ناماننى ئېلىشقا رازى بولمايدۇ. چۈنكى، بېخىللىق يامان ئاتاق بولسىمۇ، نەپرەت قوزغىمايدۇ، سېخىيلىقنى قوغلىشىش ئاخىر نەپسانىيەتچىلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، نەپسانىيەتچىلىك ياماق ئاتاق بىلەن نەپرەتنىڭ ھەر ئىككىسىنى ئېلىپ كېلىدۇ.





رەھمدىللىك رەھمسىزلىكتىنمۇ يامان

▲ هۆكۈمدار پۇقرالىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە ئۇلارنى ئىشەنچكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن رەھمسىز دېگەن ئاتاقنا قېلىشتىن ئانچە ئەنسىرەپ كەتمىسىمۇ بولىدۇ. ئايرىم ئىشلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالايمىقانچىلىق، قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق كەبى قىلمىشلارنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشى بىلەن كارى بولمايدىغان ئاتالمىش رەھمدىللىككە نىسبەتەن ئۇ تېخىمۇ رەھمدىللىكتۇر. چۈنكى، كېيىنكى ئىشلارنىڭ جەمئىيەتكە كەلتۈرىدىغان زىيانلىرى كۆپ بولىدۇ. ئەكسىچە، هۆكۈمدار ئۆلۈم جازاسى بەرسە، بۇنىڭ زىيىنى ئىنتايىن ئاز ساندىكىلەر بىلەنلا چەكلىنىدۇ. يېڭى هۆكۈمدارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، رەھمسىز دېگەن ئاتاقتىن ساقلىنىش تەس. چۈنكى، دۆلەت نۇرغۇن خەۋپ ـ خەتەرگە دۇچ كېلىۋاتقاندا، كەسكىن چارە قوللىنىش زۆرۈردۇر.

▲ بىر هۆكۈمدارغا نىسبەتەن كىشىلەرنىڭ مۇھەببىتى ئەۋزەلمۇ ياكى تەپ تارتىشى ئەۋزەلمۇ؟ جاۋابىم شۈكى، ھەر ئىككىسگە ئېتىبار بەر ۋە ئۇلارغا ئېرىش. تەپ تارتىش مۇھەببەتتىن بىخەتەر.

▲ كىشىلەر ئۆزى تەپ تارتىدىغان كىشىلەرنى رەنجىتىشتىن مۇمكىنقەدەر ساقلىنىشقا تىرىشىدۇ. ئۆزى ياخشى كۆرىدىغان

ئادەمنى رەنجىتىپ قويۇش ئېھتىماللىقى مەۋجۇت.

▲ باشقىلارنىڭ مۇلكىگە قول تىقما، چۈنكى كىشىلەر ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن قاتىلنى ئاسانلا ئۇنتۇپ كېتىدۇكى، ئۇنىڭ مۇلكىنى تارتىۋالغان ئادەمنى ھەرگىز ئۇنتۇمايدۇ[1]

تۆۋەندە بىز ئادەمنىڭ يەنە بىر قارىمۇقارشى تەرىپىنى بايان قىلىمىز. ئۇ بولسىمۇ رەھىمسىزلىك ۋە رەھىمدىللىك. مېنىڭچە، ھەرقانداق ھۆكۈمدار كىشىلەر تەرىپىدىن رەھىمدىل دەپ قارىلىشىنى ئۈمىد قىلىدۇ. بىراق، ئۇ رەھىمدىللىك قىلىشتا ئېھتىياتچان بولمىسا بولمايدۇ. چىسارى بورجىئا رەھىمسىز دەپ قارالدى. بىراق، ئۇنىڭ رەھىمسىزلىكى رومانىغا تەرتىپ ئېلىپ كەلدى، بۇ رايوننى بىرلىككە كەلتۈردى، تىنچلىق ۋە ساداقەتمەنلىك كەيپىياتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ ھەقتە ياخشىراق ئويلانساق شۇنى بايقايمىزكى، بورجىئا فىلورېنسىيەلىكلەردىن كۆپ رەھىمدىل. فىلورېنسىيەلىكلەر رەھىمسىز دېگەن يامان ئاتاقا قالماسلىق ئۈچۈن پىستوئىيە[2] رايونىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. شۇڭلاشقا، ھۆكۈمدار پۇقرالىرىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش ۋە ئۇلارنى ئىشەنچكە كەلتۈرۈش ئۈچۈن رەھىمسىز دېگەن ئاتاقا قېلىشتىن ئانچە ئەنسىرەپ كەتمىسىمۇ بولىدۇ. بورجىئا ئايرىم ئىشلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، قالايمىقانچىلىق، قاتىللىق، بۇلاڭچىلىق كەبى قىلمىشلارنىڭ ئەۋج ئېلىپ كېتىشى كۆپ رەھىمدىل ئىدى. چۈنكى، كېيىنكى خىسلەت جەمئىيەتنى زىيان-زەخمەتكە ئۇچرىتىدۇ. ئەمما، ھۆكۈمدار ئۆلۈم جازاسى يۈرگۈزسە

① بۇ ماكىياۋىللىنىڭ مەشھۇر سۆزى بولۇپ، كېيىن شەرق، غەرب ئالىملىرى تەرىپىدىن تەنقىدلەنگەن.

② پىستوئىيە — (Pistoia) ئىتالىيەنىڭ بىر رايونى.



زىيان پەقەت ئاز ساندىكى كىشىلەر بىلەن تىزگىنلىنىدۇ. يېڭى هۆكۈمدارغا نىسبەتەن رەھىمسىز دېگەن ئاتاقتىن خالىي بولۇش مۇمكىن ئەمەس، چۈنكى، دۆلەتكە خەۋپ يۇزلىنىپ تۇرغاچقا، كەسكىن چارىلەرنى يۈرگۈزۈشكە توغرا كېلىدۇ. ۋىرگىل[1] دىدو ئىسىملىك بىر پېرسوناژنىڭ ئاغزىدىن مۇنداق دېگەن:

«دۆلەت يېڭى بولسا ۋەزىيەت كەسكىن بولۇر
مۇداپىئە قاتتىق بولسا ئەل ـ يۇرت ئەمىن بولۇر.»

هۆكۈمدار ئېتىقاد ۋە پائالىيەت جەھەتتە ناھايىتى پەخەس بولۇشى كېرەك. بىراق، ئېھتىياتچان بولدۇم دەپ ئارغامچىنى يىلان ئورنىدا كۆرۈپ كەتسىمۇ بولمايدۇ. ئۇ ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئەستايىدىل ئويلىنىپ، ئېنىق كۆزىتىپ، دىيانەت يولىنى تۇتۇشى كېرەك. ئۆزىگە زىيادە ئىشىنىپ كېتىپ تەنتەكلىك قىلىشتىن ياكى گۈمانخورلۇق قىلىپ، كىشىلەرنى چەتكە قېقىشتىن ساقلىنىشى كېرەك.

بۇ مەسىلىدە مۇنداق بىر تالاش ـ تارتىش تۇغۇلۇشى مۇمكىن: بىر هۆكۈمدارىدىن كىشىلەر سۆيۈنسە ياخشىمۇ ياكى نەپرەتلەنسە ياخشىمۇ؟ مېنىڭ جاۋابىم مۇنداق: مۇمكىنقەدەر ھەر ئىككى تەرەپنى قولدىن بەرمەسلىك كېرەك. بىراق، بۇ ئىككىسىنى تەڭشەپ مېڭىش ئاسمانغا چىقىشتىنمۇ تەس. مۇبادا ئىكىسىدىن بىرىنى تاللاشقا توغرا كەلسە، كىشىلەرنىڭ نەپرىتىنى

① ۋىرگىل (م. ب 19 ــ 70) قەدىمكى رۇم شائىرى.

قوزغاش سۆيۈنۈشنى قوزغاشقا قارىغاندا بىخەتەر بولىدۇ. ئادەتتە ۋىجدانسىزلىق، تۇراقسىزلىق، ساختىپەزلىك، يالغانچىلىق، پايدىغا يۈگۈرۈپ زىياندىن قېچىش ئىنسانلارنىڭ تەبىئىي خۇسۇسىيىتىدۇر. سەندىن مەنپەئەت يۇقسا كىشىلەر ساڭا ئۆزىنى بېغىشلايدۇ. قۇربان بېرىش پۇرستى مەۋھۇم ھەم يىراق بولغان ئەھۋال ئاستىدا، كىشىلەر قېنىنى، مال ـ مۈلكىنى، ھاياتىنى ۋە پەرزەنتلىرىنى ئايمايدىغانلىقى ھەققىدە قورقماستىن قەسەم قىلىشىدۇ. بىراق، قەسىمنى ئورۇنلاش راستىنلا يېتىپ كەلگەندە ئۇلار سەندىن يۈز ئۆرۈيدۇ. ھۆكۈمدار باشقىلارنىڭ ۋەدىسىگە ئىشىنىپلا يۈرۈپ، تەييارلىق ھالىتىدە تۇرمىسا ئۇنىڭ قۇيرۇقىنى قۇم باسىدۇ. ئۇلۇغلۇق ۋە ئالىيجانابلىق بىلەن ئەمەس، ئەكسىچە پۇل بىلەن قولغا كەلتۈرۈلگەن دوستلۇق ھەرگىز ئىشەنچلىك ئەمەس. بۇنداق دوستلۇق ھالقىلىق پەيتتە ئەسقاتمايدۇ. ئادەتتە ياخشى كۆرىدىغان ئادەمنى رەنجىتىش ئۆزى قورقىدىغان ئادەمنى رەنجىتىشكە قارىغاندا كۆپ ئوڭاي. چۈنكى، ياخشى كۆرۈش تەشەككۈر رىشتىسى بىلەن چىڭ باغلانغان بولىدۇ. بىراق، ئىنسان شەخسىيەتچى مەخلۇق بولۇپ، ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۇنداق رىشتىنى ئۈزۈۋېتىشتىن ئايانمايدۇ. قورقۇش بولسا ئۇنىڭغا ئوخشىمايدۇ، بۇ كىشىلەرنىڭ جازادىن قورقۇش پىسخىكىسى بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، بۇنداق پىسخىكا ئەبەدىي يوقالمايدۇ.

ھۆكۈمدار كىشىلەرنى ئۆزىدىن تەپ تارتىدىغان قىلىش ئۈچۈن مۇنداق قىلىشى كېرەك: كىشىلەرنىڭ ياخشى كۆرۈشىنى قولغا كەلتۈرەلمىگەن ئەھۋالدا، كىشىلەرنىڭ نەپرىتىنى قوزغىماسلىق كېرەك. مانا بۇ ئاشۇ ئىككى خىل ئەھۋالنى ئەڭ ياخشى بىرلەشتۈرۈش ھالىتىدۇر. ھۆكۈمدار پۇقرالىرىنىڭ مال ـ مۈل-

كى ۋە خوتۇن - قىزلىرىغا زەرەر يەتكۈزمەسلا بۇ پەللىگە بارالايدۇ. هۆكۈمدار كىشىلەرنى هاياتىدىن مەهرۇم قىلىشقا توغرا كەلگەندە، توغرا يېتەرلىك باهانە - سەۋەب كۆرسىتەلىشى كېرەك. لېكىن، ئالدىنقى شەرت شۇكى، كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكىگە هەرگىزمۇ تەگمەسلىكى كېرەك. چۈنكى، كىشىلەر ئا-تىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن قاتىلنى ئاسانلا ئۆلتۈپ قالمىدۇ، لېكىن مال - مۈلكىنى ئېلىۋالغان ئادەمنى هەرگىز ئۆلتۈمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كىشىلەرنىڭ مال - مۈلكىنى تارتىۋېلىشنىڭ باهانە-سىنى تېپىش ئىنتايىن ئوڭاي، بىراۋ بۇلاڭچىلىق قىلىپ كۈن كەچۈرىدىغان هالەتكە چۈشۈپ قالسا، ئۇنىڭغا قىينالمايلا باهانە تاپالايدۇ. ئەكسىچە، باشقىلارنىڭ هاياتىغا زامىن بولۇشنىڭ باها-نىسىنى تېپىش بەكمۇ تەس. چۈنكى، ئۇنىڭ باهانىسى تېزلا غا-يىب بولۇپ كېتىدۇ.

هۆكۈمدار ئادەم سانى كۆپ قوشۇنغا قوماندانلىق قىلغاندا، رەهىمسىزلىك قىلىشتىن ئېهتىيات قىلىشنىڭ هاجىتى يوق. ئەگەر ئۇنىڭ رەهىمسىزلىك بابىدىكى نام - ئاتىقى بولمىسا، ئۆزىنىڭ قوشۇنىنى ئىناق، قەيسەر ۋە ئاكتىپ هالدا ۋەزىپە ئىجرا قىلدۇرالمايدۇ. خەننىبال[1] پەۋقۇلئادده ئىش ئىزلىرىدىن مۇناۋاق بىر مىسالنى ئۇچرىتىمىز: ئۇنىڭ قوشۇنى كۆپ مىللەت ئەسكەرلىرىدىن تەشكىل تاپقان زور قوشۇن بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يات ئەللەردە ئۇرۇش قىلىۋاتقان بولسىمۇ، تەلەيىنىڭ ئوڭ ياكى تەتۈر بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئىتتىپاقسىزلىق

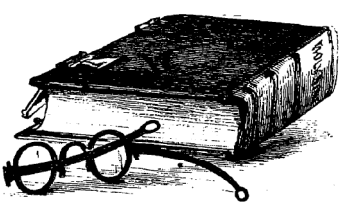
① خەننىبال (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 247 ــ 183) كارتاجىن ئارمىيە قوماندانى ئالپىس تېغىدىن ئۆتۈپ ئىتالىيەگە تاجاۋۇز قىلغان. سۇرىيەلىكلەر بىلەن بىرلىشىپ رىملىقلارغا قارشى جەڭ قىلغان. ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئۆلتۈ-رۈۋالغان.

ئەھۋاللىرى كۆرۈلمىدى. بۇنىڭ سەۋەبى باشقا يەردە ئەمەس، دەل خەنىبالنىڭ رەھمسىز تەبىئىتىدە، يەنى ئۇنىڭ پەۋقۇلئادده ئىستېداتى ھۆرمەت ۋە ئەيمىنىش پەيدا قىلغان. ئەگەر ئۇ رەھمسىز بولمىسا، نوقۇل ئىقتىدارىغا تايىنىش بىلەن بۇنداق ئۇنۇمگە ئېرىشەلمەيتتى. بىراق، بۇ خىل ئەمەلىيەت ئۇستىدە يەتەرلىك ئويلانمىغان قەلەم ساھابىلىرى خەنىبالنىڭ نەتىجىلىرىگە ئاپىرىن ئوقۇش بىلەن بىللە، يۇقىرىقىدەك نەتىجىگە ئېرىشتۇرگەن ۋاستىلىرىنى تەنقىد قىلدى.

ئەگەر خەنىبالدا ئىقتىدارلا بولسا كۇپايە قىلمايىتتى. بۇنى بىز سكىپىئونىڭ ئىش ئىزلىرىدىن كۆرەلەيمىز. سكىپىئو ئۆز دەۋرىدىلا ئەمەس، بەلكى ئىنسانىيەت تارىخىدا كەم ئۇچرايدىغان شەخس. بىراق، ئۇنىڭ قوشۇنى ئىسپانىيەدە ئۇنىڭدىن يۇز ئۆرىدى. بۇنىڭ سەۋەبى باشقا يەردە بولماستىن، دەل ئۇنىڭ رەھىمدىل بولۇپ كەتكەنلىكىدە، ئۇ ئەسكەرلىرىگە ھەربىي نىزامغا زىت بولغان ئارتۇقچە ئەركىنلىكنى بېرىۋەتكەن. ئاخىر ئۇ ئاقساقاللار كېڭىشىدە فابىئو ماسىمو تەرىپىدىن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى ھەم ئۇنىڭ تەرىپىدىن رۇم قوشۇنىنىڭ ھالاك قىلغۇچىسى دەپ ئەيىبلەندى. لوكورونىس پۇقرالىرى ئەينى ۋاقىتتا سكىپىئونىڭ بىر قوماندانلىقىنى زەربىسىگە ئۇچرايدۇ. سكىپىئو بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى جازالاپ پۇقرالارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ بەرمەگەنىدى. قوماندانلىقىنى زوراۋانلىقى قانۇنىي تەقىبكە ئېلىنمىدى. بۇ سكىپىئو[1]نىڭ مەجەزىدىكى سىپايىلىكتىن بولغانىدى. شۇڭلاشقا، ئۇنىڭ ئاقساقاللار كېڭىشىدىكى ئاقلىغۇچىلىرى تادانلىق بىلەن شۇنداق دېيىشكە مەجبۇر بولدى. نۇرغۇن كىشىلەر بارىكى، ئۇلار

① سكىپىئو (مىلادىيەدىن بۇرۇنقى 234 ــ 183) رىم ئارمىيە قوماندانى بولۇپ، ئىسپانىيەدە خەنىبالنى يەڭگەن.

ئۆزلىرى خاتالىق ئۆتكۈزمەيدۇ ھەم باشقىلارنىڭ خاتالىقلىرىنى تۈزىتىشىنىمۇ بىلمەيدۇ. سكىپىئو رىم ئىمپېرىيەسىدىكى قوماندانلىق ئورنىنى ساقلاپ قالسا، ئاقساقاللار كېڭىشى ئۇنى ئاغدۇرۇپ تاشلىۋەتمىگەندىمۇ، ئۇنىڭ رەھىمدىللىكتىن ئىبارەت خاراكتېرىلا بولىدىكەن، ھامان بىركۈنى زاۋال تاپماي قالمايتتى. ئاقساقاللار كېڭىشىنىڭ تەپتىشى سەۋەبلىك ئۇنىڭ خەتەرلىك خاراكتېرى يېپىلىپلا قالماستىن، بەلكى كەلگۈسىدىكى شان ـ شەرىپىمۇ قوغدىلىپ قالدى. خۇلاسە كالام: ھۆكۈمدارنى ياخشى كۆرۈش خەلق تەرەپتىن بولىدۇ. ھۆكۈمداردىن ئەيمىنىش ھۆكۈمدار سەۋەبىدىن بولىدۇ. شۇڭا، ئەقىللىق ھۆكۈمدار باشقىلارنىڭ ئىرادىسىگە ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ ئىرادىسىگە تايىنىشى لازىم. ئۇنىڭ بىردىنبىر ئىشى يۇقىرىقى قۇرلاردا دېيىلگەندەك نەپرەت قوزغاشتىن پەخەس بولۇش.





هۆكۈمدار شردەك قەيسەر، تۈلكىدەك هيلىگەر بولۇشى لازىم

▲ زور ئىشلارنى ئەملگە ئاشۇرالىغان هۆكۈمدارلار ۋەدە-سىدە ئاز تۇرغان، ئۇ سۆيىقەست ۋە هىيلە - مىكىرگە ناهايىتى ئۇستا كېلىدۇ. كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قالايمىقانلاشتۇرىدۇ، گاڭگىرىتىپ نېمە قىلىشنى بىلمەيدىغان هالەتكە كەلتۈرۈپ قو-يىدۇ. شۇنىڭ بىلەن سادىقلىقنى ئۆز هاياتىنىڭ مىزانىغا ئايلاند-ۇرغان كىشىلەرنى بويسۇندۇرىدۇ.

▲ هۆكۈمدار يېرىم ئادەم، يېرىم هايۋان مەخلۇقنى پىر تۇتقانكەن، ئۇ ئادەمىيلىك بىلەن هايۋانىيلىقنى قانداق ئىشقا سېلىشنى بىلىشى كېرەك. ئەسته تۇتۇش كېرەككى، بۇ ئىككى خۇسۇسىيەتنىڭ بىرى كەم بولۇپ قالسىكەن، ئۇنداقتا، يەنە بى-رىمۇ ئۇزۇن ياشىيالمايدۇ.

▲ هۆكۈمدار قۇرۇلغان تۈزاقنى بايقاشتا تۈلكىدەك قۇۋ بولۇشى، چىلبۆرىلەر بىلەن ئېلىشىشتا شىردەك باتۇر بولۇشى لازىم. پەقەت شىر بولۇشنىلا ئويلايدىغان كىشىلەر بۇ قائىدىنى چۈشەنمەيدۇ. شۇڭا، بىر ئاقىل هۆكۈمدار هەرگىزمۇ ۋەدە قوغلاشمايدۇ.

▲ هۆكۈمدار هايۋانىي تەرىپىنى نقابلاشنى بىلىشى، بۇ-



يۇك نىقابلانغۇچى ۋە ساختىپەزگە ئايلىنىشى كېرەك. كىشىلەر تولىمۇ ساددىلىق ۋە پاسسىپلىق بىلەن كۆز ئالدىدىكى ھاجىتىنىڭ كونترول قىلىشىغا ئۇچرىماقتا، شۇڭلاشقا، ئالدامچىلار گول ئادەملەرنى ئىزدىسىلا تاپالايدۇ.

▲ كىشىلەر سىنىڭ قىياپىتىڭنى بىلىدۇ، بىراق قانداق ئادەملىكىڭنى بىلىدىغانلار ناھايىتى ئاز.

ئادەتتىكى ئامما ھۆكۈمدار ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ ھېيلە - مىكىر ئىشلەتمىسە، ئادالەت بىلەن ئىش قىلسا نەقەدەر ياخشى بولاتتى، دەپ ئويلىشىدۇ. بىراق، زامانىمىزدىكى تەجرىبە - ساۋاقلار شۇنداق ئۇقتۇرىدۇكى، ئۇلۇغۋار ئىشلارنى قىلغان ھۆ-كۈمدارلار ۋەدىسىدە ئانچە تۇرۇپ كەتمىگەن. بەلكى ئۇلار ھېيلە - مىكىرنى ئۇستىلىق بىلەن ئىشقا سېلىپ، كىشىلەرنىڭ دىققەتىنى مۇجمەللەشتۇرىدۇ، كىشىلەرنى نېمە قىلىشنى بىلەلمەيدىغان ھالەتكە كەلتۇرۇپ، گاڭگىرىتىپ تاشلايدۇ، شۇ ئارقىلىق سەممىي ساداقەتمەنلىكنى تۇرمۇش مىزانى قىلغان كىشىلەرنى بويسۇندۇرىدۇ.

بىلىشىڭ كېرەككى، دۇنيادا ئىككى خىل كۈرەش ئۇسۇلى بار: بىرى، قانۇندىن پايدىلىنىش، يەنە بىرى، قورال كۈچىدىن پايدىلىنىش. بىرىنچى خىل ئۇسۇل ئىنسانىي ئۇسۇلدۇر؛ ئىكىنچى خىل ئۇسۇل ياۋۇزلارچە ئۇسۇلدۇر. ئەمما، ئالدىنقىسى كۆپ ھاللاردا ئانچە ئۇنۇملۇك بولمىغاچقا، كېيىنكىسىدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بىر ھۆكۈمدار ئۇچۇن ئېيتقاندا، ياۋۇزلارچە ئۇسۇل ۋە ئىنسانىي ئۇسۇلنى قانداق قوللىنىشنى بىلىش ئىنتايىن زۆرۈر. بۇ ھەقتە بۇرۇن ئۆتكەن ئەدىبلەر يوشۇرۇن رەۋىشتە بېشارەت بەرگەنىدى. تەسۋىرلىنىشچە، ئاكىللىس

ۋە باشقا نۇرغۇن هۆكۈمدارلار كىرون ئىسىملىك يېرىم ئادەم، يېرىم ئات مەخلۇقنىڭ تەربىيەلىشىگە تاپشۇرۇلغان ھەم ئۇنىڭ تەربىيەسىدە چوڭ بولغانىكەن. دېمەك، ئادەم بالىسى يېرىم ئادەم، يېرىم ئات مەخلۇقنى ئۇستاز تۇتقانىكەن، ئۇ ئادەمىيلىك بىلەن ۋەھشىيلىكنى ئۆگىنىشى كېرەك بولىدۇ، بۇ ئىككى خىل خىسلەتنىڭ بىرى يەككە ـ يېگانە ھالدا مەۋجۇت بولىدىكەن، ئۇ ھەرگىز ئۇزۇن داۋام قىلالمايدۇ.

ھۆكۈمدار ئۇچۇن ياۋۇزلۇقنى قوللىنىشنى بىلىش زۆرۈر بولغانىكەن، ئۇنداقتا، ئۇ تۈلكىدەك ھىيلىگەر، شىرەك قەيسەر بولۇشى لازىم. چۈنكى، شىر قاپقانغا چۈشۈشتىن خالىي بولمايدۇ، تۈلكە چىلبۆرىلەرگە تەڭ كېلەلمەيدۇ. ئەمما، شىر چىلبۆرىلەرگە زەربە بېرەلەيدۇ، تۈلكە ئۆزىنى قاپقاندىن ئېلىپ قېچىشنى بىلىدۇ. دېمەك، ھۆكۈمدار خەۋپ ـ خەتەرلەردىن تۈلكىدەك ئەپىلىك ساقلىنالىشى، چىلبۆرىلەرگە قارشى شىر كەبى كۈرەش قىلالىشى كېرەك. پەقەت شىر بولۇشنىلا ئويلىغان ئادەم بۇ ھېكمەتنى چۈشىنەلمەيدۇ. مەلۇمكى، پىشقان ھۆكۈمدار ۋەدىسىدە تۇرسا ئۆزىگە زىيان يېتىش خەۋپىنى سەزگەن ھامان ۋەدىسىدىن ۋاز كېچىشى كېرەك. ۋەدىگە ۋاپا قىلىشنىڭ شەرتلىرى قىممەتىنى يوقاتقان ئەھۋال ئاستىدا ۋەدىدە تۇرۇشنىڭ قىلچىمۇ ھاجىتى يوق. ئەلۋەتتە، ھەممە ئادەم ئوخشاشلا سەممىي ۋە ئاق كۆڭۈل بولسا مېنىڭ بۇ گېپىم ئەھمىيەتسىزدۇر. ئەپسۇسكى، ئادەملەر رەزىل كېلىدۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار ساڭا ھەمىشە بىردەك ۋاپادار بولمايدۇ. شۇنداق ئىكەن، سېنىڭمۇ ئۇلارغا نىسبەتەن ۋاپادار بولۇشۇڭنىڭ ھاجىتى يوق. بىر ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن ۋەدىسىدە تۇرماسلىقنىڭ باھانە ـ سەۋەبلىرى كۆپ بولىدۇ. مەن بۇ ھەقتە يېقىنقى زامان تارىخىدىن نۇرغۇن مىساللارنى



كەلتۈرۈپ بېرەلەيمەن. بۇ مەسەللار شۇ نۇقتىنى يورۇتۇپ بېرىدۇكى، نۇرغۇن بىتىملەر ھۆكۈمدارلارنىڭ يۈز ئۆرۈشى سەۋەبىدىن كۈچىدىن قالغان. يەنە نۇرغۇن ۋەدىلەر ھۆكۈمدارلارنىڭ يۈز ئۆرۈشى سەۋەبىدىن ئەرزىمەس نەرسىگە ئايلىنىپ قالغان. تۈلكىنىڭ خۇي ـ پەيلىنى ئۈستاز تۇتقانلار ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى. ھۆكۈمدار بۇ خىل ياۋۇزلۇقنى چىرايلىق نىقابلاپ، ئۇلۇغۋار ئالدامچىغا ئايلىنىشنىڭ ئېپىنى بىلىشى كېرەك. ئاۋام شۇنداق بولىدۇكى، ئۇلار كۆز ئالدىدىكى مەنپەئەتنىڭ كونترول قىلىشىنى ئاسانلا قوبۇل قىلىدۇ. روشەنكى، مەككارلىق بىلەن باش كۆتۈرىمەن دېگەن ئادەم ئۆزىنىڭ قاپقىنىغا ئاسانلا دەسسەيدىغان بىر توپ گول ئادەملەرنى ھەرقانداق چاغدا تاپالايدۇ.

مەن يېقىنقى بىر مەسالنى قەيت قىلماقچى، ئۇ بولسىمۇ ئالېكساندىر VI ھەققىدىكى ئىش. بۇ ئادەم ئالدامچىلىقتىن ئۆزگە ھېچ ئىش قىلغان ئەمەس ھەم قىلىشنى خىيالىغا كەلتۈرۈپمۇ باقمىغان. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ ئالدامچىلىق قىلىش پۈرسىتىدىن مەھرۇم بولۇپ باقمىغان. چۈنكى، ھېچكىم ئۇنىڭدەك قەتئىي ۋەدە بېرەلمەيتتى. بىرەر ئىشنى قەسەم قىلىپ مۇئەيىەنلەشتۈرۈشتە ئۇنىڭ تەڭدىشى يوق ئىدى. ئەلۋەتتە، ئۇ نۆۋىتى كەلگەندە تەڭدىشى يوق يۈزسىزمۇ بولالايتتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئۇنىڭ ئالدامچىلىقى ئىزچىل ھالدا ئەمەلگە ئاشاتتى. ئۇ ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئاجىز ھالقىلارنى پىششىق تونۇپ يەتكەچكە شۇنداق قىلىشقا مۇۋەپپەق بولالىغانىدى.

بىر ھۆكۈمدار ئىنساندىكى ئېسىل پەزىلەتلەرنىڭ ھەممىسىگە ئېرىشىمەن دەپ تۇرۇۋالسا بولمايدۇ. ئەمما، ئۇ كىشىلەرگە گويا كى ئاشۇ ئېسىل پەزىلەتلەرنىڭ كامىل ئىگىسى بولۇپ كۆرۈنىشى كېرەك. قاپ يۈرەكلىكمىنى كەچۈرۈڭلاركى، ئاشۇ ئېـ-

سىل پەزىلەتلەرگە ئېرىشىپ دائىم شۇ بويىچە ئىش قىلىمەن دېيىش ناھايىتى خەتەرلىك. ئەمما، ئاشۇنداق پەزىلەتلەرنىڭ ئەگىسى بولۇپ كۆرۈنۈش ئۈچۈن ھەربىر ئەھۋال پايدىلىق بولىدۇ. قارىماققا رەھىمدىل، ۋاپادار، ئىنسانپەرۋەر، سەمىمىي، تەقۋادار بولۇش ۋە دائىم شۇنداق بولۇشقا مايىل بولۇپ كۆرۈنۈش ياخشىراق ئىپادە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق، شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، كۆڭلۈڭدە پۈختا تەييارلىق بولسۇن: مۇبادا ئۇلارنىڭ ئەكسىنى قىلىش ئېھتىياجى تۇغۇلسا سەن دەرھال شۇنداق قىلىشقا قادىر بولالىشىڭ كېرەك. شۇنى بىلىش كېرەككى، بىر ھۆكۈمدار، بولۇپمۇ يېڭى بىر ھۆكۈمدار ياخشى ئادەملەر قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى دائىم قىلىپ كېتەلىشى مۇمكىن ئەمەس. ھۆكۈمدار دۆلەتنى ئۇزاق مۇددەت ئامان ـ ئېسەن تۇتۇپ تۇرۇش ئۈچۈن رەھىمدىللىك، ئىنسانپەرۋەرلىك ۋە دىنىي ئېتىقاد پىرىنسىپلىرىغا خىلاپلىق قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ھۆكۈمدار مۇنۇ گەپنى ئېسىدە چىڭ ساقلىشى كېرەك: ئۇ شامالغا قاراپ كېمە ھەيدەشنى بىلىشى، بەلكى مەن باشتا ئېيتقاندەك، مۇمكىنقەدەر دىيانەتتىن تايماسلىقى، بىراق زۆرۈرىيىتى تۇغۇلغاندا رەزىل ئىشلارنىمۇ قىلالىشى كېرەك.

ھۆكۈمدار ناھايىتى ئېھتىيات قىلىشى كېرەككى، بەش خىل پەزىلەت (رەھىمدىللىك، ۋاپادارلىق، ئىنسانپەرۋەرلىك، سەمىمىيلىك، تەقۋادارلىق)كە زىت كېلىدىغان ئىبارىلەرنى ھەرگىزمۇ ئاغزىدىن چىقارماسلىقى كېرەك. بەلكى ھۆكۈمدارنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىنى كۆرۈپ تۇرىدىغان ۋە ئاڭلاپ تۇرىدىغان كىشىلەر ئۇنى رەھىمدىل، ۋاپادار، ئىنسانپەرۋەر، سەمىمىي، تەقۋادار ئەكەن دېگەن تەسىراتقا كېلىشى كېرەك. ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن تەقۋادارلىقتىنمۇ زۆرۈر پەزىلەت بولمايدۇ. چۈنكى، كىشىلەر كۆپ ھاللاردا قولى ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى كۆزى ئارقىلىق ھۆكۈم



قىلىدۇ. كۆرەلەيدىغانلار كۆپ بولىدۇ، چۈشىنەلەيدىغانلار ئاز بو-لىدۇ، قولىنى ئىشقا سېلىپ تەسىر قىلىدىغانلاردىن سۆز ئېچىش تېخىمۇ تەس. ئىپادىگە قارايدىغانلار كۆپ بولسىمۇ، تېگى - تەكتىگنى چۈشىنىدىغانلار ناھايىتى ئاز بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستى-گە، بۇ ئاز ساندىكىلەر كۆپ ساندىكىلەرنىڭ پىكرىگە قارشى تۇ-رۇشقا پېتىنالمايدۇ. چۈنكى، بۇ كۆپ ساندىكىلەر دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي ئىمتىيازىدىن بەھرىمەن بولغانلاردۇر. كىشىلەرنىڭ قىل-مىشىغا، بولۇپمۇ ھۆكۈمدارنىڭ قىلمىشىغا قارىتا سوتقا ئەرز سۇنغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭدىكى مەقسەت ۋاستىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاشتىن ئىبارەت. دېمەك، بىرەر ئەلنى بوي-سۇندۇرۇش ۋە ساقلاپ قېلىشنى مەقسەت قىلغان ھۆكۈمدار قانداق ۋاستە قوللىنىشتىن قەتئىينەزەر، بۇلار مەزكۇر ھۆ-كۈمدارنىڭ شان - شەرىپى سۇپىتىدە مەدھىيەلىنىدۇ. گول خەلقلەر ھەمىشە تاشقى ھالەت ۋە ئاقىۋەتكە جەلپ بولىدۇ، بۇ جاھانىنىڭ ئادەملىرى ئومۇمەن نادان ۋە گالۋاڭ كېلىدۇ. گالۋاڭ كىشىلەر ھۆكۈمدارنىڭ قېشىدا كېرىلىپ كەتكەندە، ئاز ساندىكى سەگەك كىشىلەر ئۇلاردىن ئۆزىنى تارتىدۇ. زامانىمىزنىڭ ھۆ-كۈمدارى[1] (بۇ يەردە ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاتاپ ئۆتمىگىنىم ئۇچۇن ئۆزرىلىكمەن) كۆرۈنۈشتە كۈنبويى تىنچلىق ۋە ۋاپادارلىق قە-لىپ ئولتۇرغاندىن باشقا ھېچ ئىش قىلمىدى. ئەمەلىيەتتە ئۇ ئاشۇ ئىككى خىل پەزىلەتنىڭ دۈشمىنى ئىدى. ئەگەر ئىككىسى-دىن بىرەرسىگە راستىنلا ئەمەل قىلغان بولسا، دۆلىتى ۋە شان - شەرىپىنى قولدىن بېرىپ قويۇشتەك تالاي خەۋپ - خەتەرلەرگە يولۇققان بولاتتى.

① ئىسپانىيەدىكى «كاتولىك مۇخلىسى» فېردىناندونى كۆرسىتىدۇ. ئۇ 1516 - يىلى 1 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئۆلگەن. ماكياۋللى ئۇچۇن ئۇنىڭ ئىسمىنى ئاشكارا قەيت قىلىش زىيانلىق ئىدى.



مەنستەسلىك ۋە غەزەپ ـ نەپرەتتىن قەتئىي خالىي بولۇش لازىم

▲ خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىماسلىق ھۆكۈمدارنىڭ سۈيە-قەستىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى ئالدىنقى ئۇسۇلى. چۈنكى، مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ ھۆكۈمدارنى قەستلەپ ئۆلۈ-تۈرۈشى پۈقرانى خۇرسەن قىلىش ئۈچۈن بولىدۇ.

▲ پادىشاھ مەسئۇلىيەتلىك ئىشلارنى باشقىلارغا قىلغۇ-زۇپ، شاپائەت ۋە دىيانەت ئىشلىرىنى بېۋاستە ئۆز قولى بىلەن يەتكۈزۈشى كېرەك.

▲ ھۆكۈمدارنىڭ ئايرىم كىشىلەرنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىمايى قېلىشى مۇمكىن ئەمەس، بىراق، ئۇلار خەلقنىڭ غەزەپ ـ نەپ-رىتىدىن ساقلىنىشى كېرەك. ئەگەر ئۇنداق قىلىشقا مۇۋاپىق بولالمىسا، ھەرقانداق ئامالدا بىلەن كۆچلۈك تەرەپنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىدىن ساقلىنىشى كېرەك.

▲ ئەگەر سەن ئورنۇڭنى ساقلاپ قالماقچى بولىدىكەنسەن، كېرەكلىك ئادەملىرىڭ (ئامما بولامدۇ، ئەسكەر بولامدۇ، ئاقسۆ-ڭەك بولامدۇ)نىڭ چىرىكلىشىپ يولدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇپ يول بەرسەڭ، بۇنداق ياخشىلىق ساڭا ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ.



هۆكۈمدارلار دەستۇرى

يۇقىرىدا هۆكۈمداردا بولۇشقا تېگىشلىك مۇھىم ئالاھىدىلىكلەر ئۈستىدە توختالدىم، ئەمدى باشقا ئالاھىدىلىكلەر ئۈستىدە توختىلىمەن. يۇقىرىدا دېيىلگەندەك هۆكۈمدار كىشىلەرنىڭ نەپرىتى ۋە مەنسىتمەسلىكىدىن ساقلىنىشى لازىم، بۇ خىل ساقلىنىش ئوڭۇشلۇق ئەمەلگە ئاشقان بولسا، هۆكۈمدار مەسئۇلىيىتىنى تولۇق ئادا قىلغان بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، باشقا رەزىل قىلمىشلار هېچقانداق خەۋپ ئېلىپ كەلمەيدۇ. هۆكۈمدار ئاچ كۆزلۈك، پۇقرانىڭ مال - مۈلكىنى ۋە خوتۇن - قىزلىرىنى تارتىۋېلىشى سەۋەبلىك ئاسانلا نەپرەتكە ئۇچرايدۇ. شۇڭا، هۆكۈمدار بۇنداق ئىشلارنى قىلىشتىن ساقلىنىشى كېرەك. پۇقرالارنىڭ مۈلكىگە ۋە غۇرۇرىغا چېقىلمىغان كىشىلەرلا خەلقنى رازى قىلالايدۇ، هۆكۈمدار پەقەت ئاز سانلىق كىشىلەرنىڭ قارا نىيىتىگە قارشى تۇرسىلا بولىدۇ، هۆكۈمدار كۆپ خىل ئەپچىل چارىلەر بىلەن ئۇلارنى باشقۇرۇپ كېتەلەيدۇ. ناۋادا هۆكۈمدار ئۆزگىرىشچان (تايىنسىز)، شاللاق، توخۇ يۈرەك ۋە يۈمشاقباش بولۇپ قالسا خەلقنىڭ مەنسىتمەسلىكىگە ئۇچرايدۇ. هۆكۈمدار بۇنى خۇددى كۆزگە قادالغان مىخنەك خەتەرلىك دەپ تونۇشى كېرەك. هۆكۈمدار ئۆزىنىڭ ئىش - ھەرىكىتىدە ئۇلۇغۋارلىق، باتۇرلۇق، تەمكىنلىك ۋە ئىرادىلىك بولۇشتەك پەزىلەتلەرنى تىرىشىپ نامايان قىلىشى، باشقۇرۇش جەھەتلەردە چىقارغان قارارلىرىدىن قەتئىي يانماسلىقى ۋە ئۇنى ئۆزگەرتمەسلىكى كېرەك. ئۇ كىشىلەرگە شۇنداق تەسىرات بەرسۇنكى، ئۇلار هۆكۈمدارنى ئالداش مۇمكىن ئەمەس ئىكەن، دەيدىغان بولسۇن.



هۆكۈمدارلار دەستۇرى

بۇنداق هۆكۈمدار مۇقەررەر هالدا پۇقرالىرىنىڭ هۆرمىتىگە ئېرىشىدۇ. ئىناۋىتى ئۇستۈن كىشىلەرگە قارشى تۇرۇش بەكمۇ تەس، ئەگەر هۆكۈمدار پۇقرالىرى تەرىپىدىن قابىلىيەتلىك دەپ قارىلىپ هۆرمەتلەنسە، ئۇنىڭ هۇجۇمغا ئۇچرىشى يوق هېسابتا بولىدۇ. هۆكۈمدار مۇنداق ئىككى ئىشتىن غەم قىلالىشى لازىم: بىرى، پۇقرالىرىدىن ئىبارەت ئىچكى ئامىل؛ يەنە بىرى، تاجاۋۇزچىلاردىن ئىبارەت تاشقى ئامىل. هۆكۈمدار چەت ئەل كۈچلىرىگە نىسبەتەن خىللانغان قوراللىق كۈچ ۋە ياخشى دوستقا تايىنىپ ئۆزىنى قوغدىيالايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، سەر خىل قورال كۈچى بولسىلا ياخشى دوستنى تاپقىلى بولىدۇ. دۆلەتنىڭ ئىچكى قىسمىغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، سۈيىقەست بولمىسا، شۇنداقلا چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ تەھدىتى بولمىسا، دۆلەت تىنچ ـ ئامان بولىدۇ. چەت ئەل كۈچلىرى تاجاۋۇز قىلغان ئەھۋالدا، مەن دېگەندەك ئىش تۇتۇلسا، ئۇنىڭ ئۇلى مۇستەهكەم بولىدۇ ـ دە، هەرقانداق زەربىگە تاقابىل تۇرالايدۇ. مەن باشتا سۆزلەپ ئۆتكەن سىپارتالىق نابىس شۇنداق قىلغانىدى. تاشقى تەھدىت بولمىغان شارائىتتا، هۆكۈمدار پەقەت ئۆز پۇقرالىرىنىڭ سۈيىقەستىدىن ئاگاه بولسىلا بولىدۇ. بۇنداق قىلىشتا، هۆكۈمدار پۇقرالىرىنىڭ نەپرىتى ۋە كەمسىتىشىنى قوزغىماي، ئۇلارنى رازى قىلالىسا سەلتەنىتى ئامان ـ ئېسەن بولىدۇ. باشتا تەكىتلەپ ئۆتكىنىمدەك، شۇنداق قىلىش هۆكۈمدارنىڭ بىرىنچى مۇهىم ۋەزىپىسى. خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىماسلىق سۈيىقەستىنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى بىرىنچى ئۇسۇل. چۈنكى، مەيلى كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۇنىڭ هۆكۈمدارنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشى پۇقرانى خۇرسەن قىلىش ئۈچۈن بولىدۇ. لېكىن،



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

سۈيقەستچى ئەكسىچە كىشىلەرنىڭ غەزىپىنى قوزغاپ قويىدىكەنمەن دەپ قورقسا، نىيىتىدىن يانىدۇ. چۈنكى، ئۇنداق شارائىتتا، سۈيقەستچى دۈچ كېلىدىغان قىينچىلىق كۆپ بولىدۇ. تەجرىبىلەر ئىسپاتلىدى: كۆپلىگەن قەستلەش ھەرىكەتلىرى ئاساسەن نەتىجىلىك بولمايدۇ. چۈنكى، قەستلەش ھەرىكىتى بىرلا ئادەم بىلەن بېجىرىلمەيدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سۈيقەستچى ھۆكۈمدارىدىن نارازى ئاز سانىدىكى كىشىلەردىن باشقا شېرىك تاپالمايدۇ. ئەگەر سەن ھۆكۈمدارىدىن نارازى بىرەر كىشىگە پىلانىڭنى ئاشكارىلاپ قويىدىكەنسەن، ئېنىقكى، ئۇنىڭ نۆۋىتى كەلگەندە بىرەر خۇسۇسىي مەنپەئىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشىغا پۈرسەت تۇغدۇرۇپ بەرگەن بولىسەن، يەنە ئۇ ھۆكۈمدارغا سېنىڭ پىلانىڭنى پاش قىلىپ قويۇش ئارقىلىق ئويلىغان بىرەر نەرسىسىگە ئېرىشىدۇ. ئەگەر، چېقىمچى دوستۇڭ سېنىڭ سىرىڭنى پاش قىلىپ قويۇش ماڭا مەنپەئەت ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ ئويلىسا ھەقىقەتەن پاش قىلىدۇ، بىراق ئۇنداق قىلىش ھايات ـ ماماتىمغا خەۋپ ئېلىپ كېلىدۇ، دەپ ئويلىسا، ساڭا ۋاپا قىلىپ پىلان بويىچە ماسلىشىدۇ. ئۇنداقتا، ئادەم بىر بولسا سېنىڭ تېپىلغۇسىز دوستۇڭغا ئايلىنىدۇ ۋە ھۆكۈمدارنىڭ ئاپىتىگە ئايلىنىدۇ.

تۆۋەندە بۇ ھەقتە قىسقىچە توختىلىمىز. مېنىڭچە، سۈيقەستچى ھودۇقۇش، ھەسەت، گۇمان، جازالىنىشتىن قورقۇش قاتارلىقلاردىن باشقا نەرسىلەرگە ئېرىشەلمەيدۇ. ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۇ خانلىق سەلتەنىتى، قانۇن، ئىتتىپاقداشلارنىڭ ھىمايىسى ۋە دۆلەتنىڭ قۇدرىتىگە ئىگە، ئەلۋەتتە. خەلقنىڭ ھۆكۈمدارغا بولغان ياخشى كۆرۈنۈشىنىمۇ

نەزەردە تۇتۇش كېرەك. شۇڭلاشقا، ھېچقانداق ئادەم سۈيىقەست ھەرىكىتىنى ئوڭايلىقچە ئېلىپ بارالمايدۇ. ئادەتتە، سۈيىقەستچى سۈيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتىن ئاۋۋال دەككە ـ دۈككىدە بولماي قالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ خەلقنىڭ دۈشمىنى بولغاچقا، جىنايى قىلمىشىنى ئورۇنلاپ بولغاندىن كېيىن ۋەھىمە ئىچىدە يۈرىدۇ. دېمەك، ئۇ بىرەر پاناھگاھقا ئېرىشىشتىن ئۈمىد كۈتەلمەيدۇ.

بۇنىڭغا دائىر مىساللارنى تالايلاپ كەلتۈرۈشكە بولىدۇ. بىراق، بىرنى كەلتۈرسەكمۇ كۇپايە بولار. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ئۇنىڭ ئۆتمۈشىنى ياخشى بىلىدۇ. پولونىيەنىڭ پادىشاھى مىزېر ئانىنبالى بېنتۈولى (بۇگۈنكى مىزېر ئانىنبالىنىڭ بوۋىسى)نى كەنىچى جەمەتى سۈيىقەست قىلىپ ئۆلتۈرۈۋەتكەندى. پادىشاھ جەمەتىنىڭ بوۋاق بالىسى مىزېر جىئوۋاننىدىن باشقا ھېچكىم ئامان قالمىدى. بۇ سۈيىقەستتىن كېيىن خەلق قوزغىلىپ كەنىچى جەمەتىدىكىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. چۈنكى، بېنتۈولى جەمەتى خەلقنىڭ قەلبىدە ياخشى تەسىر ئورناتقانىدى، ئۇ شۇنچىلىك مۇستەھكەم ئىدىكى، ئەنىنبالى قەتلىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن خەلق سەلتەنىتىگە ئىنتىلەەن ھەرقانداق ئادەمنىڭ جاجىسىنى بېرىپ ئامان قويمىدى. پولونىيە خەلقى فىلورېنسىيەدە بېنتۈولى جەمەتىنىڭ بىر پۈشتى بار ئىكەن دەپ ئاڭلاپ (كىشىلەر ئۇنى تۆمۈرچىنىڭ ئوغلى دەپ قاراپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە بېنتۈولى جەمەتىدىن ئىدى)، ئۇنى پولونىيەگە ئېلىپ كەلدى ھەمدە شەھەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۇنىڭغا تاپشۇردى. شۇنداق قىلىپ بۇ شەھەر تاكى مىزېر

جىنۇۋانىي چوڭ بولۇپ ئىش بىلگەنگە قەدەر ئۇنىڭ ئىلكىدە بولدى.

خۇلاسە كالام: ھۆكۈمدارنىڭ خەلق بىلەن مۇناسىۋىتى ئىنتايىن ياخشى بولغان ئەھۋال ئاستىدا، ھۆۋۈمدار سۈيقەستتىن ۋەھىمە يەپ كەتمىسمۇ بولىدۇ. ئەمما، ئەھۋال ئۇنىڭ ئەكسىچە بولغاندا ھەربىر ۋەقە، ھەربىر شەخستىن ئېھتىيات قىلىشى لازىم. تەرتىپلىك دۆلەت ۋە ئەقىللىك ھۆكۈمدار مۇنۇ تەرەپلەرنى ئەملگە ئاشۇرغان بولىدۇ: ئاقسۆڭەكلەرگە چىقىش يولى بېرىش، خەلقنى رازى قىلىش كېرەك، مانا بۇ ھۆكۈمدار قىلىشقا تېگىشلىك ئەڭ مۇھىم ئىشلىرى.

فرانسىيە زامانىمىزدىكى ئەڭ تەرتىپلىك دۆلەت. بۇ دۆلەتتە پادىشاھنىڭ ئەركىنلىكى بىلەن بىخەتەرلىكى نۇرغۇن ياخشى ئورگانلارنىڭ كاپالىتىگە ئىگە. بۇ ئورگانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى پارلامېنت ۋە ئۇنىڭ نوپۇزىدۇر. پادىشاھ ئاشۇ بىر تۈركۈم كاتتا ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قارا نىيىتى ۋە تەكەببۇرلۇقىنى بىلگەچكە ئاشۇ ئورگانىنى تەسىس قىلغان. بۇ ئاقسۆڭەكلەرگە سىلىنغان نۇقتا ئىدى. يەنە بىر تەرەپتىن، خەلق ئاقسۆڭەكلەردىن خەۋپسىرىگەچكە، ئۇلاردىن نەپرەتلىنەتتى. پادىشاھ ئۇلارنىڭ ئىناق ئۆتۈشىنى خالايتتى. بىراق، بۇ ئىشقا بىۋاستە ئۆزى ئارىلىشىشنى خالىمايتتى. پادىشاھ خەلقنى رازى قىلىش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىققىدىغان ئاقسۆڭەكلەر نارازىلىقىدىن ساقلىنىش ۋە ئاقسۆڭەكلەرنى رازى قىلىش تۈپەيلى كېلىپ چىققىدىغان خەلق نارازىلىقىدىن ساقلىنىش

ئۇچۇن ئۇچىنچى بىر ھۆكۈم ئورگىنىنى ــ پارلامېنتنى قۇردى. بۇ ئورگان ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ھەددىدىن ئېشىپ كېتىشىنى چەكلەپ، ئاجىز پۇقرالارنى قوغدايدۇ ـ دە، پادىشاھنىڭ ئوتقا بېۋاستە ئۆز قولىنى تۇتۇشى ھاجەتسىز. دۆلەت ۋە ھۆكۈمدار ئۇچۇن ئېيتقاندا بۇنىڭدىنمۇ پۇختا، ئېھتىياتلىق چارە يوق. بۇنىڭدىن دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك مۇنداق بىر مىزانغا ئېرىشكىلى بولىدۇ: پادىشاھ مەسئۇلىيەتلىك ئىشلارنى باشقىلارغا قىلغۇزۇپ، شاپائەت ۋە دىيانەت ئىشلىرىنى بېۋاستە ئۆز قولى بىلەن يەتكۈزۈشى كېرەك. يەنە شۇنداق بىر يەكۇن بار: پادىشاھ ئاقسۆڭەكلەرگە ئىززەت ـ ئېكرام كۆرسىتىشى كېرەك. بىراق، خەلقنىڭ نەپرىتىگىمۇ قالماسلىق كېرەك.

بەزىلەر رۇم پادىشاھلىرىنىڭ ھاياتىنى كۆزىتىپ، مەن بىلەن ئەكسىچە تەسىراتقا كېلىپ قېلىشى مۇمكىن. ئۇلار بايقايدۇكى، رۇم پادىشاھلىرىنىڭ بەزىلىرى باشتىن ـ ئاخىر ئېسىل تۇرمۇش كەچۈرۈپ، ئۇلۇغۋار جازىبە پەيدا قىلغان. بىراق، ئۇلار ھاكىمىيەتنى قولدىن بېرىپ قويغان، بەلكى خەلق تەرىپىدىن ئۆزىگە قارشى قىلىنغان سۇيىقەستتە ئۆلگەن. بۇنىڭغا جاۋابەن مەن رۇم ئىمپېرىيەسىدىكى بەزى پادىشاھلارنىڭ مىجەز ـ خۇلقىنى تەھلىل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ھالاكىتىدىكى سەۋەبلەرنىڭ يۇقىرىقى گېپىم بىلەن بىردەك ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايمەن، شۇنداقلا كىتابخانلارنىڭ دىققىتىنى تارتىدىغان بەزى ئىشلارنى تەكشۈرۈپ ئۆتىمەن. مەن رۇم ئىمپېرىيەسىگە ۋارىسلىق قىلغان پادىشاھلارنى، يەنى پەيلاسوپ ماركودىن ماكسىمىلىئانغا قەدەر



مىسال كەلتۈرسەم بولار. بۇلار ماركو①، ئۇنىڭ ئوغلى كىممودو②، پېرتىناس③، يۇلىئانو④، سېۋېرو⑤، ئۇنىڭ ئوغلى ئانتونىنو كاراكاللا⑥، ماكرىنو⑦، ئېلىئوگابالو⑧، ئالېكساندىر⑨، ماكسىمىنۇس⑩ قاتارلىقلاردىن ئىبارەت. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى، باشقا ھۆكۈمدارلار ئاقسۆڭەكلەرنىڭ قارا نىيىتى ۋە خەلقنىڭ بويسۇنماسلىقىغا تاقابىل تۇرۇشقا توغرا كەلگەن بولسا، رۇم پادىشاھلىرى ئۇچىنچى بىر قىسىنچىلىققا دۇچ كەلدى: ئۇلار ئەسكەرلىرىنىڭ ۋەھشىيلىكى ۋە ئاچ كۆزلۈكىگە مۇرەسسە قىلمايتتى. دەل بۇنىڭ ئۆزى نۇرغۇن پادىشاھلارنى تۈگەتكەن سەۋەبتۇر. بۇ ناھايىتى قىيىن ئەھۋال بولۇپ، ئەسكەرلەر بىلەن خەلقنى بىرلا ۋاقىتتا رازى قىلىش مۇمكىن بولمايتتى. خەلق

---

① ماركو — (121 — 180) رۇم پادىشاھى. 160 — 180 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان بولۇپ، ئۇ ستوكىزمچى پەيلاسوپ.

② كىممودو (169 — 192) رۇم پادىشاھى. تەختتە ئولتۇرغان ۋاقتى 180 — 192.

③ پېرتىناس — رۇم پادىشاھى. تەختتە ئاران 87 كۈن ئولتۇرۇپ، قوزغىلاڭ-چىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

④ ئىيۇلىئانو — رۇم پادىشاھى. تەختتە ئاران 66 كۈن ئولتۇرۇپ، ئاقسا-قاللار كېڭىشى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

⑤ سېۋېرو — (146 — 211) رۇم پادىشاھى (193 — 211).

⑥ كاراكاللا — (146 — 217) 211 — 217 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان رۇم پادىشاھى.

⑦ ماكرىنو — (164 — 218) رۇم پادىشاھى. 217 — 218 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان.

⑧ ئېلىئوگابالو — (204 — 222) رۇم پادىشاھى. 218 — 222 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان.

⑨ ئالېكساندىر — (208 — 235) رۇم پادىشاھى. 222 — 235 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان.

⑩ ماكسىمۇس — (Maximinus، 173 — 238)، 235 — 238 - يىللاردا تەختتە ئولتۇرغان.

تىنچلىقنى خالىغاچقا ئاق كۆڭۈل هۆكۈمدارنى ياخشى كۆرەتتى. ئەكسىچە ئەسكەرلەر ئۇروشخۇمار هۆكۈمدارنى جالايتتى. بۇنداق هۆكۈمدار يەنە تەكەببۇر، ياۋۇز ۋە ئاچ كۆز بولۇشى كېرەك ئىدى. ئارمىيە ھەتتا هۆكۈمدارنىڭ ئۆز خەلقىگە ئاچ كۆزلەرچە مۇئامىلە قىلىشىنى ئۈمىد قىلاتتى. هۆكۈمدار شۇنداق بولغاندىلا، ئارمىيە قوشلاپ نەپ ئالالايتتى، ئۆزلىرىنىڭ ئاچ كۆزلۈكىنى ۋە ياۋۇزلۇقىنى قاندۇرالايتتى. روشەنكى، نوپۇزنىڭ تايىنى يوق، خەلق بىلەن ئەسكەرلىرىنى باشقۇرالمىغان پادىشاھلار ئاسانلا تۇگىشىدۇ. بۇ پادىشاھلار، بولۇپمۇ يېڭىدىن تەختكە ئولتۇرغانلار بىر - بىرىگە زىت بولغان قىيىن مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەندە، ئومۇمەن ئەسكەرلەرنىڭ تەلىپىنى قاندۇردى، ئەكسىچە، خەلقنىڭ نارازىلىقى بىلەن كارى بولمىدى. بۇنداق تاللاش مۇقەررەر ئىدى. چۈنكى، هۆكۈمدارنىڭ قىسمەن كىشىلەرنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىمايى قېلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. بىراق، ئۇلار ئالدى بىلەن خەلقنىڭ غەزەپ - نەپرىتىدىن ساقلىنىشى كېرەك. ئەگەر ئۇنداق قىلىشقا مۇۋەپپەق بولالمىسا، ئۇ ھەرقانداق ئامالىلار بىلەن ئەڭ كۈچلۈك تەرەپنىڭ غەزەپ - نەپرىتىدىن ساقلىنىشى كېرەك. يېڭىدىن تەختكە چىقىقان هۆكۈمدارلار پەۋقۇلئاددە ھەمايىگە موھتاج، ئۇلار مۇۋاپىق بولۇش - بولماسلىقىدىن قەتئىينەزەر، خەلقە ئەمەس، ئارمىيەگە بەكرەك موھتاج بولىدۇ. بۇنى ئىشقا ئاشۇرۇش هۆكۈمدارنىڭ ئارمىيە ئىچىدىكى ئابرۇيى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. يىغىپ ئېيتقاندا، ماركو، پېرتىناس ۋە ئالېكساندىر قاتارلىق پادىشاھلار مۇلايىم ۋە كەڭ قورساق ئىدى. ئۇلار ئادالەتنى سۆيەتتى. ۋەھشىيلىككە ئۆچ ئىدى، ئىنسانپەرۋەر ھەم رەھىمدىل

ئىدى. بۇلاردىن ماركودىن باشقىلىرى پاجىئەلىك ئاقىۋەتكە قالدى. ماركو ھايات ۋاقتىدا ۋە ئۆلگەندىن كېيىنمۇ شانۇشەۋكەتلىك بولدى. چۈنكى، ئۇ جەمەت ئۈدۈمى بويىچە تەختكە چىققان بولۇپ، ئەسكەر ۋە خەلقلەرگە تايانمىغان. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ماركو نۇرغۇن پەزىلەتلەرنىڭ ئىگىسى ئىدى. ئۇ تەختتىكى مەزگىللىرىدە ئارمىيە بىلەن خەلقتىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى تىنچ ـ ئامان باشقۇرغان، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ كىشىلەرنىڭ نەپرىتى ۋە كەمستىشىگە ئۇچرىمىغان. پېرتىناسنىڭ پادىشاھ بولۇشى ئارمىيەنىڭ ئارزۇسىغا خىلاپ ئىدى. بۇ ئارمىيە پادىشاھ كىممودونىڭ قول ئاستىدا بەڭباش ياشاپ كۆنۈپ قالغان بولۇپ، يېڭى پادىشاھ پېرتىناس ئۇلارنى چەكلەپ ياۋاشراق قىلماقچى بولدى، ئەسكەرلەر بۇنىڭغا ئەلۋەتتە كۆنمەيتتى. ئەسكەرلەر غەزەپلىنىشكە باشلىدى، قېرىپ كەتكەن پېرتىناس كەمستىلىشكە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن تۇغقۇنلۇق كەتتى.

كۆرۈش مۇمكىنكى، ياخشىلىقمۇ يامانلىققا ئوخشاشلا نەپرەت پەيدا قىلىشى مۇمكىن. شۇڭا، مەن باشتا دېگەندەك، ھۆكۈمدار دۆلىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن بەزىدە رەزىللىك قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئەگەر سەن ئورنۇڭنى ساقلاپ قالماقچى بولىدىكەنسەن، كېرەكلىك ئادەملىرىڭ (ئامما بولامدۇ، ئەسكەر بولامدۇ، ئاقسۆڭەك بولامدۇ) نىڭ چىرىكلىشىپ يولدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ تۇرۇپ يەنە يول بەرسەڭ، بۇنداق ياخشىلىق ساڭا ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ.

بىز ئالېكساندىرنىڭ ئەھۋالىنى كۆرۈپ باقايلى، ئۇ ئىنتايىن ئاق كۆڭۈل ئادەم بولۇپ، ئۇنىڭ داڭقى داستان بولغان ئىشلىرى-

نىڭ ئىچىدە مۇنداق بىر ئىشى بار: ئۇنىڭ ھاكىمىيىتىنىڭ 14 ـ يىلى ئىدى. تا مۇشۇ چاغقىچە، ئۇ بىرەر كىشىنى ناھەق ئۆلتۈرمىگە بۇيرۇمىغانىدى. بىراق، ئۇ ئىقتىدارسىز، ئانىسىنىڭ كەينىدىن سوكۇلداپلا يۈرىدىغان، مۇستەقىل كۆزقارىشى يوق دەپ قارىلىپ، كەمسىتىلدى. ئاخىر ئارمىيە قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى.

ئەمدى بىز كىممودو، سېۋېرو، ئانتونىئو كاراكاللا، ماكسىمىنۇس قاتارلىقلارنىڭ خۇلق ـ مىجەزى ئوستىدە باشقا بىر تەرەپتىن مۇھاكىمە يۈرگۈزەيلى. ئۇلار ئۇچىغا چىققان ۋەھشىيلەر ۋە ئاچ كۆزلەر، ئەسكەرلەرنىڭ ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۇچۇن ئۇلار خەلققە ھەرقانداق زور زىيانلارنى كەلتۈرۈشتىن يانمايدۇ. كېيىن سېۋېرودىن باشقىلىرى ناھايىتى ئېچىنىشلىق ھالغا چۈشۈپ قالغاندا قالدى. سېۋېرونىڭ ئارمىيە بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتنى ساقلاش جەھەتتە ئىقتىدارى بولغاچقا ساقلىنىپ قالغان. ئۇمۇ خەلقنى ۋەھشىيانە ئەزىمۇ يۇقىرىقىدەك مۇناسىۋەت ئارقىلىق خەلقنى كۆڭۈلدىكىدەك ئىدارە قىلغان. ئۇ ئىقتىدارلىق بولغاچقا، ئەسكەرلەر ھۆرمەتلەيتتى، خەلق قورقاتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ يېڭى ھاكىمىيىتى ئۇلۇغۋار تۇس ئالغان، مەن ئۇنىڭ تۇلكە بىلەن شىرنىڭ مىجەزىنى ئۆزىگە جەم قىلغانلىقىنى قىسقىچە بايان قىلماقچى، بۇ ئىككى خىل مىجەز ھۆكۈمدار تەرىپىدىن ياخشى ئۆزلەشتۈرۈلۈشى كېرەك.

سېۋېرو پادىشاھ ئىيۇلىئانونىڭ قابىلىيەتسىزلىكىنى ئوبدان بىلەتتى، شۇڭا ئۇ ئۇنى قايىل قىلىپ مارشاللىققا كۆتۈرۈلۈۋالدى. ئەينى چاغدا ئارمىيە سىلاۋۇنىيەدە تۇراتتى، ئارمىيەنى رۇمغا يۇرۇش قىلدۇرۇش ئۇچۇن رۇمدىكى ئوردا نۆكەرلىرى تەرىپ-



دىن ئۆلتۇرۇلگەن پادىشاھ پېرتىناسنىڭ قىساسىنى ئېلىشنىڭ يوللۇق ئىكەنلىكىگە ئىشەندۈرۈشكە توغرا كېلەتتى. ئۇنىڭ ئاشۇنداق باھانىسى بار بولغاچقا، پادىشاھنىڭ سەلتەنىتىگە تىكىلىگەن نەزىرى چانىيىتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئارمىيەنى يېتەكلەپ رۇمغا يۈرۈش قىلدى. كىشىلەر بىلەن بولغۇچە ئۇ ئىتالىيەگە كىرىپ بولدى. سېۋېرو رۇماغا بارغاندىن كېيىن ئاقاقساللار كېڭىشى ئالاقزادە بولۇپ كەتتى ۋە سېۋېرونى رۇمنىڭ پادىشاھى قىلىپ تىكلەپ، رۇمنىڭ ئەسلىدىكى پادىشاھ ئىمپېرىيەنىڭ ئۆلۈتۇرۇۋەتتى. سېۋېرو ئەمدى پۈتكۈل ئىمپېرىيەنىڭ غوجىسى بولۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى. بىراق، ئۇ مەقسەتكە يېتىشتە مۇنداق ئىككى قىيىنچىلىق بار ئىدى: بىرى، ئاسىيادا تۇرۇشلۇق قىسمىنىڭ مارشالى نىگرو[1] ئۆزىنى شۇ يەرنىڭ ھۆكۈمدارى دەپ جاكارلىغانىدى؛ يەنە بىرى، غەربتىكى ئالبىنو[2] ئىسىملىك بىرى رۇم ئىمپېرىيەسىگە كۆز تىكمەكتە ئىدى. سېۋېرو بىلىپ يەتتىكى، ھەر ئىككىسى بىلەن بىرلا ۋاقىتتا دۇشمەنلىشىش ئىنتايىن خەتەرلىك. شۇنىڭ بىلەن ئۇ نىگروغا زەربە بېرىپ، ئالبىنونى ئالداشتىن ئىمارەت بىرىگە زەربە بېرىپ، بىرىنى ئۆزىگە تارتىش ھىيلىسىنى قوللىماقچى بولدى. ئۇ ئالبىنوغا خەت يېزىپ، ئۆزىنىڭ ئاقساقاللار كېڭىشى تەرىپىدىن پادىشاھ قىلىپ سايلانغانلىقىنى، بۇ شان ـ شەرەپتىن ئالبىنو بىلەن بىرلىكتە بەھرىمەن بولۇشنى خالايدىغانلىقىنى، ئالبىنوغا قەيسەر دەپ نام بېرىدىغانلىقىنى، ئاقساقاللار كېڭىشىنىڭ ئالبىنو سېۋېرونىڭ

① نىگرو ـــ 194 ـ يىلى پادىشاھ دەپ ئاتىلىپ، 195 ـ يىلى ئەسكەرلەر تەرىپىدىن ئۆلتۇرۇلگەن.

② ئالبىنو ـــ 193 ـ يىلى پادىشاھ دەپ ئاتىلىپ، 197 ـ يىلى ئۆلتۇرۇلگەن.



سەپدىشى دەپ ئېلان قىلىدىغانلىقىنى ئېيتتى. تۈزاققا چۈشكەن ئالبىنو قوبۇل قىلدى. لېكىن، سېۋېرو نىگرونى ئۆلتۈرۈپ، شەرقنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن رۇمغا قايتتى ـ دە، ئالبىنو ئۆزىگە قىلىنغان شەپقەتكە قانائەت قىلماي ماڭا قەست قىلماقچى بولدى، دەپ ئاقساقاللار كېڭىشىگە شىكايەت سۇندى. شۇنداق قىلىپ، ئۇ ۋەجدانسىز ئالبىنونى جازالماقچى بولدى. ئۇ قوشۇننى باشلاپ فرانسىيەگە كىردى ـ دە، ئۇ يەردە ئالبىنو بىلەن ئۇچراشتى. سېۋېرو ئاخىر ئالبىنونىڭ ئورنى ۋە ھاياتىنى تارتىپ ئالدى.

سېۋېرونىڭ ھەربىكتىنى ئەستايىدىل كۆزەتكەندە شۇنى بايقىغىلى بولىدۇكى، سېۋېرو ھەم ياۋۇز شىر، ھەم ھىيلىگەر تۈلكە ئىدى. كىشىلەر ئۇنى قورقۇپ تۇرۇپ ھۆرمەتلەيتتى، ئارمىيەمۇ ياخشى كۆرەتتى. ئۇنىڭ يېڭىدىن ئوتتۇرىغا چىققان تۇرۇپمۇ شۇنچە زور ھوقۇققا ئىگە بولۇشى ھەيران قالارلىق ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ بۇيۇك شان ـ شەرىپى ئۇنىڭغا قالقان بولدى. بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىش تۈپەيلىدىن كېلىپ چىقىدىغان ئاۋام نەپرىتىدىن ساقلاپ قالدى. ئۇنىڭ ئوغلى ئانتونىئومۇ مۇنەۋۋەر شەخس بولۇپ، خەلقنىڭ نەزىرىدە كامىل پەزىلەت ئىگىسى ئىدى، ئەسكەرلەرمۇ ئۇنى ھىمايە قىلاتتى. ئۇ ھەربىي كۈچكە ئېتىبار بېرەتتى، قاتتىق قىينىچىلىقلارغا بەرداشلىق بېرەتتى. ئېسىل تائام، ھەشەمەتلىك نەرسىلەرگە ئىنتىلمەيتتى. شۇڭلاشقا، پۈتكۈل ئارمىيە ئۇنى ياخشى كۆردى. بىراق، ۋەھشىيلىكتە ئۇنىڭ تەڭدىشى يوق ئىدى. ئۇ جانلارغا تاش يۈرەكلىك بىلەن زامىن بولاتتى، ئۇ رۇم ئاھالىسىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمىنى ۋە پۈتكۈل ئالېكساندرىيە ئاھالىسىنى قىرىپ تاشلىدى.

پۈتكۈل دۇنيا ئۇنىڭدىن نەپرەتلەندى، ئەتراپتىكىلەر ئۇنىڭدىن قورقۇشقا باشلىدى. ئاخىرى ئۇ ئۆزىنىڭ قوشۇنىدىكى يۈز بېشى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. كىشىنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغىنى شۇكى، ھۆكۈمدارلار بۇنداق ئۆلۈمدىن خالىي بولالمايتتى. چۈنكى، بۇنداق سۈيىقەست قەتئىي نىيەت، ئىنچىكە پىلان ئارقىسىدا ئەملگە ئاشاتتى. ھەرقانداق ئادەم ئۆلۈمدىن قورقمىسىلا باشقىلارنى ئۆلتۈرەلەيتتى. بىراق، بۇ خىل ئۆلۈمدىن ھۆكۈمدارلار ئانچە ئەنسىرەپ كەتمىسمۇ بولىدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ يۈز بېرىش ئېھتىماللىقى ناھايىتى ئاز بولىدۇ، ھۆكۈمدارلار باشقىلارغا ئانتونىئوغا ئوخشاش ئېغىر زىيانكەشلىك قىلماسلىقى كېرەك. ئانتونىئو ئۆزىنىڭ ئارمىيەسىدىكى بىر يۈز بېشىنىڭ قېرىندىشىنى قاتتىق خورلاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇ ھەر كۈنى يۈز بېشىغا تەھدىت سالاتتى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئانتونىئو تېخى بۇ يۈز بېشىنى مۇھاپىزەتچىلەر ئەترىتىنىڭ باشلىقلىق ئورنىدا تۇرغۇزۇۋەرگەنىدى. كېيىنكى ئەملىيەت ئاتونىئونىڭ ئەخمىقانە ئىش قىلغانلىقىنى دەللىلىدى.

ئەمدى كىمودو ھەققىدە توختىلايلى. ئۇ ماركونىڭ ئوغلى بولۇپ، رۇم ئىمپېرىيەسىنىڭ تەختىنى ئاسانلا قولغا كەلتۈرۈۋالدى. ئۇ دادىسىنىڭ قىلغانلىرى بويىچە، ئارمىيە بىلەن خەلقنى تەڭ رازى قىلىپ ماڭغان بولسا ئورنىنى تارتقۇزۇپ قويمايتتى. ئۇ تۇغما ياۋۇز ۋە ۋەھشىي بولغاچقا، خەلقنى ئاچ كۆزلەرچە بۇلىدى، ئارمىيەسىگە خۇشامەت قىلىپ خورىكىنى ئۆستۈرۈۋەتتى، يەنە كېلىپ ئۇ ئۆزىنىڭ ئابرۇيىنى قوغداشقا دىققەت قىلىپ كەتمەيتتى. ھەمىشە مەيدانغا چۈشۈپ گىلادىئاتورلار بىلەن ئېلىشاتتى. باشقىلارنىڭ كەمستىشىنى قوزغايدىغان، ئۆزىنىڭ

خانلىق سەلتەنىتىنىڭ ھەيۋىتىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان چاكىنا قىلىقلاردىن باش تارتمايتتى. ئاخىرى ئەسكەرلەر ئۇنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولدى. نەپرەت ۋە كۆزگە ئىلماسلىقلار بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ قارشىلىققا ئايلاندى ـ دە، خەلق تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈپ تاشلاندى.

ئەمدى ماكسىمىنۇسنىڭ خاراكتېرىگە كەلدۇق. ئۇ ئىنتايىن ئۇرۇشخۇمار ئىدى. باشتا ئېيتقانداك، رۇم ئارمىيەسى پادىشاھ ئالېكساندىرنىڭ ئاجىزلىقىدىن نارازى بولۇپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتتى ۋە ماكسىمىنۇسنى تەختكە چىقاردى. ئەمما، ماكسىمىنۇس پادىشاھ بولۇشنىڭ تەمىنى راۋۇرۇس تېتىيالمىدى. ئۇ مۇنداق ئىككى ئىش تۈپەيلىدىن خەلقنىڭ نەپرىتىگە ۋە كەمستىشىگە ئۇچرىدى: بىرىنچىدىن، ئۇ تۆۋەن تەبىقىدىن كېلىپ چىققانىدى. ئەسلىدە ئۇ تېرىس (Thrace) دېگەن يەردە پاردىچى ئىدى. كىشىلەر بۇنى ئوبدان بىلەتتى. ئىككىنچىدىن، ئۇ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندىن كېيىن رۇم ئىمپېرىيەسىنىڭ خانلىق ئورنىنى قولغا ئالماستىن، ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلىرىنىڭ رۇم ۋە ئىمپېرىيەسىنىڭ باشقا جايلىرىدا ۋەھشىيانە ئىشلارنى قىلىشىغا يول قويدى. نەتىجىدە، ئەل ئىچىدە ۋەھشىيلىك نامىنى ئالدى. كىشىلەر ئۇنى ئەسلىدىنلا كەمسىتەتتى، ئەمدى ئۇنىڭ ۋەھشىيلىكى تۈپەيلى نەپرەتمۇ پەيدا بولدى، ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەتلەر ئالدى بىلەن ئافرىقىدا پەيدا بولدى. ئاندىن رۇمدىكى ئاقساقاللار كېڭىشىدە، رۇم ۋە ئىتالىيە خەلقلىرى ئارىسىدا، ھەتتا ئۆزىنىڭ ئارمىيەسى ئىچىدىمۇ پەيدا بولۇشقا باشلىدى. ئۇ ئارمىيەسىگە ئاكۇلىيەگە ھۇجۇم قىلىڭلار دەپ بۇيرۇق بەرگەن، ئارمىيە بۇ ئىشنى قىيىن دەپ قاراپ، ماكسىمىنۇسنىڭ يولسىزلىقىدىن غە-

زەپلەندى. ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىنىڭ شۇنچە كۆپ ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئەسكەرلەر ئۇنى ئۆلتۈرۈشتىن ئانچە ئەيمىنىپ كەتمىدى.

مەن ئېلىئۇگابالو، ماكرىنو، ئىيۇلىئانولار ھەققىدە توختالماقچى ئەمەسمەن. چۈنكى، بۇلار سېپى ئۆزىدىن پەسكەشلەر ئىدى. شۇڭا، ئۇلار تېزلا بەربات بولۇشقان، بۇ يەردە باشتىكى بايانلارنى خۇلاسلەشكە توغرا كەلدى. مېنىڭچە، دەۋرىمىزدىكى ھۆكۈمدارلاردا ئۆز ئارمىيەسىگە خۇشامەت قىلىپ پالاكەتكە ئۇچراش ئەھۋاللىرى بۇرۇنقى دەۋرلەرگە نىسبەتەن ئاز بولدى. گەرچە ئۇلار ئەسكەرلەرگە مۇئەييەن دەرىجىدە ئېتىبار بېرىشكە مەجبۇر بولغان بولسىمۇ، دۇچ كەلگەن مۇشكۈلاتلىرىنى تېزلا ھەل قىلىشتى. چۈنكى، دەۋرىمىز ھۆكۈمدارلىرىدا قەدىمكى رۇم ئىمپېرىيەسىگە ئوخشاش ھۆكۈمەت مەمۇرىيىتى ۋە يەرلىك ھۆكۈمەت ئورگانلىرى بىلەن چەمبەرچاس باغلىنىپ كەتكەن قورال كۈچى يوق. رۇم ئىمپېرىيەسى دەۋرىدە ئەسكەرلەرنى خەلقتىن مۇھىم دەپ بىلىش زۆرۈر دەپ قارالغان بولسا، بۇ پەقەت ھۆكۈمدار ئۈچۈن ئەسكەرلەرنىڭ بەكمۇ زۆرۈرلۈكىدىن بولغان. دەۋرىمىزدە تۈركىيە ۋە سۇدان پادىشاھلىرىدىن ئۆزگە پادىشاھلار خەلقنى رازى قىلىشنى ئەسكەرلەرنى رازى قىلىشتىن مۇھىم دەپ قارايدىغان بولدى. تۈركىيە پادىشاھىنى نەزەردىن ساقىت قالدۇرۇشۇمدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇنىڭ 12 مىڭ پىيادە ئەسكىرى، 15 مىڭ ئاتلىق ئەسكىرى بار بولۇپ، پادىشاھلىقنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە قۇدرىتى شۇلارغا باغلىق ئىدى. شۇڭا، تۈركىيە پادىشاھى ئارمىيە بىلەن دوستانىلىقنى كۈچەيتىپلا قالغان

تەرەپلەر ھەققىدە باش قاتۇرمىسىمۇ بولاتتى. بۇ قائىدە سۇدان پادىشاھلىقىغىمۇ مۇۋاپىق كېلىدۇ. بۇ پادىشاھلىق پۇتۇنلەي ئەسكەرلەرنىڭ كونترولىلۇقىدا بولۇپ، سۇلتان ئەسكەرلىرىگە خۇشامەت قىلمىسا بولمايتتى. شۇنىڭ بىلەن، خەلقنىڭ ھايات ـ ماماتى بىلەن كارى بولمايتتى. دىققەت قىلىشقا ئەرزىيدىغىنى شۇكى، سۇدان دۆلىتى باشقا ئەللەرگە ئانچە ئوخشاپ كەتمەيتتى. ئۇنىڭ تۈزۈمى كاتولىك دىنىدىكى پاپا تۈزۈمىگە ئوخشاپ كېتەتتى. بۇ دۆلەت ۋارىسلىق تۈزۈمىدىكى پادىشاھلىقلارغا ياكى يېڭى بارلىققا كەلگەن پادىشاھلىقلارغا ئوخشىمايتتى. پادىشاھ جەمەتلىرى پادىشاھ ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا ۋارىسلىق قىلمايتتى، بەلكى پادىشاھ نوپۇزى بار بولغان ئاقساقاللار تەرىپىدىن تاللاپ بېكىتىلەتتى. بۇ بىر خىل قەدىمىي تۈزۈم بولۇپ، يېڭى پادىشاھلىقلار ۋارىسلىق ھوقۇقى مەسلىسىدە دۇچ كەلگەن ئاۋارىچىلىكلەر بۇ تۈزۈمنى يولغا قويغان دۆلەتتە مەۋجۇت ئەمەس ئىدى. بۇنداق ئەھۋالدا، پادىشاھ يېڭى بولسىمۇ، ھاكىمىيەت تەرتىپى قەدىمىي ئىدى. يېڭى پادىشاھنىڭ تەختكە ئولتۇرۇش مۇراسىمى مىراسخورلۇق تۈزۈمىدىكى پادىشاھنىڭ تەختكە چىقىشىدەك ھەشەمەتلىك بولاتتى.

بىز يەنە ئەسلىي گېپىمىزگە قايتىپ كېلەيلى. كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر يۇقىرىقى تەرەپلەرنى تەتقىق قىلىپ كۆرسەت تەبىئىي ھالدا شۇنى بايقايدۇ: يۇقىرىقى ھۆكۈمرانلار بىر بولسا غەزەپ ـ نەپرەتكە يولۇققانلىقىدىن، بىر بولسا ئابرۇيىنىڭ چۈشۈپ كەتكەنلىكىدىن ۋەيران بولغان. بۇنداق ۋەيران بولۇش قانداق يۈز بەرگەن دېگەن، پادىشاھلارنىڭ



هۆكۈمدارلار دەستۇرى

قوللانغان ئۇسۇللىرى ئوخشاش بولمىغاچقا، تاللانغان ئۇسۇل، ۋاستىلەرنىڭ مۇۋاپىق كېلىش ـ كەلمەسلىكىگە ياراشا بەزىلىرى قۇتلۇق بولاتتى، بەزىلىرى هالاك بولاتتى. يېڭى هۆكۈمدار هېسابلىنىدىغان پېرتىناس بىلەن ئالېكساندىر ئۇچۇن ئېيتقاندا، ۋارىسلىق ئورنىغا ئېرىشكەن ماركونى دوراش ئەھمىيەتسىزلا بولۇپ قالماي، يەنە زىيانلىق ئىدى. شۇنداقلا، كاراكاللا، كىممودو ۋە ماكسىمىنۇسلارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، سېۋېرونى دوراش خەتەرلىك ئىدى. چۈنكى، ئۇلاردا سېۋېرو كەبى ئىشلارنى ئېلىپ بارغۇدەك ئۇماچ يوق ئىدى. شۇڭا، يېڭى هۆكۈمدار ماركو ياكى سېۋېرونى دورىماسلىقى كېرەك. ئەمما، ئۇ سېۋېرودىن دۆلەتكە پايدىلىق تەجرىبىلەرنى، ماركودىن شان ـ شەرەپكە كەلتۈرىدىغان تەجرىبىلەرنى ئۆگىنىپ، قولىدىكى دۆلەتنى قوغداپ قېلىشى كېرەك.





دۈشمىنىڭ بىلەن دوست بول

▲ نۇرغۇن كىشىلەر شۇنداق قارايدۇ: ئاقىل پادىشاھ پۈر-سەت تاپقان ھامان مەخپىي ھالدا ئۆزىگە دۈشمەن تەييارلايدۇ ۋە ئۇلارنى يەكسان قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ئاشۇرىدۇ.

▲ ئۆز ھۆكۈمىتىدىن رازى بولغان، يېڭى ھۆكۈمدارغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسىدە بولغان كىشىلەرنىڭ دوستلۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۆز ھۆكۈمىتىدىن نارازى بولغان، يېڭى ھۆ-كۈمدارغا يارىمم قىلغان كىشىلەرنىڭ دوستلۇقىنى قولغا كەلتۈ-رۈشكە نىسبەتەن كۆپ ئاسان!

▲ ھۆكۈمدار ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئەڭ ياخشى قورغان خەلق-نىڭ ھىمايىسىدۇر. ئەگەر خەلق سەندىن نەپرەتلەنسە قورغىنىڭ بولغان ھالەتتىمۇ، ئۇ قورغان سېنى قۇتقۇزۇپ قالالمايدۇ.

قولىدىكى زېمىننى مۇقىم ساقلاش ئۈچۈن بەزى ھۆ-كۈمدارلار قارام ئەلنىڭ پۇقرالىرىنى ئۆز ئارمىيەسىدىن مەھرۇم قىلىۋېتىدۇ، يەنە بەزى ھۆكۈمدارلار قارام ئەلنىڭ زېمىنلىرىنى نۇرغۇن بۆلەكلەرگە ئايرىۋېتىدۇ، بەزى ھۆكۈمرانلار باشقىلارنى قارىمۇقارشىلىققا سېلىپ قويۇپ ئوتتۇرىدىن نەپ ئالىدۇ، يەنە بەزى ھۆكۈمدارلار يېڭى ھاكىمىيەتنى يۈرگۈزۈشكە باشلىغاندا



ئۆزلىرىدىن گۇمان قىلىشقان كىشىلەرنى ئەپلەپ ئۆز يېنىغا تارتىدۇ. بەزى هۆكۈمدارلارمۇ بارکى، ئۇلار قورغان سالىدۇ، بە-زىلىرى مۇداپىئە قورغانلىرىنى يەكسان قىلىپ تاشلايدۇ. گەرچە بۇ هەقتە ئېنىق هۆكۈم چىقارغۇدەك تەپسىلاتلارغا ئىگە بولمە-سىمۇ، شەرھلەپ ئۆتۈشنى لايىق تاپتىم.

مەن يېڭى هۆكۈمدارنىڭ ئۆز ئېلىنىڭ خەلقىنى قورال-سىزلاندۇرغانلىقى هەققىدە زىنهار ئاڭلاپ باقمىدىم. ئەكسىچە، هۆكۈمدار ئۆز ئېلىنىڭ پۇقرالىرىنىڭ قورالسىز ئىكەنلىكىنى بايقىغان هامان ئۇلارنى قوراللاندۇرىدۇ. چۈنكى، ئۆز ئېلىڭ قوراللانسا، بۇ قورال بەربىر سېنىڭ بولۇپ هېسابلىنىدۇ. شۇ چاغدىلا سېنىڭ نەزىرىڭدىكى گۇمانلىق ئادەملەرمۇ ساڭا سادىقلىق بىلدۈرىدۇ، ساڭا بۇرۇندىنلا سادىق كىشىلەر ساداقىتىنى تېخىمۇ ئاشۇرۇپ ئادەتتىكى پۇقرالىقتىن تەرەققىي قىلىپ سەممىي گۇماشتاڭغا ئايلىنىدۇ. ئەلۋەتتە، پۇقرالىرىڭنىڭ هەممىسىنى بىردەك قوراللاندۇرۇپ بولالمايسەن. شۇڭا، سەن ئۇلارنىڭ ئارد-سىدىكى مەلۇم ساندىكىلىرىنى قوراللىنىش ئىمتىيازىغا ئىگە قىلساڭ، قالغانلىرىغىمۇ تاقابىل تۇرالايسەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سەن ئالاهىدە ئىمتىيازدىن بەهرىمەن قىلغان ئاشۇ كىشىلەر سېنىڭ قىلغانلىرىڭنى بىلىپ، ساڭا مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ. باشقىلار بۇنى توغرا چۈشىنىدۇ، چۈنكى ئۇلار ئەڭ زور خەتەرگە تەۋەككۈل قىلىدىغان ۋە زور مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئالغان كىشىلەر هامان هۆكۈمدارنىڭ شەپقىتىگە ئېرىشىشكە هەقلىق دەپ چۈشىنىدۇ. ناۋادا سەن ئۇلارنى قورالسىزلاندۇرساڭ، ئۇلار-نىڭ زىتىغا تەگكەن بولسەن ۋە شۇنى ئىسپاتلىغان بولسەن: سېنىڭ ئۇلارغا ئىشەنمەسلىكىڭ بىر بولسا ئاجىزلىقىڭدىن، بىر بولسا ئۆزۈڭگە بولغان ئىشەنچىڭنىڭ كەملىكىدىن بولغان بولە-

دۇ. بۇلار ئاخىر ساڭا بولغان نەپرەتنى پەيدا قىلىدۇ. يەنە كېلىپ، سەن ھەمىشە قورالسىزلانغان ھالەتتە تۇرالمايسەن، ئۇنداق ھالەتتە ياللانما قوشۇنغا ھاجەتمەن بولۇپ قالىسەن. مەن ياللانما قوشۇن ھەققىدە باشتا سۆزلەپ ئۆتكەن، ياللانما قوشۇن ھەرقاچە خىللانغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ سانى بەربىر ئاز بولىدۇ ـ دە، كۆچلۈك دۈشمەنلەرگە ۋە گۈمانلىق پۇقرالارغا تاقابىل تۇرالمايدۇ ھەم سېنى قوغداشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. شۇڭا، بىر يېڭى دۆلەتنىڭ ھۆكۈمدارى ئۆز ئېلىنىڭ پۇقرالىرىنى قوراللاندۇرماي قالمايدۇ. بۇنداق ئىشلار تارىختا كۆپ ئۇچرايدۇ.

بىراق، بىر ھۆكۈمدار باشقا بىر ئەلنىڭ زېمىنىنى بېسۋېلىپ، بۇ زېمىننى ئۆز دۆلىتىنىڭ قوشۇۋالغان قىسمىغا ئايلاندۇرغاندا، بۇ زېمىندىكى خەلقنى ئارمىيە كۈچىدىن مەھرۇم قىلىشى لازىم، سەن بىلەن بىر تەرەپتە تۇرغانلار ئەلۋەتتە بۇنىڭ سىرتىدا. ئەمما، قورالسىزلاندۇرۇش ھاجەتسىز بولغان ئاشۇ ئاز سانداكى كىشىلەرنىمۇ ئېپىنى توغرىلاپ ئاجىزلاشتۇرۇشۇڭ ۋە قايتىدىن تەشكىللىشىڭ زۆرۈر. شۇنداق قىلغاندىلا بۇ يېڭى زېمىنىڭ بارلىق كۈچى سېنىڭ ئىلكىڭگە ئۆتىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز ۋە دانىشمەن ھېسابلانغان كىشىلىرىمىز شۇنداق ئېيتىشقان: پىستويانى ئېرىشمەكچى بولساڭ گۈرۈھلار ماجىراسىدىن پايدىلان، پىسانى ئېرىشمەكچى بولساڭ قورغان ياسا. شۇڭلاشقا، ئۇلار ئۆز پۇقرالىرى بار زېمىنغا ئاسان ئېرىشىش ئۈچۈن پۇقرالار ئارىسىغا زىددىيەت ئۇرۇقىنى چېچىشقان. بۇرۇن ئىتالىيە ھوقۇق تەڭپۇڭلاشقان بىر خىل ھالەتتە تۇرغان، ئەلۋەتتە بۇ ياخشى كەيپىيات، ئەمما مېنىڭچە بۇ نۆۋەتتىكى ۋەزىيەت ئۈچۈن ھېكمەت بولالمايدۇ. چۈنكى، بۇنداق بۆلگۈنچىلىكنىڭ بىرەر پايدىسى بارلىقىنا كۆزۈم يەتمەيدۇ. ئەكسىچە دۈشمەن يېڭ

قىنلىشىپ كەلگەندە ئىچكى جەھەتتە بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرغان بۇ شەھەر ئاسانلا ئىشغالىيەتكە ئايلىنىدۇ. چۈنكى، بۆلۈنمە ھالەت ئىچىدىكى ئاجىز تەرەپ دۈشمەن تەرەپكە ئۆتۈپ كېتىشى مۇمكىن، بۇنداق بولغاندا باشقا تەرەپلەرمۇ پۈت تىرەپ تۇرۇشقا ئامالسىز قالىدۇ.

ئىشەنچىم كاملىكى، ۋېنتسىيەلىكلەر يۇقىرىقى تەكلىپنىڭ ئىلھامى بىلەن ئۆزىگە قارام بولغان شەھەردە گۇئېلف (Guelfe) ۋە جىبېللىن[1] (Gibelline) دىن ئىبارەت ئىككى چوڭ گۇرۇھنى تەربىيەلەپ يېتىلدۈردى. ۋېنتسىيەلىكلەر بۇ گۇرۇھلار ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنى گەرچە قان تۆكۈش دەرىجىسىگە كۆتۈرمىگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى چوڭايتىپ، پۇقرالىرىنى ئۆزئارا نىزا ـ ئاداۋەتكە سېلىپ قويۇپ، ۋېنتسىيەلىكلەرگە پۈت ئاتقۇدەك چولىسىنى قويمىدى. ۋاھالەنكى، بۇنداق قىلىش ۋېنتسىيەلىكلەرگە پايدىلىق بولۇۋەرمىدى. ۋېنتسىيەلىكلەر ۋىيلا ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن شەھەر پۇقرالىرىنىڭ بىر قىسمى ۋېنتسىيەلىكلەرنىڭ قولىدىن ئۆز دۆلىتىنى قايتۇرۇۋالدى. روشەنكى، بۇنداق ئۇسۇلىنى قوللىنىش ھۆكۈمدارنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئاشكارىلايدۇ، خالاس. چۈنكى، كۈچلۈك بىر ھۆكۈمەت ھەرگىزمۇ ئۇ خىل بۆلۈنمە ھالەتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا يول قويمايدۇ. ئۇ خىل بۆلۈنمە ھالەتتىن پەقەت تىنچلىق مەزگىللىرىدىلا نەپ ئالغىلى بولىدۇ. بۇنداق ئەھۋالدا پۇقرالارنى باشقۇرۇش ئوڭاي بولىدۇ. بىراق، ئۇرۇش باشلانسىلا ئۇنداق ئىستراتېگىيە تولىمۇ بىمەنە نەرسە بولۇپ قالىدۇ.

---

① 12 ـــ 15 ـ ئەسىرلەر ئارىلىقىدا توقۇنۇشۇپ كەلگەن ئىككى چوڭ سىياسىي گۇرۇھنىڭ نامى.

شۇبھىسىزكى، ھۆكۈمدار ھەر خىل قىيىنچىلىق ۋە قارشىلىقلارنى يەڭگەندىن كېيىن ئۇلۇغۋارلىشىدۇ. تەلەي ئىلاھى يېڭى ھۆكۈمدارنى ئۇلۇغۋارلاشتۇرماقچى بولغاندا، ئۇ مىراسخورلۇق ھوقۇقىغا ئېرىشكەن ھۆكۈمدارغا نىسبەتەن ئۇلۇغۋارلىق شان-شەرىپىگە موھتاج بولۇپ تۇرغان بولىدۇ. دەل مۇشۇ چاغدا، تەلەي ئىلاھى يېڭى ھۆكۈمدارغا يېڭى دۇشمەنلەرنى تەييارلاپ قويىدۇ، ئۇ بۇ دۇشمەنلەر بىلەن كۈرەش قىلىدۇ، ئۇلارنى يېڭىدۇ، شۇنداق قىلىپ، دۇشمەنلىرى تەمىنلىگەن پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ تېخىمۇ بۈيۈك ئورۇنغا چىقىدۇ. شۇڭا، نۇرغۇن كىشىلەر شۇنداق دەيدۇ: ئاقىل پادىشاھ پۈرسەت تاپقان ھامان مەخپىي رەۋىشتە ئۆزدىگە دۇشمەن تەييارلايدۇ ۋە ئۇلارنى يەكسان قىلىپ ئۆزىنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى ئاشۇرىدۇ.

ھۆكۈمدارلار، بولۇپمۇ يېڭى ھۆكۈمدارلار مۇنداق بىر ھادىسىنى بايقاشقان: ھوقۇقنى قولغا ئالغان دەسلەپكى چاغدا، ھۆكۈمدار تەرىپىدىن گۇمانلىق دەپ قارالغان كىشىلەر ئىشەنچلىك دەپ قارالغان كىشىلەرگە نىسبەتەن ساداقەتمەن ۋە پايدىلىق بولۇپ چىقتى. سىينا پادىشاھى پاندولفو پېتروچى باشقىلارغا قارىغاندا گۇمانلىق سانالغان كىشىلەرنى كۆپ ئىشقا سالاتتى. ئەمما، بۇ خىل ئۇسۇلنى قوللىنىشتا يەنىلا ئۆلۈك قوللانمايكونكرېت ئەھۋالغا قاراپ تەتبىقلىغان تۇزۇك. مەن شۇنداق ئويلايمەن: بىر يېڭى ھۆكۈمەت ئىش باشلىغان چاغدىكى دۇشمەنلەر ئۆزلىرىنىڭ ئورنىنى قوغداپ قېلىشنى ئويلايدىغان كىشىلەردىن ئىبارەت بولسا، يېڭى ھۆكۈمدار ئۇلارنى ئۆزى ئۇچۇن ئاسانلا مايىل قىلالايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇلار ھۆكۈمدارغا بولغان ياخشى ئىشلىرى ئارقىلىق گۇمانىنى يۇيۇش كېرەك دەپ بىلگەچكە، ھۆكۈمدار ئۇچۇن ساداقەتمەنلىك بىلەن ئىشلەشكە

مەجبۇر بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھۆكۈمدار بۇنداق كىشىلەردىن ئېرىشكەن ياردەم باشقىلارنىڭ پايدىسىدىن كۆپ بولىدۇ. چۈنكى، باشقىلار بولسا ھۆكۈمدارغا زور بىخەتەرلىك تۇيغۇسى بىلەن خىزمەت قىلىدۇ ـ دە، ھۆكۈمدارنىڭ خىزمىتىگە دېگەندەك كۆڭۈل بۆلۈپ كەتمەيدۇ.

يەرلىك خەلقنىڭ ئىچىدىكى بىر قىسىملارنىڭ مەخپىي ياردىمى بىلەن يېڭى بىر ئەلگە ئېرىشكەن ھۆكۈمدار ئۇچۇن ئېيتقاندا، شۇنداق ئاگاھلاندۇرۇش بېرىمەنكى، ئۇ ئۇلارنىڭ نېمە ئۈچۇن شۇنداق قىلغانلىقى (ھۆكۈمدارغا يوشۇرۇن ياردەم قىلغانلىقى)نى ياخشى مۇھاكىمە قىلىشى لازىم. ئەگەر بۇ ياردەم مۇشۇ ھۆكۈمدارغا بولغان تەبىئىي ھېسسىياتتىن كەلمەي، بەلكى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمىتىگە بولغان نارازىلىقتىن كەلگەن بولسا، ئۇنداقتا، ھۆكۈمدار يېڭى زېمىنغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇلار بىلەن ياخشى مۇناسىۋەتنى ئىزچىل ساقلاپ قېلىشنى، نۇرغۇن تىرىشچانلىقلارنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى، ئۇلارنىڭ تەلىپىنى تولۇق ئورۇنلاش مۇمكىن ئەمەس. تارىختا يۈز بەرگەن بۇ خىل ئىشلارنىڭ سەۋەبىنى ياخشى كۆزىتكەندە شۇنى بايقىغىلى بولىدۇ: ئۆزىنىڭ ھۆكۈمىتىدىن رازى بولۇپ يېڭى ھۆكۈمدارغا دۈشمەنلىك پوزىتسىيەسىدە بولغان كىشىلەرنىڭ دوستلۇقىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۆز ھۆكۈمىتىدىن نارازى بولۇپ، يېڭى ھۆكۈمدارنىڭ بۇ ئەلنى ئىگىلىشىگە ياردەم قىلغان كىشىلەرنىڭ دوستلۇقىنى قولغا كەلتۈرۈشكە قارىغاندا كۆپ ئاسان!

يېڭى زېمىننى مۇقىم ساقلاش ئۇچۇن ھۆكۈمدارلار مۇنداق قىلىشقا ئادەتلەنگەن: قەلئە ياساش خىرىسلارغا تاقابىل تۇرۇش-نىڭ قورالى بولدى، شۇنداقلا ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇمدىن مۇداپىئە-لىنىدىغان پاناھگاھ بولدى. مەن بۇنداق قىلىشقا قوشۇلمەن،



چۈنكى ئۇ ئەزەلدىن بېرى ئىشلىتىپ كېلىنگەن ئۇسۇل. ئەمما، بىز ئۆز دەۋرىمىزگە دائىر ئىشلاردىن شۇنى كۆردۇقكى، مىزىر نىكولو ۋىتىللى ئۆز دۆلىتىنى قوغداپ قېلىش ئۈچۈن كاستېلـلو شەھىرىدىكى ئىككى قورغاننى بۇزۇۋەتتى. يەنە ئوربىنو كـەنەزى گۈيدو ئوبالدو[1] چىسارى بورجىئا تەرىپىدىن قوغلىنىپ تارتىۋېلىنغان زېمىنغا قايتا ئېرىشكەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى قورغانلارنىڭ ھەممىسىنى تۈزلىۋەتتى. چۈنكى، ئۇ شۇنى ھېس قىلغانكى، مۇشۇ قورغانلار بولمىغان بولسا، بۇ زېمىن ئۇنىڭ قولىدىن ئوڭايلىقچە كەتمەيتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بېنـ ۋۈلىمۇ پولونىيەگە قايتقاندىمۇ ئوخشاش چارە قوللاندى. چۈنكى، قورغان بەزىدە پايدىلىق، بەزىدە پايدىسىز. ئۇ مەلۇم چارىنى ئىشقا سېلىش ئارقىسىدا پايدىلىق بولۇشى مۇمكىن. يەنە باشقا مەلۇم بىر چارىنى قوللانغاندا زىيانلىق بولۇپ چىقىشى مۇمكىن. ئەگەر ھۆكۈمدار ئۆز پۇقرالىرىدىن بەكرەك قورقسا چوقۇم قورـ غان ياسىشى لازىم، ئەگەر ھۆكۈمدار چەت ئەللىكلەردىن بەكرەك قورقسا قورغان سېلىش ھاجەتسىز.

فىرانسىسكو سفورزا ياسىغان مىلان قورغانلىرىنىڭ ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا كەلتۈرگەن ئاۋارىچىلىكى دۆلىتىگە كەلتۈرگەن ئاۋارىچىلىككە قارىغاندا زىيادە كۆپ بولغان. ھۆكۈمدار ئۈچۈن ئەڭ ياخشى قورغان دەل خەلقنىڭ ھىمايىسىدۇر. ئەگەر خەلق سەندىن نەپرەتلەنسە، سېنى ھەرقانداق قورغان قۇتقۇزۇپ قالالـ مايدۇ. خەلق قولىغا قورال ئېلىپ ساڭا قارشى قوزغالغاندا چەت ئەل كۈچلىرى ئىككىلىنىپ ئولتۇرمايلا خەلققە يارىدەم قىلىدۇ. بۇنداق شارائىتتا، خەلق ھامان ئىتتىپاقداش تاپىدۇ. دەۋرىمىزـ

① ئوبالدو ــ (1472 ــ1508) كىنەز ئوربىنونى كۆرسىتىدۇ.



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

دىن قورغانىنىڭ پايدىسىنى كۆرگەن بىرەر ھۆكۈمدارنى تاپالمايمىز. بىراق، گىراف خانىم فورلى بۇنىڭ سىرتىدا، ئۇنىڭ ئېرى جىرولامو قەتل قىلىنغاندىن كېيىن خەلقنىڭ غەزىپىدىن قۇتۇپ قورغانغا كىرىۋالدى ـ دە، مىلانىنىڭ ياردەمچىسى كۈتتى ۋە ئاخىر دۆلىتىنى ساقلاپ قالدى. ئەينى ۋاقىتتا قوزغىلاڭچىلارغا چەت ئەل كۈچلىرى ياردەم قىلالمىغاندى. كېيىن چىسارى بورجىئا ھۇجۇم قىلغاندى، گىراف خانىمنىڭ قارشى چىققۇچىلىرى چەت ئەللىكلەر بىلەن ئىتتىپاق تۈزگەندە گىراف خانىمغا نىسبەتەن قورغانىنىڭ پايدىسى تەگمىدى. دېمەك، خەلقنىڭ نەپرىتىنى قوزغىماسلىق قورغان ياساشتىنمۇ بىخەتەردۇر.

مەلۇمكى، مەن قورغان ياسىغان ياكى ياسىمىغان ھۆكۈمدارلارنى ئۆز لايىقىدا مۇئەييەنلەشتۈرىمەن. مەن پەقەت قورغانغا ئىشىنىپ كېتىپ خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئېتىبارسىز قارىغان ھۆكۈمدارلارنىلا ئەيىبلەيمەن.





هۆرمەتكە ئېرىشىشنىڭ ئېپى ۋە دىپلوماتىيە تەدبىرلىرى

▲ ئۇلۇغۋار ئىش ۋە ئۆزى ئۈلگە كۆرسىتىشتىن باشقا ھېچقانداق ئىش ھۆكۈمدارنى تېخىمۇ زور ھۆرمەتكە ئېرىشتۈرەلمەيدۇ.

▲ بىراۋنىڭ جەمئىيەتتە ياخشى ـ يامان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بىرەر ئالاھىدە ئىشنى قىلغاندا، ئۇ (بېرنابو) پۈرسەتنى چىڭ تۇتۇپ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قاتتىق جەلپ قىلىدىغان ئۇسۇللار بىلەن ئۇنى مۇكاپاتلايتتى ياكى جازالايتتى. بۇنداق قىلىش ھۆكۈمدارنىڭ ئۇلۇغلۇقىنى كۆرسىتىشگە پايدىلىق ئىدى.

▲ بىر ھۆكۈمدار ھەرگىزمۇ زۆرۈرىيىتى بولمىغان ياكى مەجبۇرلانمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۆزىدىن كۈچلۈكلەرگە ئىتتىپاقداش بولۇپ، باشقىلارغا زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەسۇن. چۈنكى، ئىتتىپاقدىشىڭ غەلىبە قىلىشلا، سەن ئۇنىڭ ئويۇنچۇقى بولۇپ قالىسەن. ھۆكۈمدار ئەڭ مۇھىمى باشقىلارنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇشتىن ئىمكانقەدەر ئۆزىنى قاچۇرۇشى كېرەك. شۇنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز ھەيۋىتىنى ھەر ۋاقىت ساقلىشى زۆرۈر. بۇنى ھەرقانداق مەيدان ۋە ھەرقانداق چاغدا خىرەلەشتۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ.



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

ئۇلۇغ ئىشلار ۋە باشقىلارغا ئۈلگە بولۇش ھۆكۈمدارنى كاتتا ھۆرمەتكە ئېرىشتۈرىدۇ. زامانىمىزدىكى ئاراگونا شاھى فېردىناندو[1] ۋە ھازىرقى ئىسپانىيە شاھى ئوبدان مىسالالاردۇر. ئۇنى يېڭى ھۆكۈمدار دېيىشكە بولاتتى. ئۇ پارلاق شان ـ شەرىپى بىلەن بىرىنلا ئادەتتىكى ئاجىز ھۆكۈمدارىدىن خىرىستىيان دۇنياسىدا ئالدىنقى قاتاردا تۇرىدىغان ھۆكۈمدارلىققا كۆتۈرۈلدى. ئۇنى تەكشۈرۈپ چىقساق شۇنى بايقايمىزكى، ئۇنىڭ بارلىق ئىش ئىزلىرى ئىنتايىن ئۈلۈغۋار بولغان. ئۇ ھۆكۈم سۈرگەن دەسلەپكى چاغلاردا گىرانادا‌غا ھۇجۇم قوزغىدى، بۇ ۋەقە ئۇنىڭ دۆلىتىنىڭ ئاساسىنى تۈرغۇزدى. ئۇ ئىشىنىڭ بېشىدىلا سالماقلىق بىلەن ئىش تۇتتى، ھەرقانداق كاشىلا ۋە ئاۋارىچىلىكلەردىن قورقمىدى. ئۇ كاستېللاردىكى ئاقسۆڭەكلەرنى ئۆزىنىڭ ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلدۈردى، ئىسلاھات ئىشلىرىنى قويۇپ مۇشۇ مەيدان ئۇرۇش ھەققىدە باش قاتۇرغۇزدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە نام ـ ئاتاق ۋە ئاقسۆڭەكلەرنى كونترول قىلىش ھوقۇقىغا تەڭلا ئېرىشتى، ئۇلار بۇنى سەزمەيلا قالدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، دىنىي جەمئىيەت ۋە خەلق پۇل چىقىرىپ ئۇنىڭ ئارمىيەسىنى ھىمايە قىلدى. ئۇزاق مۇددەتلىك ئۇرۇش ئۇنىڭ ھەربىي كۈچى ئۈچۈن ئاساس تىكلىدى. بۇ كۈچ كېيىنچە ئۇنىڭ نام ـ شەرىپىنى تېخىمۇ زورايتىۋەتتى. ئۇ تېخىمۇ بۈيۈك ئىشلارنى قىلىش ئۈچۈن دىننى نىقاب قىلىپ تۇرۇپ، دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىكى زوراۋانلىقتىن پايدىلاندى ۋە مورسىلىقلارنى ئۆز دۆلىتىدىن قوغلاپ چىقىرىۋەتتى. ئۇلارنى بۇلاپ قۇرۇق قول قىلىپ قويدى. ئېھتىمال تارىخ-

① فېرىناندو (1452 ـــ 1516) ئىسپانىيە پادىشاھلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى، ئەسلىي ئاراگانغا پادىشاھ ئىدى، 1492 ـ يىلى ئىسپانىيەنى بىرلىككە كەلتۈرگەن.

تىن بۇنىڭدىنمۇ پاجىئەلىك ۋە ئۆزگىچە ۋەقەنى تاپقىلى بولماس. ئۇ ئوخشاشلا يەنە دىننى نىقاب قىلىپ تۇرۇپ ئافرىقىغا ھۇجۇم قىلدى، ئاندىن ئىتالىيەنى قولغا كىرگۈزدى، ئەڭ ئاخىرىدا فىرانسىيەگە تاجاۋۇز قىلدى. ئۇ بۇيۇك ئىشلارنى توختىماي ئېلىپ باراتتى، بۇ ئىشلار ئۇنىڭ پۇقرالىرىنى شۇ دەرىجىدە ھەيران قالدۇردىكى، ئۇلار ئىشلارنىڭ ئاقىۋىتىگە قىزىقىشتىن باشقىسىغا يېتىشەلمىدى. بۇنداق ئىشلار ئۇزۇلمەي بولۇپ تۇرغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭغا قارشى ھەرىكەت قىلغۇدەك تىنچ پەيت تاپالمىدى.

ئىچكى سىياسەت جەھەتتە، مىلانلىق ماستېر بېرنابو[1]غا ئوخشاش بىرقانچە ھالقىلىق ئىشلار ئارقىلىق ئۇلۇغلۇقنى نامايان قىلىش ھۆكۈمدار ئۈچۈن پايدىلىق. بىراۋ جەمئىيەتتە ياخشى ـ يامان بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بىرەر ئالاھىدە ئىشنى قىلغاندا بېرنابو پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قاتتىق جەلپ قىلىدىغان ئۇسۇللار بىلەن مۇكاپاتلايتتى ياكى جازالايتتى. ئەڭ مۇھىمى شۇكى، ھۆكۈمدار ھەرقانداق شارائىتتا ئۇلۇغ ۋە ئاقىلانە ئوبرازىنى تىكلەش ئۈچۈن تىرىشىشى كېرەك.

ھۆكۈمدار ئۆزىنى ھەقىقىي دوست ياكى دۈشمەن سۈپىتىدە كۆرسەتكەندە، مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ مەلۇم كىشىلەرنى ھىمايە قىلىپ، مەلۇم كىشىلەرگە قارشى تۇرىدىغانلىقىنى مۇرەسسەسىز ھالدا كەسكىن جاكارلىغاندا، كىشىلەرنىڭ ئۇنىڭغا بولغان ھۆرمىتى تېخىمۇ ئاشىدۇ. كەسكىن بولۇش ئارىسالدى بولۇشتىن كۆپ ياخشى. مەسىلەن، ئىككى قوشنا ئەل ئۇرۇشۇپ قالسا، ئېنىق بىتەرەپ ئىچىدىن بىرى غەلىبە قىلىدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، سەن غەلىبە قىلغۇچىدىن قورق ياكى قورقما، مۇشۇ

① بېرنابو (1354 ــ 1385) مىلان كىنەزى. ۋەھشىيلىك ۋە غەلىتىلىك بىلەن نام چىقارغان. سىياسىي تەدبىرلىرى ۋە سەگەكلىكى ئىنتايىن يامان.



ئىككى خىل ئەھۋالدا سەن ئۇلارغا پوزىتسىيەڭنى بىلدۈرۈپ، ئاشكارا جەڭ ئېلان قىلساڭ ياخشى بولىدۇ. چۈنكى، قورققان ئەھۋال ئاستىدا پوزىتسىيەڭنى ئېنىق بىلدۈرەلمەيسەن ـ دە، غەلىبە قىلغۇچىنىڭ ئولجىسىغا ئايلىنىپ قالىسەن. بۇ چاغدا مەغلۇپ بولغۇچى تەرەپ تاماشا كۆرىدۇ. سەنمۇ ئۆزۈڭنى ئاقلىغۇدەك ھېچقانداق باھانە ـ سەۋەب تاپالمايسەن، ساڭا ھېچكىم پاناھ بولمايدۇ. غەلىبە قىلغۇچىلارنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر بېشىغا كۈن چۈشكەندە ئەسقاتمىغان كىشىلەرنى ياكى گۇمانلىق كىشىلەرنى ئۆزىگە دوست قىلمايدۇ. سېنى مەغلۇپ بولغۇچى تەرەپمۇ پاناھىغا ئالمايدۇ، چۈنكى سەن ئۇلارغا يارىدەم قىلمىغان.

ئانتىئو گىرېتسىيەگە بېرىپ رۇملۇقلارنى قوغلاپ چىقىرىشقا ئانتىئوكىئونى ئەۋەتىدۇ. ئانتىئوكىئو رۇملۇقلارنىڭ دوستى ئاركايالىقلارنىڭ ئارىسىغا ئەلچى ئەۋەتىپ ئاركايالىقلارنى ئوتتۇرىدا تۇرۇشقا دالالەت قىلىدۇ. بىراق، ئاركايالىقلار رۇملۇقلارنى قولىغا قورال ئېلىپ ئۆزى بىلەن بىر سەپتە ئۇرۇش قىلىشقا ئۈندەيدۇ. بۇ ئىش ئاركايالىقلارنىڭ يىغىندا مۇھاكىمىگە قويۇلىدۇ. يىغىندا ئانتىئوكىئونىڭ ئەلچىسى يەنىلا ئاركايالىقلارنى ئوتتۇرىدا تۇرۇشقا قايىل قىلماقچى بولىدۇ، بۇنىڭغا قارىتا رۇم ئەلچىسى مۇنداق جاۋاب بەرگەن: «ئۇلار سىلەرنى بىزگە قوشۇلۇپ ئۇرۇش قىلىشتىن يالتايتماقچى، بۇنداق قىلىشنىڭ ئۆزى سىلەرنىڭ دۆلىتىڭلارغا ئەڭ پايدىلىق دەپ قارايدۇ. مېنىڭچە، بۇنىڭدىنمۇ بىمەنە گەپ بولمىسا كېرەك. ئەگەر سىلەر ئۇرۇشقا ئاكتىپ قاتناشمايدىكەنسىلەر دوست ۋە ئىززەت ـ ھۆرمەتتىن مەھرۇم قالىسىلەر، شۇنداقلا غالىبلارنىڭ ئولجىسىغا ئايلىنىسىلەر.»

ئىشلار ئومۇمەن مۇنداق بولىدۇ: ئەگەر بىرى سېنىڭ دوستۇڭ ئەمەس ئەھۋالدا ئوتتۇرىدا تۇرۇشۇڭنى ئۈمىد قىلىدۇ. ئەگەر ئۇ سېنىڭ دوستۇڭ بولسا قورال ئېلىپ ئۇرۇش قىلىشىڭنى تەلەپ قىلىدۇ. تولا ئويلىنىپ بىر قارارغا كېلەلمىگەن هۆكۈمدارلار كۆز ئالدىدىكى خەۋپتىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ ئوتتۇرىدا تۇرۇش پوزىتسىيەسىنى تاللىۋالىدۇ. بۇ ئاخىر بېرىپ، ئۇنىڭ هالاكىتىنىڭ سەۋەبىگە ئايلىنىدۇ. لېكىن، هۆكۈمدار مەلۇم بىر تەرەپكە يان باسىدىغانلىقىنى ئاشكارا جاكارلىغاندىن كېيىن هۆكۈمدار يان باسقان تەرەپ غەلىبە قىلسا، ئۇ كۈچلۈكلۈكىدىن ئۈنى چەكلىگۈدەك هالەتتە بولسىمۇ، يەنىلا تەشەككۈرانە پوزىتسىيەدە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە دوستلۇق ئورنىتىلغان شارائىتتا كىشىلەر دوستىنى ئېزىپ بوزەك قىلغۇدەك دەرىجىدە ۋاپاسىز بولۇپ كەتمەيدۇ. ئادەتتە هەرقانداق غەلىبە تولۇق ۋە ئۈزۈل ـ كېسىل بولۇپ كەتمەيدۇ. شۇنداق ئىكەن، غەلىبە قىلغۇچىلار ئۆزى بىلگەنچە ئىش قىلىدىغان، ئادالەت دېگەن نەرسىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمايدىغان دەرىجىدە ئەزۆيلەپ كەتمەيدۇ. مۇبادا سەن يان باسقان تەرەپ مەغلۇپ بولسا، ئۇلار يەنىلا سەندىن مىننەتدار بولىدۇ ـ دە، كۈچى يەتكەن دائىرىدە ساڭا ياردەم قىلىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە سەن قايتا باش كۆتۈرگەن چاغدىكى بەخت ئىلاهىنىڭ شېرىكى بولۇپ قالىسەن. غەلىبە قىلغۇچىدىن قورقىدىغان ئەھۋالدا، سەن كىمگە يان بېسىشىڭ كېرەكلىكىنى ئوبدان ئويلىنىشىڭ كېرەك. چۈنكى، سەن ئۇنىڭ ياردىمىدىن پايدىلىنىپ باشقا بىر تەرەپنى يوقاتساڭ، ساڭا ياردەم قىلغان تەرەپ ئاقىلانە بولسا، مۇقەررەر هالدا سەن يوقاتقان تەرەپنى قۇتۇلدۇرىدۇ. چۈنكى، ئۇ رەقىبى ئۈستىدىن غەلىبە قىلغاندىن كېيىن سېنىڭ ياردىمىڭگە قەرزدارلىق هېس قىلىپ،

سېنىڭ گېپىڭگە كىرىشكە توغرا كېلىدۇ.

بۇ يەردە شۇنى تەكىتلەپ ئۆتۈش كېرەككى، بىر ھۆكۈمدار ھەرگىزمۇ زۆرۈرىيىتى بولمىغان ياكى مەجبۇرلانمىغان ئەھۋال ئاستىدا ئۆزىدىن كۈچلۈكلەرگە ئىتتىپاقداش بولۇپ، باشقىلارغا زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەسۇن. چۈنكى، ئىتتىپاقدىشىڭ غەلىبە قىلسىلا، سەن ئۇنىڭ ئويۇنچۇقى بولۇپ قالىسەن. ھۆكۈمدار ئەڭ مۇھىمى باشقىلارنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇشتىن ئىمكانقەدەر ئۆزىنى قاچۇرۇشى كېرەك. ۋېنتسىيەلىكلەر فىرانسىيەلىكلەرگە ئىتتىپاقداش بولۇپ مىلان كىنەزلىكىگە قارشى تۇردى. ئۇلار ئەسلىدە بۇنداق قىلمىسا بولاتتى. ئاقىۋەتتە ۋېنتسىيەلىكلەر ئۆزى خاراب بولدى. پاپا بىلەن ئىسپانىيەلىكلەر بىرلىشىپ لومبارديەگە تاجاۋۇز قىلغاندا، فىلورېنسىيەلىكلەر دۇچ كەلگەن ھالدىكىدەك بىراۋ ئىتتىپاقداش بولۇشتىن ئۆزىنى تارتىشقا ئامالسىز قالسا، ئەھۋالغا قاراپ مەلۇم بىر تەرەپكە يان باسسا بولىدۇ.

ئەلۋەتتە، ھەرقانداق دۆلەتنىڭ ھەممىگە باب كېلىدىغان چارىنى تېپىش ئىشەنچىسىنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، ئەكسىچە دۆلەت ئۆزى قوللانغان تاكتىكىنىڭ گۇمانلىق ئىكەنلىكىنى تەسەۋۋۇر قىلالىشى كېرەك. بىز ھەمىشە بايقاپ تۇرىمىزكى، كىشىلەر مەلۇم بىر خىل قىيىنچىلىقتىن قاچىمەن دەپ باشقا بىر خىل قىيىنچىلىققا تۇتۇلۇپ قالىدۇ. ئېھتىياتچان ئۇسۇل پەقەت ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى چۈشىنىپ، زىيىنى ئەڭ ئاز بولغان تاكتىكا ياكى لايىھەنى تاللىۋېلىشتىن ئىبارەت.

ھۆكۈمدار دانىشمەنلەرگە تەقەززا بولۇپ تۇرۇشى، ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى ئىشقا سېلىشى، تۇرلۇك ساھەلەردىكى ئالاھىدە كىشىلەرگە شان ـ شەرەپ بېرىشى كېرەك. ئۇ كىشىلەرنى

سودا، دېھقانچىلىق ۋە باشقا كەسىپلەردە بولامدۇ، ئىشقىلىپ، ئۆز ئورنىدا خاتىرجەم ئىشلەشكە، ئۆز مەسئۇلىيىتىنى تولۇق ئادا قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇشى لازىم. شۇ چاغدىلا كىشىلەرنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭدىن قورقۇپ بايلىق ياراتماسلىقتەك ھالىتىنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدۇ، باجدىن قورقۇپ يېڭى كەسىپلەرنى ئېچىشتىن قورقۇش ئەھۋاللىرى يۈز بەرمەيدۇ. ھۆكۈمدار مۇشۇ خىل ساھەلەردىكى كىشىلەرنى ۋە شەھەر بىلەن دۆلەتنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈۋاتقان كىشىلەرنى مۇكاپاتلىشى كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، ھەر يىلى مۇۋاپىق پەسىللەردە خەلققە بايرام ۋە مۇسابىقىلەرنى ئۇيۇشتۇرۇپ بېرىشى كېرەك. شەھەرلەر تۇرلۇك ئۇيۇشمىلار، تەبىقىلەر ۋە گۇرۇھلارغا ئىگە بولىدۇ. ھۆكۈمدار بۇ گۇرۇھلارنىڭ ھەممىسىگە كۆڭۈل بۆلۈشى، ئۇلار بىلەن بىر تەرەپ بولۇشى لازىم. ئەڭ ياخشىسى ئادەمگەرچىلىك ۋە ساخاۋەتتە باشقىلارغا ئۈلگە بولۇپ بېرىشى كېرەك. ئەمما، شۇنى ئەستە تۇتۇش كېرەككى، ھۆكۈمدار ئۆزىنىڭ تەڭداشسىز ھەيۋىتىنى ھەر ۋاقىت ساقلىشى زۆرۈر. بۇنى ھەرقانداق مەيدان ۋە ھەرقانداق چاغدا خىرەلەشتۈرۈپ قويۇشقا بولمايدۇ!



ۋەزىرلەر ھەققىدە

▲ كىشىلەرنىڭ ھۆكۈمدار ۋە ئۇنىڭ پاراسىتى ھەققىدىكى تۇنجى تەسىراتى ھۆكۈمدارنىڭ ئەتراپىدىكى كىشىلەرنى كۆزدە تىشتىن كېلىدۇ.

▲ ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىر تاللىشىدا نۇرغۇن سىناقلاردىن ئۆتكەن مۇناق بىر ئۇسۇلى بار: ئەگەر ۋەزىر سەن ئۇچۇن ئاز باش قاتۇرۇپ ئۆزى ئۇچۇن كۆپ باش قاتۇرسا، ھەممە ئىشتا پەقەت ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنىلا ئويلىسا، بۇنداق ئادەم سەن ئۇچۇن ياخشى ۋەزىر بولالمايدۇ، ساڭا ئەسقاتمايدۇ.

ۋەزىر تاللاش ھۆكۈمدار ئۇچۇن ئېيتقاندا، كىچىك ئىش ئەمەس. ۋەزىرنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشى ھۆكۈمدارنىڭ دانا ياكى دانا ئەمەسلىكى بىلەن باغلىق. كىشىلەرنىڭ ھۆكۈمدار ۋە ئۇنىڭ پاراسىتى ھەققىدىكى تۇنجى تەسىراتى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كىشىلەرنى كۆزىتىشتىن كېلىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى كىشىلەر قابىلىيەتلىك ھەم ساداقەتمەن بولسا، كىشىلەر ھۆكۈمدارنى ئاقىل دەپ قارايدۇ. چۇنكى، ھۆكۈمدارنىڭ قابىلىيىتى ئۇنىڭ چۆرىسىدىكىلەرنى تونۇپ يەتكەن ۋە ئۇلاردا ساداقەتمەنلىك پەيدا قىلالىغان بولىدۇ. ئەگەر ئەھۋال ئەكسىچە بولسا، كىشىلەر ھۆ-

كۈمدارغا سەلبىي قاراشتا بولىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئۆتكۈزگەن تۈنجى خاتالىق ۋەزىر تاللاشتا يۈز بەرگەن بولىدۇ.

سىنانىڭ ھۆكۈمدارى پاندولفو. پېتىروچىنىڭ ۋەزىرى ماسسېر ئانتىئوننىئو دې ۋېنافرو[1]نى تونۇيدىغانلارنىڭ ھەممىسى پاندولفونى ئاقىل پادىشاھ دەپ قارايدۇ. چۈنكى، ئۇ ئانتونىئودەك قابىل ئادەمنى ئۆزىگە ۋەزىر قىلىپ تاللىيالىغان. ئادەتتە مۇنداق ئۇچ خىل تىپتىكى كاللا مەۋجۇت: (1) باشقىلارنىڭ يار-دەمگە تايانماي ئۆزى بىۋاستە چۈشىنەلەيدىغان كاللا؛ (2) باشقىلار كۆرسەتمە بەرگەن نەرسىلەرنى چۈشىنەلەيدىغان كاللا؛ (3) ئۆز ئالدىغا چۈشىنەلمەيدىغان، باشقىلار چۈشەندۈرۈپ قويسىمۇ چۈشىنەلمەيدىغان كاللا. بىرىنچى خىل كاللا ئەڭ مۇنەۋۋەر كاللىدۇر. ئىككىنچى خىلىمۇ مۇنەۋۋەر كاللىغا ھېساب. ئۇ-چىنچى خىل كاللا تامامەن ئەھمىيەتسىزدۇر. پاندولفو بىرىنچى خىل تىپقا كىرمىگەندىمۇ چوقۇم ئىككىنچى خىل تىپقا تەۋە. پاندولفو مۇنداق دېتقا ئىگە: كىم نېمىلەرنى دېسۇن ياكى قىلسۇن، بۇلارنىڭ ياخشى - يامانىنى ئايرىيالايدۇ. گەرچە ئۇنىڭدا ئىجادىي پىكىر بولمىسىمۇ، ۋەزىرلەرنىڭ قىلمىشىنىڭ ياخشى - يامان تەرەپلىرىنى روشەن ئايرىيالايدۇ. كېيىنكىسىنى رۇسلاپ، ئالدىنقىسىنى رىغبەتلەندۈرەلەيدۇ. شۇڭلاشقا، ۋەزىرلەر كۆز بويا-شقا ئىنتىلمەي، ئۆزىنى پاك تۇتىدىغان بولغان.

ھۆكۈمدارنىڭ ۋەزىر تاللىشىدا نۇرغۇن سىناقلاردىن ئۆتكەن مۇنداق بىر ئۇسۇلى بار: ئەگەر ۋەزىر سەن ئۇچۇن ئاز باش قاتۇرۇپ ئۆزى ئۇچۇن كۆپ باش قاتۇرسا، ھەممە ئىشتا پەقەت ئۆزىنىڭ مەنپەئىتىنىلا ئويلىسا، بۇنداق ئادەم سەن ئۇچۇن ياخشى

① ۋېرنافرو — مۇنەۋۋەر قانۇنشۇناس بولۇپ، پادىشاھ پاندولفو پېتىروچىنىڭ پىشقان، ئىشەنچلىك ۋەزىرى.



ۋەزىر بولالمايدۇ، ساڭا ئەسقاتمايدۇ. كىم بولمىسۇن، باشقىلارنىڭ ئورنىدا دۆلەت ئىشىنى باشقۇرىدىكەن، ئۇ ئۆز مەنپەئىتىنى ئويلىماي، ھەر ۋاقىت، ھەر دەقىقە ھۆكۈمدارنى ئويلىشى، ھۆكۈمدار بىلەن مۇناسىۋەتسىز بولغان ئىشلارغا كۆڭۈل قويماسلىقى كېرەك. يەنە بىر جەھەتتىن، ۋەزىرنى ساداقەتمەن بولسۇن دېگەن پادىشاھمۇ ۋەزىرلەرنى ئويلىشى، ۋەزىرلەرنى دۆلەتمەن قىلىشى، ۋەزىرلەرنى قەدىرلىشى، ئۇلارغا شان ـ شەرەپ، ۋەزىپە بېرىپ مىننەتدار قىلىشى كېرەك، ۋەزىرنى ھۆكۈمدار بولمىسا مېنىڭ بۇ كۈنۈمۇ بولمايتتى دېگەن تەسىراتقا كەلتۈرىلىشى كېرەك. شۇ چاغدىلا ۋەزىرلەر باشقا بايلىق ۋە شان ـ شەرەپلەرگە ئىنتىلمەيدىغان، ئەكسىچە، ئۆزىنىڭ ھازىرقى ۋەزىپىسىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن ئەنسىرەيدىغان ھالەتكە كېلىدۇ. ھۆكۈمدار بىلەن ۋەزىرلەرنىڭ مۇناسىۋىتى ئاشۇنداق دەرىجىگە كەلگەندىلا، ئاندىن ئۇلار بىر ـ بىرىگە ھەمكارلىشالايدۇ، تەقدىرداش بولالايدۇ. ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، بۇنداق مۇناسىۋەت ھەممە تەرەپلەرگە ئوخشاشلا زىيانلىقتۇر.



پېتىدىن چۈشمەي تۇرۇپ نەسىھەت
قوبۇل قىلىش

▲ ھەممە ئادەم ساڭا راست گېپىنى قىلىشقا پېتىنالمىغانىكەن، بۇ ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھەقىقىي ھۆرمىتىدىن ئايرىلىپ قالغىنىڭنى كۆرسىتىدۇ.

▲ باشقىلار بەرگەن ئەقىل يەنىلا ھۆكۈمدارنىڭ ئەقلىنى شەرت قىلغان بولىدۇ. ھۆكۈمدارنىڭ ئەقلى ھەرگىزمۇ مەسلەھەتچىلەرنىڭ ئەقلىنى شەرت قىلمايدۇ.

مەن بۇ كىتابچىدا ھۆكۈمدارلارنىڭ ئەلنى ئىدارە قىلىش سەنئىتى ھەققىدە توختالغانىكەنمەن، مۇنداق بىر مۇھىم مەسىلىدىن ئاتلاپ ئۆتكۈم يوق. چۈنكى، بۇ مەسىلىدە ھۆكۈمدارلار ئېھتىياتچان بولمىسا ياكى تاللاشنى مۇڭاپىق ئېلىپ بارمىسا، ئۇلارنىڭ خاتالىقلاردىن خالىي بولۇشى قىيىن گەپ بولىدۇ. بۇ مەسىلە شۇكى، ئوردا خۇشامەتچىلەر بىلەن تولۇپ كەتكەن بولىدۇ. كىشىلەر ئۆز ئىشىغا كەلگەندە خۇشامەتكە مەستانە ھالدا ئۆزلىرىمۇ سەزمەي ئۆز ـ ئۆزىنى ئالداپ، خۇشامەت دېڭىزىغا غەرق بولۇپ كېتىدۇ ـ دە، ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرالمايدۇ. ھۆكۈمدارلار بۇ خىل كېسەللىككە قارشى تۇرماقچى بولىدىكەن،



ئۇنداقتا، ئۇلار كىشىلەر تەرىپىدىن كەمستىلىش خەۋپىگە تە-
ۋەككۇل قىلغان بولىدۇ. باشقىلارنىڭ خۇشامىتىنى رەت قىلماق-
چى بولغان ئادەم خۇشامەتچىلەرگە راست گەپتىن قەتئىي خاپا
بولمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇرۇشۇڭ كېرەك. بۇنىڭدىن باشقا
ئامال يوق. بىراق، ھەممە ئادەم ساڭا راست گەپنى ئېيتىۋېرە-
دىغان شارائىتتا، سەن ئۇلارنىڭ ھۆرمىتىدىن ئايرىلىپ قالە-
سەن. شۇڭا، ئاقىل ھۆكۈمدار ئۇچىنچى خىل ئۇسۇلنى تاللىۋې-
لىشى كېرەك. يەنى ھۆكۈمدار ئەقىللىك كىشىلەرنى تاللىۋې-
لىپ، ھۆكۈمدارغا راست گەپ قىلىش ھوقۇقىنى پەقەت شۇلار-
غىلا بېرىشى لازىم. لېكىن، بۇ راست گەپلەرنىڭ دائىرىسىنى
ھۆكۈمدار ئۆزى دىتلىغان دائىرىدە چەكلەپ، باشقىسىغا يول
قويماسلىقى كېرەك. ئەمما، ھۆكۈمدار ئۇلاردىن ھەرقانداق
ئىشلارنى سورىشى، ئۇلارنىڭ بارلىق مەسىلىلەر ھەققىدىكى
قاراشلىرىنى ئاڭلاپ بېقىشى، ئەڭ ئاخىرىدا ئۆز ئىدىيەسى بويە-
چە قارار چىقىرىشى لازىم. ئۇلارغا نىسبەتەن ھۆكۈمدار مۇنداق
پوزىتسىيە تۇتقان تۇزۇك. يەنى ئۇلارنى كىم ئەركىنرەك بولۇپ
كۆڭلىدىكى گېپىنى تولۇق ئېيتسا، شۇ كىشى ھۆكۈمدارنىڭ
قارشى ئېلىشىغا ئېرىشىدىكەن دېگەن چۈشەنچىگە كەلتۈرۈشى
كېرەك. ئۇ بۇنىڭدىن باشقا كىشىلەرنىڭ گېپىنى ئاڭلىماستىن،
قارار قىلىنغان ئىشلارنى ئەملىگە ئاشۇرۇشى، ئۆزى چىقارغان
قاراردىن قەتئىي يانماسلىقى كېرەك. ئۇنداق قىلمىغاندا، خۇشا-
مەتچىلىرىنىڭ شېرىن ـ شېكەر سۆزلىرى تەنتەكلەشتۇرۇپ قو-
يىدۇ ياكى ئاڭلىغان پىكىرلىرى كۆپ بولغاچقا، كاللاڭ مۇجمەل-
لىشىپ، ئەتىگەن چىقارغان قارارىڭدىن كەچتە يېنىۋالىدىغان بو-
لۇپ قالسەن، شۇنىڭ بىلەن ھۆرمىتىڭ توزۇپ كېتىدۇ.

بۇنىڭغا دائىر زامانىمىزدىكى بىر ئىشنى مىسال كەلتۈرە-

مەن. ھازىرقى رىم پادىشاھى ماكسىملىئانو[1]نىڭ ئامراق ۋەزىرى پرېت لۇكا[2] پادىشاھ توغرىسىدا سۆزلىگەندە، پادىشاھ ھېچكىم بىلەن مەسلىھەتلەشمەي ئۆز ئىرادىسى بويىچە ئىش قىلىدۇ، دېگەندى. بۇنىڭدىكى سەۋەب ئۇ يۇقىرىدا دېيىلگەن ئۇسۇلنىڭ ئەكسى بويىچە ئىش كۆرگەن. ئۇ مەخپىي ئىش قىلىشنى ياقتۇرغاچقا، مەقسەت ۋە پىلانلىرىنى باشقىلارغا ئېيتمايتتى ۋە باشقىلارنىڭ ھېچقانداق پىكرىنى ئاڭلىمايتتى، بۇ ئىشلار يولغا قويۇلغاندا خەۋەر تاپقان باشقىلار قارشىلىق كۆرسىتىشكە باشلايتتى. شۇنىڭ بىلەن پادىشاھ ئەسلىدىكى مەقسەت ـ پىلانلىرىنى ئۆزگەرتەتتى. نەتىجىدە، ئۇ بۇگۈن پىلانلىغان ئىشنى ئەتىسى قىلمايدىغان بولۇپ قالاتتى. ھېچكىم ئۇنىڭ نېمە قىلماقچى بولغانلىقىنى چۈشىنەلمەيتتى ـ دە، پادىشاھقا ئىشەنمەيدىغان بولاتتى.

شۇڭلاشقا ھۆكۈمدار ھەمىشە باشقىلار بىلەن مەسلىھەتلەشىشى، ئۇنى باشقىلارنىڭ رايى بويىچە ئەمەس، ئۆزىنىڭ رايى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇشى كېرەك. ھۆكۈمدار باشقىلارنىڭ پىكرىنى خالىمىغان شارائىتتا، ھەرقانداق كىشىلەرنى پىكىر بەرگۈدەك جاسارەتكە كەلتۈرۈپ قويماسلىقى كېرەك. ئەمما، ئۇنىڭدا پىكىر ئاڭلاشتا ئۇلۇغۋار، سالماق بولۇشى كېرەك. پىكىر ئاڭلاشنى خالاپ قالغان چاغلىردا، راست گەپلەرنى سەۋر ـ تاقەت بىلەن ئاڭلىشى لازىم. ئۇ بىرئاز ئەنسىرەپ چىن سۆزىنى دېيەلمەيۋاتقان كىشىلەرنى كۆرگەندە خاپا بولۇشى كېرەك. بەزىلەر ھۆكۈمدارنىڭ ئاقىل دېگەن مۇبارەك نامغا ئېرىشىشى ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن مۇ-

① ماكسىملىئانو (1459 ـــ 1519) 1486 ـ يىلى مۇقەددەس رۇم ئىمپېرىيەسىنىڭ ھۆكۈمدارى بولۇپ سايلانغان، بىراق، تاج كىيىش مۇراسىمى ئۆتكۈزىلمىگەن.

② ئىمپېراتور ماكسىملىئانونىڭ چەت ئەلگە بارىدىغان ئەلچىسى.



ناسۇەتلىك بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى دانا مەسلە-
ھەتچىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ قارايدۇ. كېسىپ ئېيتە-
قاندا، بۇ خىل قاراش خاتا. مۇنۇ قائىدە مۇتلەق توغرىدۇر: ھۆ-
كۈمدارنىڭ ئۆزى دۆت بولسا مەسلىھەتلىشىش ۋە پىكىر ئېلىش
قاتارلىقلارنىمۇ قاملاشتۇرالمايدۇ. ئۇ ئۆزىنى بىرەرسىگە تاپشۇر-
غان، ئىشلارنى شۇ ئادەم ئورۇنلاشتۇرغان بولىدۇ. بۇ ئادەم ئېھ-
تىياتچان ۋە ھوشيار چىقىپ قالغاندىكى ئەھۋال بۇنىڭ سىرتىدا،
بۇنداق ئەھۋالدا ھۆكۈمدار ياخشى ھۆكۈم سۈرۈشى مۇمكىن،
بىراق ئۇ ئۆزاق داۋام قىلالمايدۇ. چۈنكى، ئۇزاققا بارمايلا بۇ ئا-
دەم ھۆكۈمدارنىڭ ھوقۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالىدۇ. ئەمما، ھۆ-
كۈمدارغا مەسلىھەت بەرگەنلەر كۆپچىلىكتىن ئىبارەت بولۇپ
قالسا، ئۇنىڭ ئۇستىگە ھۆكۈمدارنىڭ ئۆزى ھاماقەت بولسا، بىر-
لىككە كەلگەن تەكلىپكە ئېرىشەلمەيدۇ ھەمدە مەسلىھەتچىلىرىنى
بىرلىككە كەلتۈرەلمەيدۇ. مۇبادا مەسلىھەتچىلەر ئۆزىنىڭ مەنپە-
ئىتىنى كۆزدە تۇتۇپ مەسلىھەت بەرگەن بولسا ھۆكۈمدار تۈزە-
تىشكە ئامالسىز قالىدۇ، ئۇلارنىڭ سادىق ياكى ئاسىي ئىكەنلە-
كىنى بىلەلمەي قالىدۇ. ئىش شۇنداقكى، كىشىلەر بىرەر مەنپە-
ئەت ئېھتىياجى بىلەن ساڭا باغلىنىپ تۇرىدۇ، بولمىسا ئۇ سەز-
دىن يۇز ئۆرۈشى مۇمكىن.

خۇلاسە كالام: باشقىلار بەرگەن ئەقىل يەنىلا ھۆكۈمدارنىڭ
ئەقلىنى شەرت قىلغان بولىدۇ. ھۆكۈمدارنىڭ ئەقلى ھەرگىزمۇ
مەسلىھەتچىلەرنىڭ ئەقلىنى شەرت قىلمايدۇ.



دۆلتتىن ئايرىلىپ قالغان توخۇ يۈرەكلەر

▲ ئۇزاق يىللاردىن بېرى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان دۆلىتىنى قولدىن بېرىپ قويغان زامانىمىز ھۆكۈمدارلىرى تەقدىرنى ئادا-لەتسىز دەپ ئەيىبلىمەي، بەلكى ئۆزىنىڭ قابىلىيەتسىزلىكىنى ئەيىبلىشى كېرەك. ئۇلار تىنچ مەزگىللەردە بولغۇسى ئۆزگىرىش-لەرنىڭ مۇمكىنلىكىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمايتتى. ئېغىر كۈنلەر يېتىپ كەلگەندە، ئۇلار قانداق قوغدىنىشنى ئويلىماس-تىن، پېشىنى قېقىپ قېچىشنىلا ئويلايدۇ.

ھۆكۈمدارلار يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قائىدىلەرگە ئەستايىد-دىل رىئايە قىلسا، ھەتتا يېڭى ھۆكۈمدارمۇ خۇددى كونا ھۆ-كۈمدارلاردەك مەزمۇت بولۇپ كېتەلەيدۇ. ئۇنىڭ ئورنى دۆلىتىنى قۇرغانغا ناھايىتى ئۇزۇن بولغان كونا ھۆكۈمدارنىڭكىدىنمۇ بە-خەتەر ۋە مۇقىم بولىدۇ. چۈنكى، كىشىلەر يېڭى ھۆكۈمدارغا كو-نا مىراسخورلۇق تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلغان ھۆكۈمدارغا نىسبە-تەن بەكرەك كۆڭۈل بۆلىدۇ. ناۋادا يېڭى ھۆكۈمدارنىڭ قىلمىش - ئەتمىشلىرى پەزىلەتلىك ئىكەن دەپ قارالسا، بۇ قەدىمكى جەمەت-كە نىسبەتەن جازىبىلىك بولىدۇ - دە، كىشىلەر ئۇنىڭ ئەتراپ-

غا زىچ ئۈيۇشىدۇ. كۆز ئالدىدىكى نەق ئىشلار بۇرۇنقى ئىشلارغا قارىغاندا بەكرەك دىققەت قوزغايدۇ. ئەگەر كىشىلەرنىڭ نۆۋەتتە-كى ئەھۋالى ياخشى بولسا، ئۇلار مەمنۇن بولىدۇ ـ دە، ئارتۇقچە نەرسىلەرنى ئىزدەپ كەتمەيدۇ. ھۆكۈمدار باشقا خاتالىقلارنى ئۆت-كۈزمىسىلا كىشىلەر ئۇنى تىرىشىپ ھىمايە قىلىدۇ. ھۆكۈمدار يېڭى بىر دۆلەتنى قۇرۇپ، ئەۋزەل قانۇن، سەرخىل قورال، ياخ-شى دوست ۋە مۇنەۋۋەر ئۇلگىلەر ئارقىلىق دۆلەتنى گۈللەندۈر-گەن بولغاچقا، ھەسسىلەپ شان ـ شەرەپ قازىنىدۇ. ئۇنىڭ ئەك-سىچە، ۋارىسلىق ھوقۇقى بويىچە تەختكە چىققان ھۆكۈمدار ئېھتىياتچان بولماي ئورنىدىن ئايرىلىپ قالسا، ھەسسىلەپ نو-مۇسقا قالىدۇ.

زامانىمىزدا دۆلەتنى قولدىن بېرىپ قويغان ناپلېس پادە-شاھى، مىلان كىنەزى ۋە باشقىلارەك كىشىلەرنى تەكشۈرۈپ كۆرسەك شۇنى دەرھال بايقايمىز: ئۇلارنىڭ ھەممىسىنىڭ ئارمە-يەسىدە ئوخشاشلا بىر چاتاق بار. بۇ خىل چاتاقنىڭ سەۋەبىنى مەن باشتا ئىزاھلاپ ئۆتكەنىدىم. ئىككىنچىدىن، ئۇلارنىڭ بەزە-لىرى خەلق بىلەن زىتلىشىپ قالغان ياكى خەلق بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ياخشى بولغاندىمۇ، ئاقسۆڭەكلەرنى ئۆزىگە جەلپ قىلالمىغان، ھۆكۈمدارىدا بۇ خىل كەمچىلىكلەر بولمىسا ھەمدە جەڭ مەيدانىدا ئارمىيەگە قوماندانلىق قىلالايدىغان ئىقتىدارى بولسا ھەرگىزمۇ دۆلىتىنى تارتقۇزۇپ قويمايدۇ. ماكېدونىيەلىك پىلىپنى ئالايلى (باشتا دېيىلگەن ئىمپېراتور ئالېكساندىرنىڭ دادىسى بولماستىن، بەلكى تىتو كۇنتى تەرىپىدىن مەغلۇپ قە-لىنغان پىلىپ.) پىلىپنىڭ كۈچى ئۆزىگە تاجاۋۇز قىلغان رۇم ۋە يۇنانلىقلارغا قارىغاندا ئانچە زور ئەمەس ئىدى. ئەمما، ئۇ ئار-مىيەنىڭ ئىچىدىن چىققان ئادەم بولغاچقا خەلق بىلەن ياخشى

ئۆتۈشنى، ئاقسۆڭەكلەرنى ئۆزىگە ئىشەندۈرۈشنى چوڭقۇر چۈشەنەتتى. شۇڭا، ئۇ رۇملۇقلار ۋە يۇنانلىقلار بىلەن بولغان ئۇرۇشنى ئۇزاق يىل داۋام قىلدۇرالمدى، گەرچە بىرقانچە شەھەرگە بولغان ئىگىدارچىلىقىنى قولدىن بېرىپ قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ دۆلىتىنى ساقلاپ قالالمدى.

ئۇزاق يىللاردىن بېرى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان دۆلىتىنى قولدىن بېرىپ قويغان زامانىمىز ھۆكۈمدارلىرى تەقدىرنى ئادالەتسىز دەپ ئەيىبلىمەي، بەلكى ئۆزىنىڭ قابىلىيەتسىزلىكىنى ئەيىبلىشى كېرەك. ئۇلار تىنچ مەزگىللەردە بولغۇسى ئۆزگىرىشلەرنىڭ مۇمكىنلىكىنى خىيالىغا كەلتۈرۈپ باقمايتتى (خۇددى كىشىلەر ھاۋا ئوچۇق ۋاقىتتا بوران ـ چاپقۇننىڭ بولۇشىنى ئويلىمىغاندەك بىر ئىش. بۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئورتاق كېسىلى.) ئېغىر كۈنلەر يېتىپ كەلگەندە ئۇلار قانداق قوغدىنىشنى ئويلىماستىن پېشىنى قېقىپ قېچىشنىلا ئويلايدۇ. ھەتتا ئۇلار تەپ تارتماستىن ئىستېلاچىلار تەرىپىدىن ئاياغ ئاستى قىلىنغان خەلق مېنىڭ قايتىپ بېرىپ ھۆكۈمدار بولۇشۇمنى ئۈمىد قىلىدۇ دەپ ئويلىشىدۇ. ھېچقانداق ئامال بولمىغاندا شۇنداق ئويلاشنىڭ ئۆزى ئەقىلگە سىغمار، بىراق، شۇنىڭغىلا تايىنىۋېلىپ، ساۋاق ئېلىش بولمىسا تولىمۇ قاملاشمىغان ئىش بولىدۇ. چۈنكى، ھەرقانداق ئادەم كۈنلەرنىڭ بىرىدە تىرىلىشنى ئۈمىد قىلىدۇكى، ھەرگىزمۇ ئۆزلۈكىدىن تەختنى بىكار قىلىپ بەرمەيدۇ. تەختنى بىكارلاپ بېرىشمۇ ساڭا خاتىرجەملىك ئېلىپ كەلمەيدۇ. چۈنكى، بۇ باشقىلارغا تايىنىشتەك ئاجىزانە يول. پەقەت ئۆز كۈچۈڭگە تايانغاندىلا سېنىڭ قوغدىنىشىڭ ئىشەنچلىك كاپالەتكە ئىگە بولغان بولىدۇ.



تەقدىر ئايالغا ئوخشايدۇ

▲ تەقدىر بىزنىڭ ھەربىر تىرىكچىلىكىمىزنىڭ يېرىمىغا ئىگە، ئۇ قالغان يېرىمىغا ياكى تەخمىنەن يېرىمىغا ئۆزىمىزنى مەسئۇل قىلىدۇ.

▲ ئۆزىنىڭ خاراكتېرىنى دەۋر ۋە ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ تەلىپى بويىچە ئىسلاھ قىلالىغان ئادەم يامان ئاقىۋەتكە قالمايدۇ.

▲ ئىشەنچىم كامىلكى، باتۇرلۇق ئېھتىياتچانلىقتىن ياخشى، تەقدىر بىر ئايالغا ئوخشايدۇكى، ئۇنى كۈچ - قۇدرەت بىلەن قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ، ئۇ سوغۇققانلىقنى ئەمەس، بەلكى باتۇرلۇقنى خالايدۇ. شۇڭا، ئايالالار ياشلارنىڭ دوستىغا ئايلانغاندەك، تەقدىرمۇ باتۇرلارنىڭ دوستىغا ئايلىنىدۇ.

شۇنىڭدىن چوڭقۇر خەۋىرىم بارکى، نۇرغۇن ئادەملەر مۇنداق قارايدۇ: بۇ جاھاندىكى ئىشلارنى تەقدىر بىلەن خۇدا ئورۇنلاشتۇرىدۇ، كىشىلەر ئەقىل - پاراسەت ئىشلىتىپمۇ ئۇنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. ئاخىر كىشىلەر شۇنداق قارارغا كېلىشكەن: ھەرقانداق تىرىشچانلىق بىكار، يەنىلا تەقدىرنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىنى كۈتكەن تۈزۈك. بۇنداق ئەقىدە زامانىمىزدا شۇقەدەر كەڭ تارالغانكى، ھېچكىم ئۇنىڭدىن گۇمانلانمايدۇ. تەئەججۈپ ئەمەسكى، قەدىمدىن



ھازىرغىچە يۇز بەرگەن ھەر خىل ئىشلار ۋە بۇگۈن يۇز بېرىۋاتقان چوڭ ۋەقەلەر كىشىلەرنىڭ پەرىزىدىن ھالقىپ كەتتى. ئاشۇ ھادىسىلەر ئۇستىدە مۇلاھىزە قىلغان چېغىمدا، گاھىدا مەنمۇ يۇقىرىقىدەك قاراشقا كېلىپ قالىمەن. لېكىن، ئەركىن ئىرادىمىزنى بىراقلا يوقىتىپ قويىساق بولمايدۇ. مېنىڭچە، مۇنداق قارىغان تۇزۇك: تەقدىر بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزنىڭ يېرىمىغا ئىگە، ئۇ قالغان يېرىمىغا ياكى تەخمىنەن يېرىمىغا ئۆزىمىزنى مەسئۇل قىلىدۇ. مەن تەقدىرنى شىددەتلىك ئېقىپ تۇرغان، ئاسانلا يار ئېلىپ يامراپ كېتىدىغان دەريادا ئوخشىتىشنى خالايمەن. ئۇ نەرە تارتىپ يامراشقا باشلىغاندا، تاغ ـ ئېدىرلار گۈمۈرۈلۈپ، ئىقلىملار قىيان ئاستىدا قالىدۇ؛ دەرەخلەر قومۇرۇلۇپ، ئۆيلەر غۇلايدۇ، كۆللەر لاتقىغا ئايلىنىدۇ. ئادەملەر قىياندىن قورقۇپ تىرىپىرەن بولۇشىدۇ، ئۇنىڭ دەھشەتلىك ئەلپازىغا ئىختىيارىنى تاپشۇرۇشىدۇ ـ دە، قارشىلىق قىلالمايدۇ. ئەھۋال شۇقەدەر ناچار بولسىمۇ، قىيان پەسلىگەندە، ئادەملەر ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرنى يامap، توسمىلارنى ياساپ، كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈشكە باشلايدۇ. بۇلار قايتا ئاپەت يۇز بەرمەسلىكى ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ بەئەينى تەقدىرگە مۇئامىلە قىلىشنىڭ مىسالىدۇر. كىشىلەر ئۇنىڭغا تاقابىل تۇرۇشنىڭ تەييارلىقىنى قىلمىغاندا، تەقدىر ئۆزىنىڭ غايەت زور ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويىدۇ. ئۇنى توسۇيدىغان ئىنشائاتلار ياخشى قۇرۇلمىغان جايلاردا ئۇ ئاپەتكە ئايلىنىپ، بولۇشىغا قۇترايدۇ. ئەگەر سەن ئىتالىيەنى ئويلاپ باقساڭ (مۇشۇنداق ئۆزگىرىش بۇ يەردە بولۇۋاتىدۇ ۋە ئەۋج ئېلىۋاتىدۇ) شۇنى بايقايسەنكى، ئىتالىيە سۇ باشلايدىغان ئۆستەڭمۇ يوق، توسمىلارمۇ يوق تۇزلەڭگە ئوخشاپ قالغان. ناۋادا ئىتالىيەمۇ گېرمانىيە، ئىسپانىيە ۋە فىرانسىيەلەردەك مۇۋاپىق مۇداپىئە

كۈچىگە ئىگە بولغان بولسا، بۇ ئاپەت ئۇنچە زور ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرمىگەن بولاتتى ياكى بۇ ئاپەتنىڭ ئۆزىمۇ يۈز بەرمىگەن بولاتتى.

تەقدىرگە ئامال قىلىش توغرىسىدا يۈزەكى توختىلىپ ئۆتۈش كۈپايە بولغان ئەھۋالدا، يۇقىرىقى مۇھاكىمىمىزنىڭ ئۆزىلا يېتەرلىكتۇر. پېقىر شۇ تاپتا دىققەتنى بەزىبىر ئالاھىدە ئىشلارغا مەركەزلەشتۈرمەكچىمەن. ئەسكەرتىش لازىمكى، كىشىلەر بۇ گۈن بەختىيار دەۋر سۈرگەن ھۆكۈمدارنىڭ ئەتىسى توساتتىنلا تۇگىشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرىدۇ. كىشىلەر ئەمەلىيەتتە ھۆكۈمدارنىڭ ماھىيەت جەھەتتە ياكى باشقا ئالاھىدىلىكلەر جەھەتتە ئۆزگىرىپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ يېتەلمىگەچكە، بۇ ئىشنى تاسادىپىيلىق ھېس قىلىدۇ. ئىشىنىمەنكى، بۇنداق ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشى مەن باشتا مۇزاكىرە قىلغان سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن بولغان. شۇنداق دېيىشكىمۇ بولىدۇكى، تەقدىرنىڭ رايىغا يۆلىنىپ تۇرغان ھۆكۈمدار ئەنە شۇ تەقدىرده ئۆزگىرىش بولغان ھامان تۇگىشىپ كېتىدۇ. يەنە شۇنىڭغا ئىشىنىمەنكى، ئىش - ھەرىكىتى دەۋرنىڭ تەلىپى ۋە يۇزلىنىشىگە ئۇيغۇن بولغان ھۆكۈمدار نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ. ئىش - ھەرىكىتى دەۋرنىڭ تەلىپىگە زىت بولغان، جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ يۇزلىنىشىگە تەتۇر بولغان ھۆكۈمدارنى نەس باسىدۇ. كىشىلەر مەقسىتىگە يېتىشتە، شان - شەرەپ ۋە بايلىقاتلىقنى قولغا كەلتۈرۈش ھەرىكىتىدە ئوخشىمىغان يوللارنى بىسىپ ئۆتىدۇ: بەزىلەر پۇختا ئويلاپ، پۇختا ئىش قىلىدۇ، بەزىلىرى ئالدىراپ - تىنەپ تەڭتەكلەرچە ئىش قىلىدۇ، بەزىلىرى زوراۋانلىقنا تايىنىپ ئىش قىلىدۇ، بەزىلىرى مەككارلىق بىلەن ئىش قىلىدۇ، بەزىلىرى سەۋر - تاقەت بىلەن ئىش قىلىدۇ، يەنە بەزىلىرى بولسا سەۋر -

تاقەتسىز ئىش قىلىدۇ، ھەربىر ئادەم ئۆز ئارزۇسىنى ئوخشىمىغان ئۇسۇللار بىلەن ئەملگە ئاشۇرىدۇ. كىشىلەر يەنە مۇنداق ئەھۋاللارنىمۇ ئۇچرىتىدۇ: ئىككى ئېھتىياتچان ئادەم بار. ئۇنىڭ بىرى پىلان بويىچە ئىش قىلىپ نەتىجە قازاندى، يەنە بىرى نەتىجە قازىنالمىدى؛ ئوخشاشلا مەجەزى ئوخشىمايدىغان ئىككى ئادەم بار بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى ئېھتىياتچان، يەنە بىرى تەنتەك، ئۇلار ئوخشاش بىر ئىشتا ئوخشىمىغان ئۇسۇللار بىلەن نەتىجە قازاندى، ھەر ئىككى ئادەمنىڭ مەجەزى ئۆز دەۋرىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ماس كەلگەن. يۇقىرىقىلارنىڭ بەزىلىرى ئۆز ھەرىكىتىنىڭ ئۇسۇل ـ تەلەپلىرىگە لايىقلاشقان، بەزىلىرى ئۇنداق بولمىغان. خۇددى مەن يۇقىرىدا بايان قىلغاندەك، بۇ خىل ئەھۋالنىڭ نەتىجىسى شۇنداق بولىدۇكى، ئىككى ئادەم ئوخشىمىغان ھەرىكەت بىلەن ئوخشاش ئۇنۇمگە ئىگە بولدى. ئىككى ئادەم ئوخشاش يول بويىچە ئىش كۆرۈپ، بىرى غەلىبە قىلدى، يەنە بىرى مەغلۇپ بولدى. گۇللىنىش بىلەن ھالاك بولۇش، غەلىبە قىلىش بىلەن مەغلۇپ بولۇش قاتارلىق ئۆزگىرىشلەرمۇ يۇقىرىقى پىرىنسىپ بويىچە بولىدۇ. ئەگەر ئادەمنىڭ ئۆزى پۇختا ۋە ئېھتىياتچان بولۇپ، زامان ۋە مۇھىت قامالىشىپ بەرسە ئۇ مۇۋاپىقىيەت قازىنىدۇ. زامان ۋە مۇھىت ئۆزگەرگەن ئەھۋالدا ئۇ ئادەم ئۆزىنىڭ پائالىيەت شەكلىنى مۇناسىپ رەۋىشتە ئۆزگەرتمىسە توقۇشىدۇ. مۇنداق بىر خىل ئادەم ئەزەلدىن بولغان ئەمەس: ئۇ بولسىمۇ ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە پۇختالىق بىلەن تاقابىل تۇرغان ئادەم. چۈنكى، ھەرقانداق ئادەم ئۆزىنىڭ پائالىيەت شەكلىنى تۇغما خاراكتېر بويىچە بەلگىلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇسۇلىگە، مەلۇم بىر يولدا ئۇزاق ۋاقىت مېڭىپ كۆنگەن ئادەم ئۆز ـ ئۆزىنى يېڭىپ ۋەزىيەت ئېھتىياجى بويىچە يېڭىدىن يول تاللا-



يالماي قالىدۇ. شۇڭا، زىيادە ئېھتىياتچان ئادەم تەۋەككۇل قىلىشقا توغرا كەلگەندە گاڭگىراپ قېلىپ، ئاخىر مەغلۇپ بولىدۇ. ئۆزىنىڭ خاراكتېرىنى دەۋر ۋە ئوبيېكتىپ رېئاللىقنىڭ تەلىپى بويىچە ئىسلاھ قىلالىغان ئادەم يامان ئاقىۋەتكە قالمايدۇ.

پاپا جۇلىئو II ھەرقانداق ئىشتا ئالدىراڭغۇ ئىدى، بىراق ئۇنىڭ ھەربىكەت شەكلى دەۋر ۋە شارائىت بىلەن بىردەك بولغاچقا ھەمىشە نەتىجە قازىناتتى. بىز ماسىۋجۇئانىنى بېنتۋولى ھايات ۋاقتىدا، پاپا جۇلىئو II نىڭ بولونىيەگە قوزغىغان بىرىنچى قېتىملىق ئۇرۇشىنى كۆزىتىپ باقايلى. بۇ ئىشتىن ۋېنتسىيەلىكلەر خۇرسەن بولۇپ كەتمىدى. ئىسپانىيەلىكلەرمۇ شۇنداق بولدى، پەقەت فىرانسىيەلىكلەرلا ئۇنىڭغا شېرىك بولدى. لېكىن، پاپا جۇلىئو II نىڭ مىجەزى چۈس ۋە تەنتەك بولغاچقا، يىراققا قىلىنغان يۇرۇشكە بىۋاستە ئۆزىلا قاتناشتى. پاپانىڭ بۇ ھەرىكىتى ۋېنتسىيەلىكلەر بىلەن ئىسپانىيەلىكلەرنى تەمتىرىتىپ نېمە قىلىشىنى بىلمەيدىغان قىلىپ قويدى. چۈنكى، ۋېنتسىيەلىكلەر پاپانىڭ كەسكىنلىكىدىن قورقاتتى. ئىسپانىيەلىكلەر پاپانىڭ بۇ قىلمىشىنى ناپلېئونى پەتھ قىلىش مەقسىتىمىزگە توسالغۇ بولىدۇ دەپ ئەنسىرەيتتى. يەنە بىر تەرەپتىن، پاپا فىرانسىيە پادىشاھى بىلەن بىللە يۇرۇش باشلىدى. فىرانسىيە پادىشاھى پاپانىڭ دوستلۇقىغا ئېرىشىش ئارقىلىق ۋېنتسىيەلىكلەرنى ئۆزىنىڭ گېپىنى ياۋاشلىق بىلەن ئاڭلايدىغان قىلماقچى بولدى. فىرانسىيە پادىشاھى پاپا بىلەن ئوچۇق - ئاشكارا يۈز ئۆرۈشمىگەنىكەنمىز، ئۇنىڭ ئارمىيەمىزنى ئارىيەتكە ئېلىش تەلىپىنى رەت قىلساق بولمايدۇ، دېگەن قارارغا كەلدى. شۇنداق قىلىپ، پاپا ئۇلۇغۋار بىر قېتىملىق ئىشنى چاقماق تېزلىكىدە تاماملىدى. بۇ ئىشنى باشقا پاپالار ئەڭ جايىدا پىلانلانغان تاكتىكا

كىلار بىلەن ئەملگە ئاشۇرالمىغان بولاتتى. ئەگەر پاپا جۇلىئو II مۇ باشقا پاپالاردەك ھەممىنى جايىدا ئورۇنلاشتۇرۇۋېلىپ، ئاندىن رۇمدىن يۇرۇش باشلىغان بولسا ھەرگىزمۇ نەتىجە قازىنالمايتتى. ئەگەر شۇنداق قىلغان بولسا فىرانسىيە پادىشاھى ئارمىيەسىنى ئارىيەتكە بەرمەسلىككە باھانە تاپقان بولاتتى، باشقىلارمۇ زىيادە چۆچۈپ كەتكەن بولاتتى. مەن پاپا جۇلىئونىڭ باشقا ئىش ئىزلىرىنى سۆزلەپ ئولتۇرماي، چۈنكى ئۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى مۇشۇ دائىرىگە كىرىدىغان مۇڭۇپپەقىيەتلىك ئىشلار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە، پاپا جۇلىئو II نىڭ قىسقا ئۆمۈر كۆرۈشمۇ يۇقىرىقىلارغا يات سەرگۈزەشتىلەرنىڭ بولۇشىغا ئىمكان بەرمىدى. ئەگەر ئۇ ھايات بولغان بولسا، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئەستايىدىل ئىش كۆرۈش پەيتىمۇ تۇغۇلاتتى ـ دە، ئۇ ھالدا پاپانىڭ كەسكىنلىكى ۋە تەنتەكلىكى پالاكەت ئېلىپ كەلگەن بولاتتى. چۈنكى، ئۇ ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىشتىكى تەبىئىتىنى ئۆزگەرتەلمەيتتى.

خۇلاسە كالام: تەقدىر ئۆزگىرىش ئۇستىدە تۇرۇۋاتقاندا، كىشىلەر يەنىلا كونا ئۇسۇللارغا ئېسىلىۋېلىشى مۇمكىن. بۇ ئۇسۇللار ۋەزىيەتكە ماس كەلسە نەتىجە قازىنالايدۇ، ماس كەلمىسە مەغلۇپ بولىدۇ. ئىشىنىمەنكى، ئۇنى كۈچ بىلەن قولغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ. ئۇ سوغۇقانلىقنى ئەمەس، بەلكى باتۇرلۇقنى خالايدۇ. شۇڭا، ئاياللار ياشلارنىڭ دوستىغا ئايلانغاندەك، تەقدىرمۇ باتۇرلارنىڭ دوستىغا ئايلىنىدۇ. چۈنكى، ياشلار زىيادە ئېھتىياتچان بولۇپ كەتمەيدۇ ـ دە، تەقدىرنى جاسارىتىگە تايىنىپ بويسۇندۇرىدۇ.



ئىتالىيەنى ياۋۇزلاردىن قۇتقۇزۇۋالايلى

▲ دۇئېل ۋە ئاز ساندىكى كىشىلەر قاتنىشىدىغان مۇسابىقىلەردە ئىتالىيەلىكلەر جىسمانىي كۈچ، چاققانلىق ۋە ئەقىل جەھەتتە شۇقەدەر ئەۋزەل! بىراق، بۇ ئالاھىدىلىكلەر ھەربىي قوشۇن ئىچىدە ناچارلىشىپ كېتىدۇ.

▲ ئۇرۇشلاردا ساپ ئىتالىيەلىكلەردىن تۈزۈلگەن قوشۇن مەغلۇپ بولۇپ كەلدى.

▲ جانابلىرى، ئەگەر سىلى دۆلىتىنى قۇتقۇزغان ئۇلۇغ كىشىلەرنى ئۇلگە قىلماقچى بولىدىكەنلا، ئۇنداقتا، ئۆزلىرىنىڭ ئارمىيەلىرىنى قۇرۇپ چىقىش ئاساسىدۇر.

مۇھاكىمە قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ بولغاندىن كېيىن شۇنداق ئويلىدىم: ئىتالىيەنىڭ مۇشۇ مەزگىلى يېڭى بىر ھۆكۈمدار ئۈچۈن ناھايىتى ئەۋزەل شارائىت سۈپىتىدە چوڭقۇر پىكىرلىك، قابىلىيەتلىك ئادەملەرگە يېڭى تۈزۈم ئورنىتىپ شان ـ شەرەپ قۇچۇشىغا، خەلققە بەخت ـ سائادەت كەلتۈرۈشكە يېتەرلىك پۇرسەت بېرەمدۇ ـ يوق؟ مېنىڭچە، يېڭى ھۆكۈمدارنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا شەرت بولىدىغان ئىشلار ئالدىنبۇرۇن تەييار بولدى. شۇڭا، مۇشۇنداق ئۇلۇغ ئىشنىڭ رويابقا

چىقىشى ئۇچۇن ھازىرقىدىنمۇ پايدىلىق پۇرسەتنىڭ بارلىقىنى بىلمەيمەن. خۇددى مەن باشتا ئېيتقاندەك، خۇدا مۇسانىڭ ئىقتىدارىنى نامايان قىلىش ئۈچۇن ئىسرائىللارنى مىسىرلىقلارنىڭ قۇل قىلىشىغا ئۇچراتتى. يۇلۇسنىڭ ئۇلۇغلۇقى ۋە باتۇرلۇقىنى نامايان قىلىش ئۈچۇن پارسلارنى مېدىسلارنىڭ ئېزىشىگە ئۇچراتتى. تېسوسنىڭ ئۇستۇنلۇكى ئۇچۇن ئافېنالىقلارنى سەرگەردان قىلدى، مانا ھازىرنىڭ ئۆزىدىمۇ شۇنداق پەيت يېتىپ كەلدى: ئىتالىيەدىكى مەلۇم بىر تالانت ئىگىسىنىڭ ئىقتىدارىنى تونۇتۇش ئۇچۇن ئىتالىيەنى مۇنداق ھالەتكە چۈشۈردى، ئۇ بولسىمۇ، يەھۇدىيلاردىنمۇ بەكرەك مەھكۇملۇقتا قېلىش، پارسلار-دىنمۇ بەكرەك زۇلۇم تارتىش، ئافېنالىقلاردىنمۇ بەكرەك سەرسان بولۇش، يەنى باشپاناھسىز قېلىش، قالايمىقانچىلىقتا يولۇقۇش، ھۇجۇم ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭغا قېلىش، بۆلۈپ ئېلىش ۋە بوزەك قىلىشقا ئۇچراش، يوقىتىش خاراكتېرلىك زەربىلەرگە يولۇقۇش بۇگۈنكى ئىتالىيەنىڭ تەقدىرى بولۇپ قالدى.

مەن يېقىندا ئۇمىدلەنگەن ھالدا، خۇدا ئىتالىيەنى قۇتقۇزۇش ئۇچۇن بۇ كىشى[1]نى ئەۋەتىپتۇ دەپ ئويلىغانىدىم. بىراق، ئۇ ھالقىلىق پەيتتە تەقدىرنىڭ سوغۇق مۇئامىلىسىگە ئۇچرىدى. شۇنىڭ بىلەن ئىتالىيە ئۆلۈك ھالەتكە چۈشۈپ قالدى. ئىتالىيە بىر ئادەمنىڭ چىقىپ ئۇنىڭ يارىسىنى داۋالىشىنى، لومبارديە-لىكلەرنىڭ كۆيدۈرۈپ قىرغىن قىلىشى ۋە ناپلېس پادىشاھلىقى، توسكانا رايونلىرىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنى توسۇپ، ئۇزۇندىن بۇيانقى روھىي جاراھەتلىرىنى داۋالىشىنى تەشنالىق بىلەن كۈتەتتى. ئۇ خۇدادىن ۋەھشىيانە ھۆكۈمرانلىق ۋە بوزەك قىلىشقا

① چىسارى بورجىئانى كۆرسىتىدۇ.



ئۇچراشتەك خورلۇق ـ ھاقارەتتىن قۇتقۇزىدىغان بىرەر ئادەم ئەۋەتىشىنى تىلەيتتى. روشەنكى، بايراق كۆتۈرۈپ چىقىشقا جۈرئەت قىلىدىغان ئادەم چىقسىلا باشقىلار ئەگىشىشكە تەييارلا ئىدى. شۇ تاپتا ئىتالىيە جانابلىرىنىڭ[1] پارلاق ئوردىلىرىدىن باشقا قۇتقۇزغۇچى تاپالمايدۇ. جانابلىرىنىڭ بەخت ـ ئىقبالى ۋە ئەقىل ـ پاراسىتى شۇقەدەر مۇنەۋۋەركى، ئۆزلىرى خۇدانىڭ نەزىرىگە چۈشكەن ۋە دىنىي جەمئىيەتنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشكەن، ئۆزلىرى ھەم ئاشۇ دىنىي جەمئىيەتنىڭ ھۆكۈمدارىنى. مۇشۇ تەييار شەرتلەرنىڭ بىرلىشىشى جانابلىرىنى ئىتالىيەنى قۇتقۇزۇش شەرىپىگە ئىگە قىلىپ تۇرۇپتۇ. مۇبادا مەن قەيت قىلىپ ئۆتكەن كىشىلەرنىڭ ئىش ئىزلىرىنى ئەسلەپ كۆرسىلە، مەزكۇر ئىشنى قىلىش ئاسان دەيدىغان ئىلھامغا مۇيەسسەر بولالا. تىرىشتا كەم ئۇچرايدىغان ئاشۇ كىشىلەرنىڭ قىلغانلىرى ئەپسانىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئۇلار ئىلاھ ئەمەس، ئادەم ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى ھېچقانداق بىرى ھازىرقىدەك قولاي پۇرسەتكە ئېرىشىپ باقمىغان. چۈنكى، ئۇلار ھەرقانچە قىلسىمۇ ھازىر توغرا كەلگەندەك ئادالەتلىك ئىش ئېلىپ بارالماس، ئىشلار ھازىرقىدىنمۇ ئوڭاي بولماس، خۇدا ئۆزگىلەرگە نىسبەتەن ئۆزلىرىگە بەكرەك دوستانە بولماقتا، چۈنكى بۇ ئادالەتلىك ئىش ئىدى. «ئۇرۇش زۆرۈر بولغان كىشىلەر ئۈچۈن ئېيتقاندا ئادالەتلىك بولىدۇ. ئۇرۇش قىلىشتىن باشقا چارە قالمىغاندا، قورال مۇقەددەستۇر»[2]. مانا بۇ ئۇلۇغ ئىستەكتۇركى، قەيەردە ئۇلۇغۋار ئىستەك بولىدىكەن، ئۇ يەردە قىيىنچىلىق مەۋجۇت بولمايدۇ. بۇ

---

① مۇقەددىمىدە ئۇچرىغان فىلورېنسىيە ھۆكۈمرانى لورېنزو مېدىچىنى كۆرسىتىدۇ.

② لېۋىنىڭ «رىم تارىخى»نىڭ توققۇزىنچى جىلدىغا قارالسۇن.

يەردە پەقەت جانابلىرىنىڭ مەن ھەدىيە قىلغان ئۇسۇللارنى ئىشلىتىشلا قالدى. كىشىلەر خۇدا تەرىپىدىن ئورۇنلانلىغان مىسلىسىز مەنزىرىنى كۆرگەنىدى: دېڭىز ئۆركەشلىمەكتە، بۇلۇتلار يول كۆرسەتمەكتە، تاشلاردىن بۇلاقلار ئېتىلىپ چىقماقتا، رىزقلار[1] يامغۇردەك ياغماقتا، مەۋجۇداتلار ئۇلۇغلۇقلىرىنىڭ جارى بولۇشى ئۈچۈن خىزمەتكە تەييار تۇرماقتا. ئەمدىكى ئىشلار جانابلىرىنىڭ ئىختىيارىدا قالدى. خۇدا ئەركىنلىك ئىرادىمىزنى جارى قىلدۇرۇشىمىز ئۈچۈن ۋە بىزگە تەۋە شان ـ شەرەپنى ئۆزى ئېلىۋالماسلىق ئۈچۈن ھەممە ئىشنى بىۋاستە ئۆزى قىلمايدۇ!

بۇرۇنقى ئىتتالىيەلىكلەر جانابلىرىغا نىسبەتەن بولۇۋاتقان پارلاق ئىشقا مۇيەسسەر بولغان ئەمەس. ئىتتالىيەدە شۇنچە كۆپ ئىنقىلاب بولدى، شۇنچە كۆپ ئۇرۇش بولدى. بۇ جەريانىدا ئىتالىيەنىڭ ھەربىي كۈچى گويا مەۋجۇت ئەمەستەكلا ھېچقانداق رول ئوينىمىدى، چۈنكى كونا تۈزۈملەر زامانغا ماس كەلمىدى، يېڭىلىق يارىتالايدىغان ئادەم دۇنياغا ئېيتقاندا، بىر يۇرۇش يېڭى قانۇن ۋە تۈزۈملەرنى يولغا قويۇشتىن ئارتۇق شەرەپلىك ئىش بولمايدۇ. بۇ ئىش مۇۋاپىق ئاساستا ئۇلۇغۋارلىققا ئىگە قىلىنسا، يېڭى ھۆكۈمدار كىشىلەرنىڭ ھۆرمىتى ۋە قايىللىقىغا ئېرىشىدۇ. ھازىرقى ئىتتالىيەدە يېڭى ئىشلارنى يولغا قويۇشنىڭ مۇھىتى ۋە پۇرسىتى يېتەرلىك. پەقەت ھۆكۈمدار كالۋا بولمىسىلا، ئىقتىدارنى جارى قىلدۇرسىلا بولدى. ھەمىشە كۆرىمىزكى، دۇئېل ۋە ئاز ساندىكى كىشىلەر قاتنىشىدىغان مۇسابىقىلەردە ئىتالىيەلىكلەر جىسمانىي كۈچ، چاققانلىق ۋە ئەقىل جەھەتتە شۇقەدەر ئەۋزەل! بىراق، بۇ ئالاھىدىلىكلەر ھەربىي قوشۇن ئى-

① رىزىق ـــ «تەۋرات»تا سۆزلىنىشچە، يەھۇدىيلار مىسىردىن قېچىپ چىقىۋاتقاندا، باياۋاندىمۇ خۇدا تەرىپىدىن تائام بېرىلگەن.



چىدە ناچارلىشىپ كېتىدۇ. بۇلار قوماندانلىقى ئىقتىدارسىزلىقىدىن كېلىپ چىققان. چۈنكى، قوشۇن ئىچىدىكى قابىللار قوماندانلىققا بويسۇنمايدۇ، بەلكى ھەربىر ئادەم مەنلا بولسام، دەيدۇ. تا ھازىرغا قەدەر ھېچكىم ئۆزىنىڭ باتۇرلۇقى ۋە تەلىيىگە تايىنىپ ئالاھىدە بولغان ئەمەس ھەم باشقىلارنى ئۆزىگە مۇتلەق بويسۇندۇرغان ئەمەس. شۇڭا، ئۆتكەنكى 20 يىللىق ئۇرۇشتا قوشۇن ساپ ئىتالىيەلىكلەردىن تۈزۈلگەن بولسا مەغلۇپ بولدى. مەسىلەن، تارو ئۇرۇشى (1495 ــ 1513)، ئالېكساندىرا ئۇرۇشى (1499)، كاپۇبا ئۇرۇشى (1501)، گېنۇيا ئۇرۇشى (1507) ۋېيلا ئۇرۇشى (1509)، بولۇنىيە ئۇرۇشى (1511)، مېستىرى ئۇرۇشى (1513) قاتارلىقلار.

جانابلىرى، دۆلىتىنى قۇتقۇزغان ئۇلۇغ كىشىلەرنى ئۇلگە قىلماقچى بولىدىكەنلا، ئۇنداقتا، ئۆزلىرىنىڭ ئارمىيەلىرىنى قۇرۇپ چىقىش ئاساسىنىڭ ئاساسىدۇر. چۈنكى، ئۆز ئارمىيەسىدىنمۇ سادىق ۋە ئەۋزەل ئارمىيەنى تاپقىلى بولمايدۇ. گەرچە قوشۇن ئىچىدىكى ھەربىر ئەسكەر شۇنچە نادىر بولسىمۇ، ئۇلار ئۆز ھۆكۈمدارنىڭ قوماندانلىق قىلغانلىقىنى كۆرسە، ھۆكۈمدار ئۆز قولى بىلەن ئوردىن تارقاتسا ۋە مۇكاپاتلىسا، ئۇلار ئىتتىپاقلىشىپ مۇنەۋۋەر قوشۇنغا ئايلىنىدۇ. شۇڭا، چەت ئەللىكلەرگە ئىتالىيەلىكلەرنىڭ كۈچى تاقابىل تۇرۇش ۋە دۆلىتىمىزنى قوغداش ئۈچۈن مۇشۇنداق بىر قورالنى تەييار قىلىش زۆرۈر. گەرچە، شۋېيتساريە ۋە ئىسپانىيە پىيادە ئەسكەرلىرى كىشىلەرنىڭ نەزىرىدە قورقۇنچلۇق بولسىمۇ، كەمچىلىكلەرگە ئىگە ئىدى. ئۇچىنچى خىل تىپتىكى ئارمىيە تەشكىللەش ئۇسۇلى ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇپلا قالماستىن، بەلكى كەمچىلىكلەرنى يېڭەلەيدۇ. چۈنكى، ئىسپانىيەنىڭ پىيادە ئەسكەرلىرى ئاتلىقلارنىڭ ھۇجۇمىغا

تاقابىل تۇرالمايتتى. شۇڭا پىيادە ئەسكەرلەر ئۆزىگە تاقابىل تۇرغۇدەك پىيادە قىسىملارنى كۆرسە يۇرىكى چىقىپ كەتكۈدەك قورقۇپ كېتىشەتتى. تەجرىبىلەر ئىسپاتلايدۇكى، ئىسپانىيەلىكلەر ئىتالىيە ئاتلىق قىسىملىرىغا تاقابىل تۇرالمايدۇ. شۇڭا ئىسپانىيە پىيادە قىسىملىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنىدۇ. گەرچە كېيىنكىسىگە دائىر مۇكەممەل مىسالنى ھازىرغىچە تاپقىلى بولمىسىمۇ، رېئاللىققا ئۇرۇشى بىزنى دەلىل بىلەن تەمىنلىدى: ئاشۇ مەيدان ئۇرۇشتا ئىسپانىيە پىيادە قىسىملىرى شۇڭا ئىتالىيە قىسىملىرىنىڭ تەشكىللىنىش ئۇسۇلى بىلەن تامامەن ئوخشاش بولغان گېرمانىيە قىسىملىرى بىلەن ئېلىشتى. ئىسپانىيە ئەسكەرلىرى چەبدەسلىكى ۋە قالقانلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن نەيزە ـ شەمشەرلەر ئورمانىدەك تۇرغان گېرمانىيە ئەسكەرلىرى سېپىگە سۇقۇنۇپ كىردى ـ دە، ئۇلار تەييارلىق يوق ھالەتتە تۇرغاندا، بەخرامان ھۇجۇم باشلىدى. ئەگەر، ئىسپانىيەلىكلەر ئاتلىق قىسىملارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىمىغان بولسا گېرمانىيە قىسىملىرىنى پۈتۈنلەي تارمار قىلغان بولاتتى. دېمەك، بۇ ئىككى خىل پىيادە ئەسكەرلەرنىڭ كەمچىلىكىنى تونۇغاندىلا، ئاندىن ئۇچىنچى خىل پىيادە ئەسكەرلەرنى بەرپا قىلغىلى بولىدۇ. بۇنداق پىيادە ئەسكەرلەر ئاتلىق قىسىمغا تاقابىل تۇرۇش بىلەن بىللە باشقا پىيادە قىسىملاردىن قورقمايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن قورال ۋە تەشكىلىي ئۇسۇل تاللاش لازىم. بۇ ئىشلار يولغا قويۇلغان ھامان يېڭى ھۆكۈمدارغا ئۇمىد ۋە ئۇلۇغۋارلىق ئېلىپ كېلىدۇ.

دېمەك، پۇرسەتنى ئۆتكۈزۈۋەتمەسلىك كېرەك. ئۇزاق مۇددەت يېغىلىق يۇز بەرگەن ۋە پارچىلاپ ئېلىنغان ئىتالىيەگە نىجات يۇلتۇزى بەخش ئېتەيلى. شۇنى ئىسپاتلىشكە ئاجىزمەنكى، يات



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

مىللەتنىڭ تاجاۋۇزغا ئۇچرىغان بۇ زېمىننىڭ خەلقى ئۆزىنىڭ نىجات يولتۇزىنىڭ كۆرۈنۈشىنى نەقەدەر سۆيۈنچ، قىساس تەشنا-لىقى، تەۋرەنمەس ئەقىدە ۋە ئىسسىق كۆز ياشلىرى بىلەن كۈت-مەكتە. بۇنى كىممۇ ئىنكار قىلالىسۇن؟ ئۇنىڭدىن كىممۇ باش تارتالىسۇن؟ قايسىبىر ھەسەت ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇشقا پېتىنا-لىسۇن؟ قايسى بىر ئىتالىيەلىك ئۇنىڭغا سادىق بولۇشتىن باش تارتسۇن؟ يات مىللەتنىڭ ياۋۇز ھۆكۈمرانلىقى ھەربىر ئىتالىيە-لىكنى قاتتىق بىزار قىلدى. شۇڭلاشقا، جانابلىرى ئۆزلىرىنىڭ پارلاق سەلتەنىتى ۋە ئادالەتلىرىدىن كەلگەن باتۇرلۇق ۋە ئۈمىد-نى قورال قىلىپ، تارىخىي ۋەزىپىنى ئۈستىلىرىگە ئالغايلا، ۋە-تىنىمىزنىڭ قەددىنى ئادالەت بايرىقى ئاستىدا دەس تۇرغۇزغايلا، شائىر پېتراكا[1]نىڭ مۇنۇ خىتابىنى ئەملگە ئاشۇرغايلا:

«ياۋۇزلۇققا باتۇرانە قارشى تۇرايلى.
قول ـ قوللارغا قورال ئالايلى.
ئۆتۈپ كېتەر بۇ ئۇرۇش پەيتى!
ئىشىنىمىز ئەجدادلارنىڭ روھىي قۇدرىتى
ئويغىنىشقا ئۇندەيدىغان خىتاب، دەۋىتى
ئىتالىيان يۈرىكىدىن ئۆچمىدى تېخى.»

① پېتراكا ــ (1304 ــ 1374) ئىتالىيەنىڭ ۋەتەنپەرۋەر شائىرى.



قوشۇمچە:

ھازىرقى زامان ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

ئانتونىئو گىرامشى

ئانتونىئو گىرامشى (1937 ــ 1981، Antonio Gramisci) ئىتالىيەلىك مۇتەپەككۇر، 20 ـ ئەسىردىكى مۇھىم ماركسىزمچىلار ـ نىڭ بىرى. ئۇ 1929 ـ 1935 ـ يىللاردىكى تۈرمە ھاياتىدا «تۈرمە خاتىرىلىرى» دېگەن ئەسىرىنى يېزىپ، ئىنسانىيەتنىڭ مۇستەقىل پىكىر كۈچى جەھەتتىكى ئاجايىپ تالانتىنى نامايان قىلىدۇ. ئۇ ئىجاد قىلغان «زوراۋانلىق»، «ئورگان زىيالىلىرى»، «لاگېر ئۇرۇشى» دېگەندەك ئۇقۇملار زور نەزەرىيەۋىي قىممەتكە ئىگە بولغان. گىرامىش 20 ـ ئەسىردىكى ھەقىقىي بىلىم قەھرىمانى دەپ سۈپەتلىنىدۇ.



... خەلقنىڭ تەبىئىتىنى چوڭقۇر تونۇغان ئادەم ھۆكۈمران بولۇشى كېرەك. ھۆكۈمراننى چۈشەنگەن ئادەم خەلق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

— نىككولو ماكىياۋللى

بېقىندى بىر سىنىپ ھەققىي مۇستەقىل بولۇپ، ھۆكۈمرانلىق ئورنىغا ئېرىشكەن شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ، ئۇنىڭ يېڭى تېتىكى دۆلەتكە ئايلىنىش تەلىپىگە يارىشا شۇنداق بىر خىل كونكرېت ئېھتىياجمۇ تۇغۇلىدۇ: يېڭى بىلىم ۋە ئەخلاق تەرتىپىنى، يەنى يېڭى تېپتىكى جەمئىيەتنى بەرپا قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. شۇڭا، ئۇ ئەڭ ئومۇملاشقان، ئەڭ روشەن ۋە نۇقسانسىز ئىدېئولوگىيە قورالىغا ئېرىشىش كېرەك.

— ئانتونىئو گىرامشى

ماكىياۋللى فاشىزىم زۇلمىتى تازا ئەۋج ئالغان مەزگىلدە گىرامشىغا كەلگۈسى زامان پېئىلىدا سۆزلىدى. ھازىرقى زامان ھۆكۈمدارىنىڭ نۇرى يېڭى ھۆكۈمدارلارنى يورۇتۇپ بەردى.

— لۇئىس ئالتۇسسىر



ماكياۋللى پولىتكسى ھەققىدە خاتىرە

«ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»نىڭ تۇپ ئالاھىدىلىكى شۇكى، ئۇ قانداقتۇر بىر سىستېمىلىق بايان ئەمەس، بەلكى تىرىك بىر پارچە كىتابتۇر: سىياسىي ئىدېئولوگىيە بىلەن سىياسىي پەن دەل مۇشۇ كىتابتا دراماتىك «ئەپسانە» شەكلىدە يۇغۇرۇلۇپ كەتكەن. بۇ كىتاب ئوتوپىيە ۋە مەدرىسە تەلىماتلىرىغا يەنى سىياسىي پەن-لەر ماكياۋللىدىن بۇرۇن قوللانغان ئىپادىلەش شەكىللىرىگە زادىلا ئوخشاشمايدۇ. ماكياۋللىنىڭ بايانى ئۇنىڭ نۇقتىئىنەزەر-لىرىگە خىيالى ۋە بەدئىي تۇس ئاتا قىلغان بولۇپ، نەتىجىدە ۋەزخانلىق ۋە ئەقلىي ئامىللار بىر ياللانما ئارمىيە قوماندانلىنىڭ ۋۇجۇدىدا[1] مۇجەسسەملىنىپ كوللېكتىپ ئىرادىنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە ئىپادىلەنگەن. ئېنىق كوللېكتىپ ئىرادىنىڭ شەكىل-لىنىش جەريانى ئېنىق بىر سىياسىي نىشان بىلەن ماس ھالەتتە بولىدۇ، ھالبۇكى بۇ ماكياۋللىنىڭ كىتابىدا پائالىيەت پىرىن-

① بۇ مۇشۇنداق سالاھىيەت بويىچە «پۇقرالىقتىن ھۆكۈمدارلىققا كۆتۈرۈلگەن» چاسارى بورجا (Cesare Borgia 1476 — 1507) نى كۆرسىتىدۇ، ئۇ پاپا ئا-لېكساندىرنىڭ نىكاھسىز تۇغۇلغان ئوغلى بولۇپ، رىمدا يېڭى، كۈچلۈك پادىشاھلىق-نى قۇرۇپ چىقىدۇ، كېيىن پۈتۈن ئىتالىيەنى بويسۇندۇرۇش جەريانىدا غەلىبە بوسۇ-غىسىدا مەغلۇپ بولىدۇ. ئۇ ماكياۋللى تەرىپىدىن غايىۋىلەشتۈرۈلگەن — خەنزۇچە-غا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.



سىپى ۋە ئۆلچەملىرى توغرىسىدىكى ئۇزۇندىن - ئۇزۇن نەزەرىيە ياكى ئۆلۈمالارچە تۇرلەپ بايان قىلىش ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن بولماستىن، بەلكى كونكرېت بىر شەخسنىڭ پەزىلىتى، خاراكتېرى، مەسئۇلىيىتى ۋە مۇھىملىقى ئارقىلىق گەۋدىلەندۈرۈلگەن. نەتىجىدە ماكياۋېللى ئۆزى قايىل قىلماقچى بولغان كىشىلەرنىڭ تەسەۋۋۇرىنى ئۇرغۇتۇپ، ئۇلارنىڭ سىياسىي قىزغىنلىقىنى تېخىمۇ كونكرېت شەكىلگە ئىگە قىلغان[1].

ئەمدى بىز ماكياۋېللىنىڭ «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»نى تۇتقا قىلىپ، ئۇنىڭ جورجى سورېل (1847 — 1922 Geroges sorel[2]) ...

---

① بىلىش كېرەككى، ماكياۋېللىدىن ئىلگىرى ھېچكىم «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»دەك ئەسەرنى يېزىپ قالدۇرمىغان. بۇ ئەسەرنىڭ خاتىمە قىسمىدا «ئەپسانە» (ئىدېئولوگىيە) خاراكتېرى قويۇق بولۇپ، غايىۋى رەھبەرنىڭ پورتىرېتى بېرىلگەندىن كېيىن، ئۇنۇملۇك ئىبارىلەر ئارقىلىق رەھبەرلەرنىڭ تارىخىي كۆچ بولۇشى مۇراجەت قىلىنغان. بۇ پۈتۈن كىتابقا تەسىرى كۈچ بېغىشلىغان. لۇيجى رۇسسو (Luigi Russo) ئۆزىنىڭ «ماكياۋېللىغا مۇقەددىمە» دېگەن ئەسىرىدە، ماكياۋېللىنى پولىتىكا (سىياسىي ئىلىم) ساھەسىدىكى سەنئەتكار دەپ تەرىپلىگەن — ئەسلى مەنىدىكى ئىزاھات.

② جورجى سورېل — فىرانسىيەلىك پەيلاسوف ۋە سىندىكالىست (ئىشچىلار غوجىلىقىنى تەشەببۇس قىلغۇچى). ئۇ تارىخچىلىق ۋە ئىقتىسادچىلىقىغا قارشى بولۇپ، ئومومىيۈزلۈك ئىش تاشلاش ۋە زورلۇق كۈچ ئىنقىلابىنى قوللىنالايدىغان ئىشچىلار ئاپتونومىيەسى تەشكىلاتىنىڭ زۆرۈرلۈكىنى دەلىللەپ چىققان. ئۇ «زورلۇق كۈچ» (1906) ناملىق ئەسىرىدە، ئىش تاشلاشنىڭ ئىدېئولوگىيە سۈپىتىدىكى قىممىتى ھەققىدە ئالاھىدە توختالغان. «بۇيۇك ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرگە قاتناشقان ئادەملەر ئادەتتە بىر يۈرۈش ئوبرازلار ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ كەلگۈسىدىكى پائالىيىتىدىن بىشارەت بېرىدۇ ھەم ئۆزلىرىنىڭ غالىبىيىتىگە ئىشىنىدۇ. مەن تارىخچىلار ئوچۇن زۆرۈر بولغان بىلىمنى «ئەپسانە» دەپ ئاتىدىم. سىندىكالىستلار ئېلىپ بارغان ئىش تاشلاشلار ۋە ماركسىنىڭ كوممۇنىزم تەلىماتى مۇشۇنداق ئەپسانىگە كىرىدۇ. سورېل «ئەپسانە» دېگىنىدە بىرخىل ئاڭ فورمىسى (ئىدېئولوگىيە)نى كۆزدە تۇتقان بولۇپ، ئۇنى نۆۋەتتىكى ئىجتىمائىي ھەرىكەتلەرنىڭ ۋاستىسى دەپ قارىغان — خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغۇچىدىن.

ئېيتقان «ئەپسانە»نىڭ تارىختىكى نەمۇنىسى سۈپىتىدە يەنى سىياسىي ئىدىئولوگىيەنىڭ بىر ئۇلگىسى سۈپىتىدە تەتقىق قىلىپ باقايلى: ماكياۋىللىنىڭ ئىپادىلىگىنى سوغۇققان ئوتوپىيە ئەمەس، قۇرۇق قائىدىمۇ ئەمەس، بەلكى چاك ـ چېكىدىن بۆسىلىپ كەتكەن بىر خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئىرادىسىنى كونكرېت ئارزۇ ئارقىلىق ئويغىتىش ۋە تەشكىللەش. «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»نىڭ ئوتۇپىيەلىك خاراكتېرى شۇ يەردىكى، ئۇنىڭدا تەسۋىرلەنگەن ھۆكۈمدار تارىختا بولغان ئەمەس، ئىتالىيە خەلقىنىڭ ئالدىدا كونكرېت ئايان بولغانمۇ ئەمەس، ئۇنىڭدىكى ھۆكۈمدار نەزەرىيە خاراكتېرلىك ئابستراكت كىشى بولۇپ، بىر داھىي ياكى غايىۋى رەھبەرنىڭ سىمۋولىدۇر[1]. لېكىن كۈچلۈك دراماتىك ئۇنۇمنىڭ تۇرتكىسىدە، مەزكۇر كىتابچىغا باشتىن ـ ئاياغ سىڭگەن ھېسسىيات ۋە ئەپسانىۋى ئاممىلار تۇغۇنچە قىسمىدا «رېئال بىر ھۆكۈمدار»نىڭ پەيدا بولۇشىنى ئارزۇ قىلىش ئىستىكى بىلەن ۋايىغا يېتىپ، ھاياتى كۈچكە ئىگە بولغان. كىتاپتا، ماكياۋىللى ھۆكۈمدارنىڭ خەلقىنى يېڭى دۆلەت قۇرۇشنىڭ مۇقەررەر يولىغا يېتەكلىشى ھەققىدە مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، مۇھاكىمىلەر پۈختا مەنتىقىلىق ۋە ئىلمى ئادىللىققا ئىگە. كىتابنىڭ ئاخىرىدا، ماكياۋىللى ئۆزى خەلقىگە ئايلىنىپ، خەلق بىلەن بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن: بۇ يەردىكى «خەلق» ئادەتتىكى مەندىكى خەلق بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ تەلىماتلىرى تەرىپىدىن تەربىيىلەنگەن خەلق ئىدى، ماكياۋىللى خەلقنىڭ تىلىغا ئايلىنىدۇ ھەمدە ئۆزى بىلەن خەلقنىڭ بىرەكلىگىنى ھېس قىلىدۇ.

---

① بۇ ھەقتە لوئىس ئالتۇسسېر (Louis Althusser) ماكياۋىللى ئوتۇپىيەسىنىڭ باشقا ئوتۇپىيەگە ئوخشاشمايدىغان يېرى شۇكى، ئۇ قانداقتۇر سىياسىي ۋە ئىدىئولوگىيەلىك ئوتۇپىيە ئەمەس، بەلكى، نەزەرىيەۋى ئوتۇپىيە دېگەن ئىدى ـــ ت.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ يەردىكى مەنتىقى جەريان پەقەتلا خەلقنىڭ ئۆزى ھەققىدىكى ئويلىنىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۇ دەل خەلقنىڭ ئېڭىدىكى ئىچكى يەكۈن (دىراكسىيە)دۇر. ئۇ كىتابنىڭ تۇغەنچە قىسمىدا، ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالمىغان ھالدا خەلققە چاقىرىق قىلىدۇ. كىتابتىكى ھاياجان ئۆزى ھەققىدىكى مەنتىقى خۇلاسىدىن تەرەققىي قىلىپ، كۈچلۈك ھاياجان، قىزغىنلىق ۋە پائالىيەت مەپتۇنلىقىغا ئايلىنىدۇ. دەل شۇنداق بولغاچقا، «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»نىڭ خاتىمىسى قانداقتۇر ئارتۇقچە ئىستىلىستىكىلىق نەرسە بولماستىن، بەلكى پۈتكۈل ئەسەرنىڭ زۆرۈر بىر قىسمىغا ئايلىنالىغان بولۇپ، بۇ تەركىبنى پۈتكۈل كىتابنىڭ ھالقىلىق يېرى دېيىشكىمۇ بولىدۇ. مۇشۇ تەركىب تۈپەيلى، «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» بىر پارچە «سىياسىي خىتابنامە» بولالىغان.

تەتقىق قىلىشقا ئەرزىيدىغان بىر نۇقتا شۇكى، سورىل نېمە ئۈچۈن ئۆز قاراشلىرىنى ئىدىئولوگىيە ـــ ئەپسانە نۇقتىسىدىن تۇرۇپ، سىياسىي پارتىيە ئۇقۇمى دەرىجىسىگە كۆتۈرمەي، ئىشچىلار ئۇيۇشمىسى ئۇقۇمىدا تۇرۇپ قالغان نوقتا. دەرۋەقە، سورىلنىڭ قارىشىچە «ئەپسانە»نىڭ ئالىي ئىپادىلىنىشى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ كوللېكتىپ ئىرادىسىنىڭ تەشكىللىنىشىدە ئەمەس، بەلكى ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتىدە، يەنى ئاللىبۇرۇن سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈلگەن كوللېكتىپ ئىرادىنىڭ ئەمەلىي ئىپادىسىدە. سورىلنىڭ قارىشىچە، بۇنداق ھەرىكەتنىڭ يۇقىرى ئىپادىسى ئومۇمىيۈزلۈك ئىش تاشلاشتىن باشقا نەرسە بولماسلىقى، بەلكىم، بىر خىل پاسسىپ ھەرىكەت بولۇشى مۇمكىن، ئۇنىڭدا بىر خىل ئىنكار ۋە تۇنجى قەدەملىك ئالامەت بولۇشى مۇمكىن (پەقەت بارلىق ئىرادە بىرلەشكەندىلا مۇئەييەنلىك

خۇسۇسىيەتتىكە ئىگە بولىدۇ)، بەلكىم ئۇ ئۆزىنىڭ تەشەببۇسكار ھەم بەرپاچىلىق باسقۇچىنىڭ بولىدىغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالماسلىقى مۇمكىن. شۇڭا، سورىلىنىڭ قارىشىچە، مۇنداق ئىككى خىل زۆرۈرىيەت ئارىسىدا توقۇنۇش بولىدۇ: بىرى، ئەپسانە (ئىدىئولوگىيە)نىڭ بولۇش زۆرۈرىيىتى؛ يەنە بىرى، بۇ ئەپسانىگە قارىتا تەنقىدنىڭ بولۇش زۆرۈرىيىتى. چۈنكى، «بارلىق ئالدىن بېكىتىلگەن پىلانلارنىڭ ھەرقاندىقى ئوتوپىيەلىك بولىدۇ ھەم ئەكسىيەتچى بولىدۇ». ئەمدىكى چارە پەقەت غەيرىي ئەقلىي ھايا-جان، «پۈرسەت» (بېرگسون ئېيتقان ھاياتلىق ھاياجىنى) ياكى «ئىنىستىخىيە».

ئەجەبا ئەپسانە (ئىدىئولوگىيە) «غەيرى بەرپاچىلىق» خاراكتېرىگە ئىگە بولامدۇ؟ سورىلىنىڭ سېزىمى بويىچە، بۇنداق ۋاسىتىنىڭ رولى پارچىلاش («بۆلۈش») ئارقىلىق بولىدۇ، ھەتتا مەۋجۇت ئەخلاق ۋە قانۇنىي مۇناسىۋەتنى زورلۇق كۈچ ئارقىلىق بىتچىت قىلىپ، كوللېكتىپ ئىرادىنىڭ دەسلەپكى شەكىللىنىش باسقۇچىغا بېقىنىدۇ. بۇنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلغىلى بولامدۇ ـ يوق؟ ياكى دەسلەپكى قەدەمدە شەكىللىنىۋاتقان بۇ كوللېكتىپ ئىرادە بىردەمدىلا يوققا چىقىپ، ساناقسىز خۇسۇسىي ئىرادىگە ئايلىنىپ، ئەكسىچە ھالدا ھەركىم توغرا تاپقان دەسلەپكى باسقۇچقا قايتامدۇ؟ يەنە بىر مەسىلە بارکى، بۇزۇش ۋە تىكلەش مۇددىئاسى بولمىغان بۇزۇش ۋە ئىنكار مەۋجۇت بولمايدۇ. ئۇ مىتافىزىك مەنىدە ئەمەس، بەلكى ئەمەلىيەت داۋامىدا، سىياسىي جەھەتتە پارتىيەنىڭ پىروگراممىسى شەكلىدە مەۋجۇت بولىدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈش مۇمكىنكى، ئىستىخىيەنىڭ كەينىدە نوقۇل مېخانىكىلىق مەۋجۇت، ئەركىنلىك (ھاياتلىق ئىرادىسى)نىڭ كەينىدە ئەڭ يۇ-



قىرى چەكتىكى بەلگىلەش نەزەريىسى بار، ئىدىيالىزىملىق كەينىدە مۇتلەق ماتېرىيالىزىم بار.

مۇئەييەن ئىدىئولوگىيە ئەپسانىلىك ۋەكىلى سۇپىتىدىكى ھازىرقى ھۆكۈمدار ھەرگىزمۇ رېئال شەخس ياكى كونكرېت ئادەم ئەمەس؛ بەلكى مۇرەككەپ ئورگانىك ئىجتىمائىي ئېلېمېنتتىن ئىبارەتتۇر. مۇئەييەنلەشتۇرۇلۇۋاتقان ۋە قوغدىلىۋاتقان كوللېكتىپ ئىرادىنىڭ جۇغلىنىش دەل ئاشۇ ئىجتىمائىي ئېلېمېنتقا ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ. تارىخنىڭ تەرەققىياتى كەلتۈرۈپ چىقارغان بۇ ئورگانىك گەۋدە دەل سىياسىي پارتىيە بولۇپ، ئۇ ئەڭ بۇرۇنقى ھۇجەيرە سۇپىتىدە، ئومۇملىق ۋە بىر گەۋدىلىككە ئىنتىلىۋاتقان كوللېكتىپ ئىرادىنىڭ بىخلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولىدۇ. ھازىرقى دۇنيادا، تەخىرسىز ۋە چاقماق تېزلىكىدە تارىخ يارىتىدىغان سىياسىي ھەرىكەتنىڭ ئۆزىلا مەلۇم بىر كونكرېت شەخسنىڭ ۋۇجۇدىدا ئەپسانە كەبى نامايەن بولىدۇ[①]. بەلكىم، قاش بىلەن كىرپىك ئارلىقىدىكى غايەت زور خەۋپ چاقماقتەك تېز ھەرىكەتنىڭ زۆرۇرىيىتىنى بەلگىلىشى مۇمكىن. شۇنىڭ بىلەن بىرگە غايەت زور خەۋپ ـ خەتەر راستىنلا كىشىلەرنىڭ ھاياجىنى ۋە ئىشتىياقىنى قوزغاپ، ئۇلارنىڭ تەنقىدى ئېڭى ۋە مەسخىرىگە بەرداشلىق بېرىش ئىقتىدارىنى بوشاشتۇرۇۋېتىپ، رەھبەرنىڭ ۋۇجۇدىدىكى كارىسماتىك (ئۇلۇغلۇق) خۇسۇسىيەتلەرگە تاقابىل تۇرالمايدۇ. جورجى بولانگېر (Georges Boulanger 1837 ــ 1981) نىڭ سەرگۈزەشتىلىرى-

① ھازىرقى زامان ھۆكۈمدارىنىڭ رولى ئۆزىدىكى بارلىق تەركىبلەرنى ئىشقا سېلىپ ئۇلارنى مۇكەممەل جەمئىيەتتە مەۋجۇت بولغان ھەرقانداق فۇنكسىيەلەردە لاياقەتلىك بولالايدىغان سىياسىي زىيالىلار، داھىيلار ۋە تەشكىلاتچى بولۇشتا ــ ت.



ده مۇشۇنداق ئەھۋال يۈز بەرگەن[1]. ئەمما، بۇنداق جەددىي ھە-
رىكەت ئۆزىنىڭ ماھىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، ئۇزۇن داۋام
قىلالمايدۇ ھەم ئۆزىنىڭ ئورگانىك خۇسۇسىيىتىنى يېتىلدۈرەل-
مەيدۇ. گويا ئۇنىڭ قولىدىن تىرىلدۈرۈش ياكى تۇزەشلا كېلىدە-
غاندەك، يېڭى دۆلەت، يېڭى مىللەت ۋە يېڭى ئىجتىمائىي قۇرۇل-
مىنى تىكلەشكە ئاجىزلىق قىلىدۇ. (بۇ ماكياۋئللى «ھۆكۈمدارلار
دەستۇرى»دا تىلغا ئالغان مەسىلە. بۇ يەردىكى تىرىلدۈرۈش بىر
خىل ئىستىلىستىكا تەرزىدىكى گەپ بولۇپ، ئىتالىيەنىڭ رىمغا
ۋارىسلىق قىلىشى ياكى رىمنىڭ تەرتىپ ۋە قۇۋۋىتىنى ئەسلىگە
كەلتۈرۈش ئىشىنى مۇشۇ ئەدەبى ئۇقۇم بىلەن باغلىغان)[2]. ئۇ
ساقلاش خۇسۇسىيىتىگە ئىگىكى، يارىتىش خۇسۇسىيىتىگە ئىگە
ئەمەس. مەسىلەن، بىز بىر كوللېكتىپ ئىرادىنى بۇرۇنقىدىن
مەۋجۇت دەپ قارايلى. گەرچە ئۇ چۈشكۈن، چېچىلاڭغۇ، ئاپەتكە
يولۇققان ھالەتتە تۇرسىمۇ، ئۇنى ئۇزۇل ـ كېسىل توگەشتى
دېگىلى بولمايدۇ، ئۇنى قايتا ئۇيۇشتۇرۇپ كۈچەيتكىلى بولىدۇ
(بىر كوللېكتىپ ئىرادىنى يېڭىدىن بارلىققا كەلتۈرۈشنىڭ ھا-

---

① كارىسماتىك ـــ (Charismatic) «ئىلاھى»، «مۇقەددەس» دېگەن مەنىدە. جورجى بولانگېر فرانسىيە گېنرالى بولۇپ، 1886 ـــ 1887 ـ يىللاردا قۇرۇقلۇق ئارمىيە باشلىقى بولغان. ۋەزىپىسىدىن بوشۇتۇلغاندىن كېيىن، ئۇ كونسىرۋاتىپلار، پا-
دىشاھنى ھىمايە قىلغۇچىلار ۋە رادىكاللاردىن تەشكىل تاپقان ئۇچىنچى جۇمھۇرىيەتكە قارشى ھەرىكەتكە رەھبەرلىك قىلغان. تارىختا بۇ «بولانگېرچىلار ھەرىكىتى» دەپ ئا-
تالغان. ئۇ قىسقا ۋاقىت ئىچىدە كىشىلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، ئاۋام پالاتاسى-
سىنىڭ سايلىمىدا كەينى ـ كەينىدىن ئۇتۇق قازانغان. ئۇ سىياسىي ئۆزگىرىش قىل-
سىمۇ بولاتتى. لېكىن، ئىككىلەنگەن. ئاخىرى ئۆزىدىن ئەنسىرەپ، ئەنگلىيە، بېلگىيە قاتارلىق ئەللەرگە قېچىپ كەتكەن. (1889) نەتىجىدە، ئۇنىڭ ھەرىكىتى ئاخىرقى ھې-
ساپتا مەغلۇپ بولۇپ، 1891 ـ يىلى بىرىۋسسېلدا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان ـــ ت.

② بۇ يەردىكى تىرىلدۈرۈش ئىبارىسى رىم ھەققىدىكى خاتىرىلەردىن ئالغان ئىلھام بويىچە ئوتتۇرىغا چىققان ـــ ت.

جىتى يوق). ئۇنى كونكرېت بىر ئاقىلانە نىشانغا باشلىساقلا كۈ-پايە، بۇنداق كونكرېت، ئاقىلانە نىشان ھېچقانداق ئەملىي، ھەق-قانىي، تارىخىي تەجرىبىلەرنىڭ ئېدىتلىشىدىن تېخى ئۆتمىگەن تەقدىردىمۇ بەربىر مۇھىم.

سوربل ياكوبىنچىلارغا ئۆچ ئىدى (بۇنداق ئۆچمەنلىك ئەخلاقىي جەھەتتىن نەپرەتلىنىشتەك ھېسسىيات شەكلىگە ئىگە ئىدى). بۇ يەردە بىز سوربلىنىڭ «ئەپسانە» نۇقتىئىنەزىرىنىڭ ئابستراكتلىقنى كۆرەلەيمىز. بىراق ياكوبىنچىلار سېپى ئۆزىدىن ماكياۋىللى ئېيتقان ھۆكۈمدارنىڭ ئەينى ئۆزىدۇر. «ھازىرقى زامان ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» ناملىق بۇ كىتابىمىزدا ياكوبىن-چىلىقنى مۇھاكىمە قىلىدىغان مەخسۇس بىر سەھىپە ئاجرىتىش زۆرۈر[1]. ياكوبىنچىلىق بىزگە كوللېكتىپ ئىرادىنىڭ شەكىللە-نىشىنى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىتىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ، ھەتتا مۇئەييەن كوللېكتىپ ئىرادىنىڭ يوقتىن بارلىققا كېلىشىنى كۆرسىتىپ بېرەلەيدۇ. بۇ يەردە ھازىرقى زامان مەنسىدىكى كول-لېكتىپ ئىرادە ۋە ئادەتتىكى سىياسىي ئىرادىگە تەبىر بېرىپ ئۆتۈشمىزگە توغرا كېلىدۇ: كوللېكتىپ ئىرادە تارىخىي مۇقەر-رەرلىككە بولغان ئاكتىپ تونۇشتۇر ياكى بىر مەيدان ئەملىي تارىخىي دىرامىنىڭ باش قەھرىمانى بولۇشتىن ئىبارەتتۇر.

دەسلىپىدىلا بىز كوللېكتىپ ئىرادە ئۇستىدە توختىلىش-مىزغا توغرا كېلىدۇ. ئۇنداقتا، مەسىلىنى مۇنداق ئوتتۇرىغا قو-يۇشىمىز لازىم: قانداق ئەھۋال ئاستىدا بىر مىللەت ياكى خەلق-نىڭ كوللېكتىپ ئىرادىسىنىڭ ئويغۇنۇش ۋە يېتىلىش شەرتى

---

① فىرانسىيە ئىنقىلابى مەزگىلىدە ياكوبىن كۇلۇبى ئاساسىي قانۇن دوستلىرى دەپ ئاتالغان. كېيىن ئۇلار تېرورىستىك ھۆكۈمرانلىق يۈرگۈزۈپ، ئىچكى - تاشقى ئەكسىلئىنقىلابى كۈچلەرگە زەربە بەرگەن.

رويابقا چىقتى دېيىشكە بولىدۇ؟[1] بۇنىڭ ئۈچۈن مەلۇم بىر دۆ-لەتنىڭ ئىجتىمائىي قۇرۇلمىسىغا تارىخىي (ئىقتىسادىي) ئانالىز ئېلىپ بېرىش كېرەك. شۇنىڭدەك بىرنەچچە ئەسىردىن بۇيان داۋام قىلىپ كەلگەن كوللېكتىپ ئىرادىنى ئويغىتىش سىناقلا-رى ۋە بۇ جەھەتتىكى مەغلۇبىيەتلەرنى دىراماتىك تەسۋىرلەش كېرەك. نېمىشقا ماكياۋېللى دەۋرىدىكى ئىتالىيەدە مۇتلەق پادا-شاھلىق تۈزۈمى بولمىغان؟ بىز رىم ئىمپېرىيەسىنىڭ ھالەك بولۇش سەۋەبلىرى (تىل مەسىلىسى، زىيالىلار مەسىلىسى ۋەھا-كازا)گە قايتىشىمىز زۆرۈر. يەنە ئوتتۇرا ئەسىر كومۇناسىنىڭ ئىقتىدارى، كاتولىك دىنىنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىشىمىز كېرەك. ئەمەلىيەتتە، بىر پۈتۈن ئىتالىيە تارىخىنى بىرمۇ بىر تەكشۈرۈپ چىقىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ.

بىر مىللەت ياكى خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئىرادىسىنى يارا-ماقچى بولۇپ، ئاخىرى مەغلۇپ بولۇشنىڭ سەۋەبلىرىنى مەلۇم ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ مەۋجۇدىيىتىدىن ئىزدىشىمىز كېرەك، بۇ گۇرۇھ كومۇنا بۇرژۇئازىيەسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ كېلىپ چىققان. بىز يوقىرىقىدەك سەۋەبلەرنى باشقا بىر گۇ-رۇھلارنىڭ ئالاھىدىلىكىگىدىن ئىزدىسەكمۇ بولىدۇ، بۇ گۇرۇھلار ئىتالىيەتنىڭ دىنى مەركەز بولۇشتەك ئورنى ۋە رىم ئىمپېرىيە-سىنىڭ خەزىنىسى بولۇشتەك خەلقئارا رولىنى ئەكس ئەتتۇرۇپ بېرىدۇ. بۇ رول ۋە ئۇنىڭدىن كېلىپ چىققان ئورۇن دۆلەت ئى-

① «مىللەت»، «خەلق»، «ھۆكۈمران» ئىبارىلىرى 16 ـ ئەسىردىن 18 ـ ئە-سىرگىچە بولغان بۇرژۇا پولىتىكا ئىلمىلىرىدە پەيدا بولغان. فرانسىيە ئىنقىلابى دەۋرىگە كەلگەندە «مىللەت»، «خەلق» ئىبارىلىرى «ئىگىلىك ھوقۇقى» ئۇقۇملىرى بىلەن بىرلەشتۈرۈلگەن ھالدا روشەن ئوتتۇرىغا چىقتى ـــ ت.



چىدىكى ۋەزىيەتنى گۈرۈھ ۋەزىيىتى دېسەكمۇ بولىدۇ[1]. سىياسىي جەھەتتىن ئېيتقاندا، بۇنى فېئودال جەمئىيەتتىكى ئەڭ ناچار، ئەڭ قاتمال شەكىل دېيىشكە بولىدۇ. بۇنىڭدا ھەقىقىي ياكوبى شەكىللەندۈرىدىغان ئامىل يوق. بىراق، مۇشۇنداق ياكوبىن كۈچى باشقا مىللەتلەردە كوللېكتىپ ئىرادىنى بارلىققا كەلتۈرۈپ، زامانىۋى دۆلەتنىڭ ئۇلىنى بەرپا قىلغان. تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، بۇنداق ئىرادىنى شەكىللەندۈرىدىغان مۇھەررەر شەرت بولامدۇ؟ يەنى بۇنداق شەرت ۋە ئۇ شەرتنىڭ قارشى تەرىپى ئوتتۇرىسىدا قانداق نىسبەت بار؟ ئەنئەنىۋى قارشى كۈچ يەر ئىگىلىرى ۋە يەرنىڭ ئىگىلىك ھوقۇقىدىن پەيدا بولاتتى. بۇجەھەتتە، ئىتالىيەدە سەھرا بۇرژۇئازىيەسى سىنىپ سۈپىتىدە يىمىرىلگەندىن كېيىن، زامانىمىزغا قالدۇرۇلغان قالدۇق پارازىتلاردۇر. (شەھەر دۆلىتى، جەمئىيەتنىڭ سەۋەبلىرىنى شەھەرلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، مەغلۇبىيەتنىڭ سەۋەبلىرىنى شەھەر ئىجتىمائىي گۈرۈھلىرىنىڭ مەۋجۇدىيىتىدىن ئىزدەش كېرەك، بۇ گۈرۈھلار سانائەت ئىشلەپچىقىرىشىنىڭ مۇۋاپىق تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، مۇئەييەن تارىخىي، سىياسىي، مەدەنىي سەۋەبىگە ئېرىشكەن. زور تۈركۈمدىكى دېھقانلار ئاممىسى بىرلا ۋاقىتتا سىياسىي تۈرمۇش ئىچىگە باشلاپ كىرىلمىگەندە، ھەرقانداق مىللەت ۋە خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئىرادىسى شەكىللىنىلمەيلا قالىدۇ. مانا بۇ ماكياۋىللىنىڭ دۆلەت ئارمىيەسىنى ئىسلاھ قىلىش

---

① «ئىجتىمائى گۈرۈھ» گېگىل نەزىرىدىن «كەسىپداشلار ئۇيۇشمىسى» دەپ ئاتالغان ـــ ت.

② ئىتالىيە ئوتتۇرا ئەسىرلەردە «شەھەر دۆلىتى» دېيىلگەن. بىر ئىتالىيە شائىرى «جەمئىيەتنىڭ ئەل» دېگەن شېئىرنى يېزىپ، ئىتالىيە شەھەرلىرىنىڭ بىچارە ھالىتىگە ئېچىنغان ـــ ت.

ھەققىدىكى قارىشى بولۇپ، فىرانسىيە ئىنقىلابى جەريانىدا ياكوبىنچىلار تەرىپىدىن ئەملگە ئاشۇرۇلغان. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈپ يېتەلەيمىزكى، ماكياۋىللىنىڭ ۋۇجۇدىدا يېتىلگەن ياكوبىنچىلىق دەل ئۇنىڭ مىللىي ئىنقىلاب ئىدىيەسىنىڭ بىخى بولۇپ قالغان. 1815 ـ يىلىدىن بۇيانقى پۈتكۈل تارىخ كۆرسەتكىنى، ئەشۇ ئەنئەنىۋى سىنىپلار مۇشۇنداق كوللېكتىپ ئىرادىنىڭ شەكىللىنىشىنى كۈچىنىڭ بىرىچە توسقان. شۇ ئارقىلىق پاسسىپ بالانىش ھالەتتىكى خەلقئارا سىستېمىدا ئۆزىنىڭ «ئىقتىساد ـ ئىجتىمائىي گۈرۇھ» ھوقۇقىنى قوغداپ تۇرغان.

كىتابىمىز يەنە بىلىم ۋە ئەخلاق ئىسلاھاتى ھەققىدىكى مۇھىم سەھىپىلەرگە ئېتىبار بېرىش كېرەك، ئۇ دىن ۋە دۇنيا قاراش مەسىلىسىنى مۇزاكىرە قىلىشى كېرەك[1]. بۇ يەردە بىز ياكوبىنچىلىق كام بولغان ياكى ياكوبىنچىلىقتىن ئەنسىرەيدىغان بىر ئەنئەنىنىڭ مەۋجۇدلىقىنى بايقايمىز. (بۇنداق ئەنسىرەشنىڭ ئەڭ يېڭى پەلسەپىۋى ئىپادىسى ب. كىروچىنىڭ دىنغا تۇتقان مالىتوسچە مەيدانىدۇر)[2].

ھازىرقى زامان ھۆكۈمدارلىرى چوقۇم ھەم مۇقەررەر ھالدا بىلىم ۋە ئەخلاق ئىسلاھاتىنىڭ تەشەببۇسكارلىرى ۋە تەشكىللىگۈچىلىرى بولۇشى كېرەك. يەنى زامانىۋى ھۆكۈمدارلار مىللەت ۋە خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئىرادىسىنىڭ بۇندىن كېيىنكى تەرەققىي

---

① «بىلىم ۋە ئەخلاق ئىسلاھاتى» دېگەن ئىبارىنى فىرانسۇز پەيلاسوپى رېنان (Eruest Renan 1823 ــ 1892) ئوتتۇرىغا قويغان بولۇپ، چوڭ ئىجتىمائىي ئىسلاھات مەنىسىگە ئىگە.

② «مالىتوسچە مەيدان» ــ خەلقنى ۋەھىمە سېلىش ياكى خەلقنى كەمسىتىشنى كۆرسىتىدۇ ــ ت.

قىياتى، تېخىمۇ يۇكسەك، تېخىمۇ مۇكەممەل زامانىۋى مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئاساس سېلىشى كېرەك.

بىر تەرەپتىن، مىللەت ـ خەلقنىڭ كوللېكتىپ ئىرادىسىنى شەكىللەندۈرۈشتە ھازىرقى ھۆكۈمدارلارنىڭ تەشكىللىگۈچى بولۇش كېرەكلىكى ھەم بۇ ئىرادىنىڭ ئاكتىپ ئىپادىلىنىش شەكلى بولۇش كېرەكلىكى، كىتابىمىزدا سۆزلىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن بىلىم ۋە ئەخلاق ئىسلاھاتى سۆزلىنىدۇ. كىتابىمىزنىڭ نېگىزىنى تەشكىل قىلغۇچى كونكرېت قاراشلارنى بىرىنچى قىسمىغا ئورۇنلاشتۇرۇشىمىز لازىم. ئۇلار مۇھاكىمە داۋامىدا دىراماتىك رەۋىشتە ئوتتۇرىغا چىقىش كېرەككى، ھەرگىزمۇ سوغۇق، ئۆلۈمالارچە بايان بىلەن دېيىلمەسلىكى كېرەك.

مەدەنىيەت ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش، تۆۋەن تەبىقىلەرنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيەسىنى ئۆستۈرۈش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئىقتىسادىي ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈشتىن باشقا يول يوقمۇ؟ بىلىم ۋە ئەخلاق ئىسلاھاتى چوقۇم ئىقتىسادىي ئىسلاھات پىروگراممىلىرى بىلەن بىرلىشىش كېرەك. ھەتتا، ئىقتىسادىي ئىسلاھات پىروگراممىسىنى بارلىق بىلىم ۋە ئەخلاق ئىسلاھاتلىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىشنىڭ كونكرېت شەكلى دېيىشكە بولىدۇ. ھازىرقى ھۆكۈمدارلار ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش بىلەن بىرگە بىلىم ۋە ئەخلاقىي مۇناسىۋەت سىستېمىلىرىنى ئۆزگەرتمەكتە. چۈنكى، ھۆكۈمدارلارنىڭ تەرەققىياتى دېگەنلىك ھەرقانداق ھەرىكەت ياخشى ياكى يامان، پايدىلىق ياكى زىيانلىق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھۆكۈمدارنىڭ ئۆزىنى ئۆلچەم قىلىدۇ دېگەنلىكتۇر، يەنى پائالىيەتلەر



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

ھۆكۈمدارنىڭ ھوقۇقىنى كۈچەيتىشكە پايدىلىنىپ ـ ئەمەسمۇ دېگەنلەر بويىچە باھالىنىدۇ. ھۆكۈمدار كىشىلەرنىڭ ئېڭىدا ئىلاھ ياكى مۇتلەق بۈيرۇقنىڭ ئورنىنى ئالدى. ئۇ ھازىرقى دىندىن خالى ھوقۇقنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلدى، شۇنداقلا پۈتكۈل تۈرمۇش ۋە ئۆرپ ـ ئادەتلەرنى تامامەن دىندىن ياتلاشتۇرۇشنىڭ ئاساسىنى تۈرغۈزدى.





ماكياۋللى ۋە ماركس

ئەمەلىيەت پەلسەپىسىنىڭ سىياسىي ۋە تارىخ ئىلىملىرىگە ئېلىپ كەلگەن تۈپ يېڭىلىقلىرى شۇنى ئىسپاتلىدىكى، مۇقىم، ئۆزگەرمەس، ئابستراكت كىشىلىك مەۋجۇد ئەمەس. (بۇ دىن ۋە ھالقىما تەجرىبىچىلىكتىن كېلىپ چىققان). كىشىلىك تارىخ تەرىپىدىن بەلگىلەنگەن ھەر خىل ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ يىغىندىسى بولۇپ، ئۇمۇ بىر تارىخىي ئەمەلىيەت، ئۇنى فىلولوگىيە ۋە تەنقىد مىتودلىرى ئارقىلىق مۇئەييەن دائىرىدە دەلىللىگىلى بولىدۇ. شۇڭا، سىياسەت ئىلمىنىڭ كونكرېت مەزمۇنى ۋە لوگىكىلىق قۇرۇلمىسىدىن گەپ ئېچىلغاندا، سىياسەت ئىلمى تەرەققىيات جەريانىدىكى تىرىك ئورگانىزىم دەپ قارىلىشى لازىم. ئەمما، بىز ماكياۋللىنىڭ سىياسىي ئىلىم مەسىلىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان ۋاقىتتىكى ئۇسۇلىنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقىمىز كېرەك (يەنى، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىگە مۇناسىۋەتسىز بىر تەمىيوشۇرۇنغان: سىياسەت ئىلمى مۇستەقىل بىر پائالىيەت بولۇپ، ئەخلاق دىنغا ئوخشىمايدىغان پىرىنسىپلىرى ۋە قائىدىلىرى بار، بۇ ھۆكۈم چوڭقۇر تەسىر پەيدا قىلدىكى، ئۇ يېڭى ئەخلاقى نۇقتىنەزەر، يېڭى دىنى نۇقتىنەزەر، يېڭى دۇنيا قاراش ئېلىپ كەلدى.) ماكياۋللىنىڭ قارشى ھەتتا، ھازىرمۇ رەت قىلىنىشقا

ئۇچراپ، ئەقەللىي بىر ساۋاتقا ئايلانغىنى يوق. بۇ نېمىدىن دېرەك بېرىدۇ؟ بۇ ماكىياۋىللىنىڭ ئىدىيەسىدە بىخلانغان روھ ۋە ئەخلاق ئىنقىلابى تېخىچە مەيدانغا چىقمىدى دېگەنلىكمۇ؟ بۇ ماكىياۋىللى ئىدىيەسىنى ئاشكارە ۋە روشەن مىللى كۈلتۇر (مەدەنىيەت) شەكلىگە ئايلانمىدى دېگەنلىكمۇ؟ ياكى ئۇ پەقەت ئەينى زاماندىكى سىياسىي ئەھمىيەتكىلا ئىگىمۇ؟ ئۇنىڭ ئىدىيەسى ھاكىملار بىلەن مەھكۇملار ئوتتۇرىسىدا بېسىپ ئۆتكىلى بولمايدىغان ھاك بار. ئۇلار ئىككى خىل كۈلتۇرگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، ھاكىم تەبىقىلەرمۇ خۇددى دىنىي جەمئىيەتكە ئوخشاشلا ئاددىي ئاۋامغا نىسبەتەن مۇئەييەن پوزىتسىيەگە ئىگە. ئۇلار ھەم ئاۋامىدىن ئايرىلالمايدۇ ھەم ماكىياۋىللى ئىدىيەسىنى بۆبۆ كۆرسىتىدۇ دېگەنلىكمۇ؟

بىز ماكىياۋىللىنىڭ ئۆز دەۋرىدىكى قىممىتى ۋە ئۇنىڭ «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» نامىلىق ئەسىرىنىڭ مۇددىئاسى ئۇستىدە توختىلىمىز. ماكىياۋىللىنىڭ ئىدىيەسى ئۆز دەۋرىدىكى نوقۇل كىتابى ئىدىيە ئەمەس، ھەرگىزمۇ ئەمەلىيەتتىن چەتنەپ كەتكەن مۇتەپەككۇرنىڭ مونوپول ئويۇنىمۇ ئەمەس، سىياسىيغا ئەمدى ئاياغ باسقانلارنىڭ دەستۇرىمۇ ئەمەس ئىدى، سىياسىيغا ئەمدىلا ئاياغ باسقانلارنىڭ دەستۇرىمۇ ئەمەس ئىدى. ماكىياۋىللىنىڭ ئۇسلۇبى ئوتتۇرا ئەسىر ۋە ئانتىروپولوگىزىم دەۋرىدە ئەۋج ئالغان سىستېمىلىق ماقالە ئۇسلۇبىغا زادىلا ئوخشاشمايدۇ. ئەكسىچە، ماكىياۋىللىنىڭ ئۇسلۇبى بىر پائالىيەتچىنىڭ ئۇسلۇبى، پائالىيەتكە ئوندىگۈچىنىڭ ئۇسلۇبى، سىياسىي پارتىيەنىڭ مۇراجىئەت ئۇسلۇبى. فوسكولو[1] نىڭ ماكىياۋىللىنىڭ ئىدىيەسىنى «ئەخلاق

① فوسكولو (Ugo Foscolo 1778 — 1827، 福斯科罗) ئىتالىيە شائىرى بولۇپ، «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى»نى مۇستەبتىلىكنى پاش قىلغان دېگەن.



ھەققىدىكى ۋائىزلىقتۇر» دېگىنىمۇ خاتا. ماكىياۋللى ھەقىقەتەن مۇ مەلۇم بىر نەرسىنى ئېچىپ بەردىكى، پاكىتنى نەزەرىيەگە ئايلاندۇرۇپ قويۇش بىلەن چەكلەنمىدى. ئۇنداقتا، ئۇنىڭ مەقسىتى نېمە؟ ئۇنىڭ مەقسىتى ئەخلاقمۇ ياكى سىياسىيمۇ؟ كىشىلەر ھەمىشە ماكىياۋللىنىڭ سىياسىي ھەرىكەت ئۆلچىمى قوللىنىلغان بولسىمۇ ئېتىراپ قىلىنمىدى دەپ قارىشىدۇ. چوڭ سىياسىيونلار ئىشنى ماكىياۋللىنى ئەيىبلەشتىن باشلايدۇ، ئۇلار مەن ماكىياۋللىغا قارشى دېيىشىدۇ، ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئەمەلىيەتتە ماكىياۋللىنىڭ ئۆلچىمىنى سادىقلىق بىلەن ئەمەلىيلەشتۈرۈش بولۇپ چىقتى. ئەجەبا، ماكىياۋللىنىڭ ئۆزى پەلسەپىتىش ماكىياۋللىزىمچى ئەمەسمۇ؟ ئۇ ئۆزىنىڭ سىرىنى ھاماقەتلەرچە پاش قىلىپ قويىدىغان «دانىشمەن»مۇ؟ قوپال ماكىياۋلىچىلار باشقىلارغا ئەكسىچە پائالىيەت قىلىشنى دەۋەت قىلامدۇ؟ كىروچى[1] ماكىياۋللىنىڭ پەلسەپىسى بىر خىل پەن بولۇپ، ئەكسىيەتچىلەرگىمۇ خىزمەت قىلىدۇ، دېموكراتچىلارغىمۇ خىزمەت قىلىدۇ، دەپ ئۇزۇپ ئېيتىدۇ. بۇ ماھىر نەيزىۋازلىق ياخشى ئادەملەرگىمۇ، يامان ئادەملەرگىمۇ، ئۆزىنى قوغداشقىمۇ، باشقىلارنى ئۆلتۈرۈشكىمۇ ئوخشاش خىزمەت قىلغاندەك بىر ئىش. بىر فوسكولونىڭ قارىشىنى دەل مۇشۇ نۇقتىدىن قوبۇل قىلىشمىز كېرەك. ئابستراكت چۈشەنگەندە، شۇنداق بولىدۇ. ماكىياۋللى دەيدۇكى، مېنىڭ يازغانلىرىم تارىختىكى بۇيۇك شەخسلەر ئەمەل قىلغان ۋە قىلىۋاتقان نەرسىلەر. قارىغاندا، ئۇنىڭ كىتابى ھەمىنى بىلگەنلەر ئۈچۈن يېزىلغان ئەمەس. ئۇنىڭ ئۇسلۇبى ئۇدۇل

① كىروچى (1952 — 1866 Benedetto Croce، 克罗齐) ئىتالىيەلىك پەيلاسوف، تارىخشۇناس، ئەدەبىي تەنقىدچى.



پەننى پائالىيەت پوزىتسىيەسى ئەمەس، ئۇنى سىياسىي پەنلەرنى پەلسەپىۋى مۇتالىئە شەكلىدە شەرھىلىدى دېگىلى بولمايتتى، ئۇنىڭ ئۇسلۇبىنى ئەينى دەۋر سىياسەت ئىلمى ساھەسىدىكى مۆجىزە دېيىشكە بولاتتى، ئۇ ھازىرمۇ ھەر خىل خىرىس ۋە ئەيىبلەشلەرگە ئۇچرىماقتا.

كىشىلەر ماكىياۋىللى بۇ ئەسەرنى يازغاندا ئەشۇ «چۈشەنمىگۈچىلەر»نى ئويلىشىپ، ئۇلارنى تەربىيەلەشنى مەقسەت قىلغان دەپ قىياس قىلىشىدۇ. بۇ ھەرگىزمۇ زوراۋانلىقتىن نەپرەتلىنىدىغان (فوسكولو ئېيتقاندەك) كىشى ئېلىپ بارغان پاسسىپ سىياسىي تەلىمات ئەمەس، بەلكى، ۋاستىلارنىڭ زۆرۈر بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان كىشىلەرگە ئېلىپ بېرىلغان جانلىق تەربىيەدىن ئىبارەت. ئەنئەنىۋى سىياسىي قاتلامدا تۇغۇلغان ھەرقانداق ئادەم تەبىئىي ھالدا پولىتىكال (سىياسىي) رېئالىزىمنىڭ ئالاھىدىلىكىنى چۈشىنىدىغان بولىدۇ. چۈنكى، ئۇ ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئارقا كۆرۈنۈشىدىن مۇرەككەپ تەربىيە ئورۇقلىرىنى ئالدى، بۇ ئائىلىدە بىر بولسا خان ـ پادىشاھلارنىڭ مەنپەئەتى ئەلا بولىدۇ، بىر بولسا مىراسخورنىڭ مەنپەئەتى ئەلا بولىدۇ. شۇنداق بولغاندا، بۇ يەردىكى «چۈشەنمىگۈچىلەر» زادى كىم؟ ئۇلار ئەينى ۋاقىتتىكى ئىنقىلابى سىنىپ، ئىتالىيە «خەلقى» ياكى «مىللىتى»دىن كېلىپ چىققان ج . ساۋورانولا[1] ۋە پ . سودېرىنى[2] قاتارلىقلاردۇركى، شەھەر

---

① ساۋورانولا (1498 ـــ 1452 Girolamo Savonarola 萨服那洛拉) دومىنو جەمئىيىتىنىڭ راھىبى، فىلورۇسىيە دىنى سىياسەت ئىسلاھاتچىسى.

② پ. سودېرىنى (1522 ـــ 1452 P.Soderini 索得里尼 P) فىلورىنسىيەلىك سىياسىيئون. 1512 ـــ 1502 ـ يىللاردا شەھەر باشلىقى بولغان. ئۇ قانۇن ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىپ، ماكياۋىللىنىڭ خەلق ئەسكىرى قۇرۇش نۇقتىئىنەزەرىنى قوللىغان.



دېموكراتلارغا مەنسۇپ كاستىرۇجو① ۋە ۋالنتىنولار② ئەمەس. ناھايىتى ئېنىقكى، ماكىياۋللى قايىل قىلماقچى بولغان بۇ كۈچلەر ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجىنى چۈشۈنۈش بىلەن بىرگە بۇ ئېھتىياجنى قاندىق ھەل قىلىشنى بىلمەيدىغان داھىينى ئاكتىپ قوبۇل قىلىشى كېرەك ئىدى. بۇ داھىينى پائالىيىتى قارىماققا ئەينى دەۋردە مودا بولغان ئىدېئولوگىيە (بەلكىم، دىنغا) مۇخالىپ بولغاندەمۇ شۇنداق بولۇش كېرەك ئىدى.

بۇگۈن ماكىياۋللىنىڭ بۇنداق سىياسىي مەيدانى بىلەن ئەمەلىيەت پەلسەپىسى مەيدانى بىردەك بولدى. «ماكىياۋللىغا قارشى تۇرۇش» يەنە بىر قېتىم زۆرۈر بولدى. سىياسىي نەزەرىيە ۋە سىياسىي ماھارەتنى تەرەققىي قىلدۇرۇش يەنە بىر قېتىم مۇھىم بولدى، چۈنكى، بۇ نەزەرىيە ۋە ماھارەت كۈرەشنىڭ ھەر ئىككى تەرىپىگە پايدىلىق. (كىشىلەر بۇلارنى «چۈشەنمىگۈچىلەر»گە پايدىلىق دەپ ئىشىنىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئارىسىدا تارىخنىڭ ئاۋانگارت كۈچى مەۋجۇت.) ئەمەلىيەتتە، بىز ئەنئەنىۋى ئىدىيە سىستېمىسىغا قۇرۇلغان بىردەكلىكنى بۇزۇپ تاشلىغانلىقىمىز ئۈچۈن مۇئەييەن بىۋاستە نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن بولدۇق، ئاندىن يېڭى گۇللىنىۋاتقان كۈچ مۇستەقىل خاراكتېرغا ئىگە بولدى. ئەمەلىيەت پەلسەپىسى پولىتىكىغا ئوخشاشلا، ماكىياۋللى كونسىرۋاتىپ ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ ئەنئەنىۋى سىياسىي ماھارىتىنى يۈكسەلدۈردى. بۇ ئۇنىڭ

---

① كاستىرۇجو (卡斯特鲁乔 1328 — 1281، Castruccio Castraccani) ئىتالىيە ئارمىيەسىنىڭ قوماندانى.

② ۋالنتىنو — چىسارى بورجانى كۆرسۈتىدۇ، لۇئى XII ئۇنىڭغا ۋالىنتىنو-گىراف دەپ ئۇنۋان بەرگەن.

ماھىيەت جەھەتتىكى ئىنقىلابىيلىقنى يوشۇرالمايدۇ، چۈنكى بۇنى بۈگۈنمۇ ھېس قىلغىلى بولىدۇ. بۇ خىرىستوس جەمئىيىتىنىڭ ئانتى ماكياۋىللىزمدىن پ . ۋىللارى[1]نىڭ ئانتى ماكياۋىللىزمغىچە بولغان ماكياۋىللىغا قارشى ئېقىمدىكىلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.



① پ. ۋىللارى (P. 威拉里 P.Villari 1826 — 1917) ئىتالىيەلىك سىياسىئون ۋە تارىخچى بولۇپ، ماكياۋىللى توغرىسىدا ئەسەرلىرى بار.



سياسينىڭ ئاممىلىرى

كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئەڭ بىرىنچى ئامىل ئاساسلا نەزەردىن ساقىت بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر ئۇ تەكرارلانسا سىياسىي ۋە باشقا ھەرقانداق كوللېكتىپ ھەرىكەتنىڭ تۈۋرۈكى بولۇپ قالىدۇ.

بىرىنچى ئامىل دەل ھاكىم بىلەن مەھكۇم، رەھبەر بىلەن ئەگەشكۈچىنىڭ مەۋجۇدلىقىنى تونۇش. سىياسىيغا ياتىدىغان بارلىق ئىلىم ۋە ھۈنەر مۇشۇ كونا ۋە مۇقەررەر بولغان ئەھمىيەت ئۈستىگە قۇرۇلىدۇ. بۇ خىل ئەھمىيەتنىڭ مەنبەسى ئايرىم تەتقىق قىلىشقا تېگىشلىك ئىشتۇر، بىراق، ئەھمىيەت شۇكى: ھاكىم بىلەن مەھكۇم، رەھبەر بىلەن ئەگەشكۈچى ھامان مەۋجۇد. شۇنداق ئىكەن. كىشىلەرنى ئەڭ ئۈنۈملۈك ئىدارە قىلىشنىڭ ئاممىللىرى ئۈستىدە ئويلىنىش كېرەك. يەنە بىر جەھەتتىن، قانداق قىلغاندا قارشىلىقنى ئەڭ تۆۋەن چەككىچە ئازايتىشنىڭ يوللىرى ئۈستىدە ئىزدىنىش كېرەك، يەنى مەھكۇملار بىلەن ئەگۈشكۈچىلەرنىڭ بۇيرۇقلا بويسۇنۇشقا ھۆددە قىلىشتىكى ئەڭ ئاقىلانە چارىلەر ئۈستىدە ئىزدىنىش كېرەك. رەھبەرگە ئايلىنىشنىڭ مەقسىتى ھاكىم بىلەن مەھكۇمنىڭ مەۋجۇدلىقىنى كۆزلەشمۇ ياكى بۇنداق ئايرىشنىڭ زۆرۈرىيىتىنى يوق قىلىشمۇ؟

مۇنداقچە ئېيتقاندا، بىرىنچى شەرت ئىنسانلارنىڭ پارچىلىنىپ تۇرۇشمۇ ياكى بۇنداق پارچىلىنىشنىڭ مۇئەييەن تارىخىي ئەمەلىيەت ئىكەنلىكىنى تونۇشمۇ؟ بىلىش كېرەككى، ھاكىم بىلەن مەھكۇم دەپ ئايرىلىش ئەمەلىيەتتە گۇرۇھنىڭ ئىچىدىكى ئىش، ئوخشاش ماھىيەتتىكى ئىجتىمائىي گۇرۇھ بولغان ھالەتتىمۇ شۇنداق. بۇنداق ئايرىلىش مەلۇم مەنىدە ئەمگەك تەقسىماتىدىن كېلىپ چىققان. ئەمگەك تەقسىماتى بىر تېخنىكا ئەمەلىيىتى بولۇپ، «تېخنىكا» ۋە «تېخنىكا زۆرۈرىيىتى» نۇقتىسىدىن تۇرۇپ ئىشلارنى كۆزىتىدىغان ئادەم بۇ مەسىلىدىن ساقىت بولۇش ئۈچۈن ھەر خىل سەۋەبلەرنىڭ تەڭ مەۋجۇدلىقى ئۇستىدە باش قاتۇرىدۇ.

ئوخشاش گۇرۇھلار ئىچىدە ھاكىم ۋە مەھكۇملار بولغىنى ئۈچۈن مۇئەييەن پىرىنسىپ تۇرغۇزۇش ۋە ئۇنىڭغا قەتئىي بوي سۇنۇشقا توغرا كېلىدۇ. چۈنكى، بەزى ئېغىر خاتالىقلار دەل مۇشۇ يەردە يۈز بېرىپ، تۇزىتىش قىيىن نۇقسانلارنى ئاشكارە قىلىش مۇمكىن. كىشىلەر ئومۇميۈزلۈك شۇنداق قارايدۇكى، «بوي سۇنۇش» بىر گۇرۇھنىڭ ئىشىغا ئايلىنىپ قالغان بولسا، ئۇ ئۆزلىكىدىن شۇنداق بولغان، ئۇنىڭ زۆرۈرىيىتى ۋە ھەقلىق لىقىنى ئىسپاتلاشنىڭ ھاجىتى يوق، گۇمان قىلىشمۇ كەتمەيدۇ. شۇڭا، رەھبەرلەردىكى مۇستەبىتلىكنى ۋە بىيۇروكراتىك ئىستىلنى داۋالاش ناھايىتى قىيىن. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، رەھبەر مەلۇم بىر ئىش يوللۇق دەپ قارىسا شۇنداق قىلىش كېرەك. ئەگەر ئۇنداق قىلمىسا ئۇنىڭ مەسئۇلىيىتىنى سۈرۈشتۈرۈش كېرەك. بەھۇدە قۇربان بېرىشتىن ساقلىنىشقا ئەھمىيەت بەرمەيدىغان خىزمەت ئىستىلىنى يوقۇتۇشمۇ تەس. شۇنىسى ئېنىقكى، نۇرغۇن كوللېكتىپ ئاپەت ئۇرۇنسىز قۇربانلىقتىن ساقلە-



نىشقا تىرىشمانغانلىقتىن ۋە باشقىلارنىڭ ھاياتىنى دو تىكىشتىن يانمىغانلىقتىن پەيدا بولىدۇ.

كىشىلەر ئالدىنقى سەپتىن كەلگەن ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ئاغزىدىن جەڭچىلەرنىڭ ھاياتىنى تەۋەككۈل قىلىشقا ھەرۋاقىت تەييار تۇرۇشىدىغانلىقى ھەققىدە ئاڭلىشىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن، جەڭچىلەرنىڭ مەۋجۇدلىقىغا سەل قارالسا، ئۇلارنىڭ قارشىلىقى پەيدا بولىدۇ. مەسىلەن، بىر لىيەن ئەسكەر ئوزۇق - توڭلۇكسىز ئەھۋالدا ئۇدا نەچچە كۈن ۋەزىپە ئىجرا قىلالايدۇ، چۈنكى، ئۇلار ئوزۇق - تولۇكنىڭ ۋاقتىدا يەتكۈزۈلۈشىنىڭ قىيىنلىقىنى چۈشۈنۈپ يەتكەن. ناۋادا، بىخەستەلىك ياكى بىئورۇكراتلىق تۈپەيلى بىر ۋاخ تاماق كەم بولىدىكەن، ئەسكەرلەر قارشىلىق قىلىدۇ.

بۇ پىرىنسىپ قۇربان بېرىشنى تەلەپ قىلىدىغان بارلىق ھەربىكەتكە ماس كېلىدۇ. شۇڭا، ھەرقانداق ئاپەتتىن كېيىن، رەھبەرنىڭ مەسئۇلىيىتىنى ئەمەلىي سۈرۈشتۈرۈش كېرەك بولىدۇ. (مەسىلەن، ئۇرۇشنىڭ سېپى ھەرقايسى قىسىملاردىن تۈزۈلگەن. ھەربىر قېسىم ئۆزىنىڭ رەھبىرىگە ئىگە. بىر رەھبەر مەلۇم بىر مەغلۇبىيەتكە بەكرەك مەسئۇل بولۇشى مۇمكىن. ئەمما، بۇ بىر دەرىجە مەسىلىسى بولۇپ، ھېچكىم ئۆز مەسئۇلىيىتىدىن تامامەن ساقىت دېگەنلىكتىن دېرەك بەرمەيدۇ.)

بويسۇنۇش ۋە بويسۇندۇرۇلۇش پىرىنسىپى بولغان ئىكەن، سىياسىي پارتىيەلەر رەھبەر ۋە رەھبەرلىك ھوقۇقىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدىغان ئۇنۇملۇك ۋاستىغا ئايلاندى. (سىياسىي پارتىيەلەر كۆپىيىپ، بەزىلىرى ئۆزىنى «قارشى پارتىيە» ياكى «ئىنكارى پارتىيە» دەپ ئاتىۋالىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىنى «مەندۇرمەن» دەپ ئاتىۋالغان. پارتىيە ئۇنسۇرلىرى پەقەت ئىلاھنىڭ شاپائىتى



ياكى مۇخلىسلىرىنىڭ نادانلىقى تۇپەيلى «داھىي»غا ئايلىنىدۇ.) ①

بۇ ئومۇمىي ئۇقۇمنىڭ تەرەققىيات جەريانى «دۆلەت روھى» ②دېگەن ئىبارىدە ئەكس ئېتىدۇ. بۇ سۆزدە ئىنتايىن روشەن تاريخى مەنا بار. لېكىن، بۇ يەردە مۇنداق بىر مەسىلە باركى: ھەر بىر چوڭ ھەركەت ياكى تاسادىپىي بولمىغان شەخسىيەتچىل ھەرىكەتتە «دۆلەت روھى» (مىللەت روھى)غا يېقىن تۇرىدىغان ئامىل مەۋجۇد بولامدۇ؟ ئەگەر بىز «دۆلەت روھى» دېگەن نەرسىدە ئۆتمۈش ۋە كېلەچەككە قارىتا بىر «ئىزچىللىق» بولىدۇ دەپ قارىساق، يەنى ھەربىر ھەرىكەتنى مۇرەككەپ جەريانىنىڭ بىر ھالقىسى دېسەك، ئەلۋەتتە ئۇنىڭ باشلىنىشى ۋە داۋامى بولىدۇ. بۇ جەريان ۋە بۇ جەريانىدىكى ھەرىكەتكە، كۆچلەرنىڭ ئۆزئارا تايىنىشچانلىقىغا مەسئۇل بولىدىغان ئامىل دەل «دۆلەت روھى» دۇر. (بىز بۇنداق كۆچلەرنىڭ ماددىيلىقىنى كۆرەلمەيمىز، ئەمما ئۇلارنىڭ ئاكتىپ رول ئويناۋاتقانلىقىنى ھېس قىلالايمىز. شۇڭا، بۇ كۆچلەرنى ماددىي كۆچ سۈپىتىدە چۈشەنسەك بولىدۇ.) روشەنكى، بىزنىڭ «ئىزچىللىق»قا بولغان تونۇشىمىز ئابستراكت ئەمەس، كونكرېت بولۇشى لازىم، يەنى مۇئەييەن دائىرىدىكى

---

① فاشىزىمچىلار ئۆزلىرىنىڭ پارتىيەسىنى «ئىنكارى پارتىيە» دېيىشىدۇ. مۇسسۇلىنى ئۆزىنى «شەخسىيەتچى» دەپ سۈپەتلەشنى ياخشى كۆرگەن.

② گېگىل قوللانغان ئىبارە. ئۇ «تارىخ پەلسەپىسى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن: «بىر مىللەتنىڭ روھى ئېنىق ۋە ئۆزگىچە روھ بولۇپ، تارىخىي تەرەققىياتقا ئەگىشىپ ئۆزگىرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇنداق روھ باشقا مىللەتلەرنىڭ ئالقىسىدا مىنىڭ ماھىيىتى ۋە شەكلىنى تەشكىل قىلىدۇ. كىشىلەر بۇنىڭغا ئاللىبۇرۇن دىققەت قىلدى... ئۇلارنىڭ ئۆز ماھىيەتلىرى، مەناسى ۋە مەقسەتلىرى بويىچە، بۇ ئالقا شەكلى دۆلەت روھى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ھەربىر سىياسىي گەۋدە مۇشۇنداق ئالاھىدە ئېتىقاددىن ئايرىلالمايدۇ. قانداق دۆلەت بولسا، شۇنداق پەلسەپە ياكى سەنئەت ئىستىلى بار بولىدۇ».



چەكتىن ھالىقىپ كەتمەسلىكى كېرەك. بىز ئالدىنقى ئەۋلاد ۋە كېيىنكى ئەۋلادنى ئەڭ تۆۋەن چەك قىلىپ بېكىتەيلى. بىز بۇنى ئاددىي ھالدىكى قەرنە بىلەن چۈشەنسەك بولمايدۇ. ئىككى ئەۋلاد-نىڭ مۇناسىۋىتىگە ئورگانىك قاراش كېرەك، ئۆتمۈشكە ئالاقىدار ئىشلارنى چۈشۈنۈش ئاسانكى، بىز ئۆزىمىزنى كونىلار بىلىدىغاندەك ھېس قىلمىمىز. ئۇلار ئارىمىزدا مەۋجۇد بولغان ئۆتمۈشكە ۋەكىللىك قىلىدۇ. چۈشىنىشىمىز كېرەك بولغان ئۆتمۈش دەل ھازىرنىڭ بىر ئامىلى ھەم كەلگۈسىنىڭ ئالدىنقى شەرتى. بىز يەنە ئەۋلادلىرىمىز بىلەن بىرگەۋدە، شۇنداقلا تۇغۇلغۇسى ۋە يېتىلگۈسى ئەۋلاد بىلەن بىر گەۋدە. ئەگەر بۇ خىل مەنىدىكى «دۆلەت روھى»نى ھەربىر ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدىن تاپالايمىز دېسەك، ئۇنىڭ بۇرمىلىنىپ چۈشىنىلىشىدىن خالىي بولۇشىمىز ئىنتايىن زۆزۈر.

قانداقلا بولمىسۇن، ھەربىر ئۇچۇن ھەربىر ياكى كۈرەش ئۇچۇن كۈرەش ھەمدە پەسكەش، چاكىنا شەخسىيەتچىلىك پەقەتلا بىر دەملىك ئارزۇ ـ ھەۋەسنىڭ قاندۇرۇلۇشىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شەخسىيەتچىلىك ياۋايى غەيرىي سىياسىي شەكىلدۇر، گۈرۇھۋازلىق بولسا غەيرىي سىياسىي خاھىشتۇر، ئىنچىكە تەكشۈرسەك، ئۇنىڭ پەقەت شەخسكە ئەگىشىش شەكلى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز، ئۇنىڭدا «دۆلەت روھى»نىڭ ئاساسلىق ئامىلى بولغان سىياسىي پارتىيە روھىي كەمچىل بولىدۇ. سىياسىي پارتىيە روھى بولسا «دۆلەت روھىي»نىڭ ئاساسىي تەركىۋى قىسمى. بۇ ئىنتايىن مۇھىم تەشەببۇسنىڭ بىرى. مۇنداقچە قارىغاندا، شەخسىيەتچىلىك (ھاكىممۇتلەقلىق) بىر خىل ياۋايى ئامىل بولۇپ، ئۇ خۇددى ھايۋانات باغچىسىدەك ھايۋانلارنىڭ قىلىقىدەك، يولاڭ ئىشلار بىلەن كولدۇرلاشتىن باشقا نەرسە بولمايدۇ.



سياسىي پارتىيە توغرىسىدا

باشتا دېگىنىمىزدەك، يېڭى ھۆكۈمدارلىقنىڭ ئاساسلىق رولچىسى ئەمدىلىكتە قانداقتۇر بىر شەخس قەھرىمان بولماستىن ، بەلكى، سىياسىي پارتىيەدىن ئىبارەت بولىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەلنى ئىدارە قىلىشنىڭ باش قەھرىمانى ئوخشاشمىغان دەۋردىكى ئوخشاشمىغان مىللەتنىڭ ئوخشاشمىغان ئىچكى مۇناسىۋەتنىگە ئاساسەن يېڭىچە دۆلەت قۇرۇلۇشنى ئېنىق مەقسەت قىلغان سىياسىي پارتىيەدۇر. (بەلكى، بۇ سىياسىي پارتىيەمۇ مۇشۇ نىشان ئۈچۈن تارىخنىڭ قانۇنىيىتىگە مۇناسىپ ھالدا قۇرۇلغان بولىدۇ.)

دىققەت قىلىشقا تېگىشلىك بولغىنى، ئۆزىنى ھاكىممۇتلەق دەۋالغان ھاكىمىيەتتە، پادىشاھلىق ھوقۇق ئورگىنىنىڭ ئەنئەنىۋى فۇنكسىيەسى ئەمەلىيەتتە مەلۇم گۇرۇھ تەرىپىدىن ئىگىلىۋېلىنغان بولىدۇ، دەل مۇشۇ سەۋەبتىن ئۇ ھاكىممۇتلەق (ھەممە ھوقۇقنى چاڭگاللىۋېلىش.) دېيىلگەن. گەرچە ھەربىر سىياسىي پارتىيە مەلۇم بىر ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ پەقەتلا مۇشۇ ئىجتىمائىي گۇرۇھنىڭ نامايەندىسى بولسىمۇ، ئالاھىدە ئەھۋالدا بىر نەچچە سىياسىي پارتىيىلەرمۇ يەنىلا ئوخشاش بىر گۇرۇھنىڭ ۋەكىل بولۇپ چىقىدۇ. چۈنكى، ئۇلار ئۆز گۇرۇھلىرىنىڭ مەنپەئىتىنى

تى بىلەن باشقا گۇرۇھلارنىڭ مەنپەئىتى ئوتتۇرسىدا تەڭپۇڭلۇق شەكىللەندۈرۈش ۋە رېپىرىلىق قىلىش رولىنى ئۆتەيدۇ، شۇنىڭ-دەك باشقا ھەمكارلاشقۇچى گۇرۇھلارنىڭ قوشۇلۇشى ۋە ھىمايە-سىدە ئۆز گۇرۇھلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى كاپالەتلەندۈرىدۇ. پادە-شاھلىق ياكى رەئىس جۇمھۇرلۇق ئورنىنى بېكىتىش (بىرلىككە كەلتۈرۈش، لېكىن قول تىقماسلىق)نىڭ قانۇن پىروگراممىسى بۇ خىل رېپىرىلىقنىڭ قانۇن نامايەندىسى بولۇپ، قانۇن تۈزگۈ-چى پارتىيە ـ گۇرۇھلارنىڭ پادىشاھلىق ياكى رەئىس جۇمھۇرلۇ-قىنىڭ ھەقىقىي ماھىيىتىنى ئاشكارلاشنى خالىماسلىقتەك پىسخىك ھالىتىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. ھۆكۈمەتنىڭ ھەرىكىتىگە مەسئۇل بولدىغىنى دۆلەتنىڭ باشلىقى ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ۋە-زىرلىرى دېگەن مەزمۇندىكى قانۇن ـ بەلگىلىمىلەر پەقەتلا بىر سەپسەتىدۇر. ئۇن ـ تىنسىز ئۇ دۆلەتنىڭ بىرلىكىنى قوغداش، ھۆكۈمرانلىق قىلىنغۇچىلارنىڭ دۆلەتنىڭ ئۆزلىرىگە قاراتقان ھەرىكىتىنى، قوبۇل قىلىشى قاتارلىق تۈپ پىرىنسىپنى ھىمايە قىلىش ئىرادىسى، مەۋجۇد ھۆكۈمەت ئەزالىرىنىڭ قانداق بولۇ-شى، ئۇلارنىڭ قايسى پارتىيە ـ گۇرۇھلاردىن بولۇشىدىن قەتـ-ئىينەزەر ھامان شۇنداق بولىدۇ دېگەندەك ئۇقۇملار بىلەن پەردە-لەنگەن.

ھاكىممۇتلەق پارتىيە بولغان ئىكەن، يۇقىرىقى قانۇنىي ماد-دىلار ئەسلىدىكى مەنىسىنى يوقىتىدۇ ھەمدە بۇ قانۇنىي ماد-دىلارغا تايىنىپ رول ئوينايدىغان ئورگانلارمۇ ئۇنچە مۇھىم بول-مايى قالىدۇ. لېكىن ھاكىممۇتلەق پارتىيە «دۆلەت»گە ئالاقىدار مەۋھۇم ئۇقۇملارنى كۆكىكە كۆتۈرۈپ، دۆلەتنى بارلىق ئامالىلار بىلەن «ئادالەتلىك كۈچ» قىلىپ كۆرسىتىپ، دۆلەتنى ناھايىتى ئۇنۇملۇك خىزمەت قىلىۋاتىدۇ دېگەن تەسىراتقا كەلتۈرۈشكە تـ-

ىرىشىدۇ.

پارتىيە ھەقىقىدە توختالغاندا، ئۇنىڭ مۇنتىزىم مەنادىكى سىياسىي ھەرىكتى توغرىسىدا توختالماي ئۆتكىلى بولامدۇ؟ دىققەتكە ئەرزىيدىغىنى، ھازىرقى نۇرغۇن دۆلەتلەردە ئاساسلىق پارتىيەلەر كۈرەشنىڭ تەخىرسىز ئېھتىياجى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلى نۇرغۇن مەزھەپلەرگە بۆلۈنۈپ كەتكەن، ھەربىر مەزھەپ ئۆزىنى مۇستەقىل پارتىيە دەۋالغان. شۇڭا، پارتىيە ئىدىيەسىنىڭ قوماندانلىق ئورگىنى قانداقتۇر بىرەر مەزھەپكە تەۋە بولماستىن، بەلكى، ھەرقايسى مەزھەپلەردىن ھالقىغان مۇستەقىل قوماندانلىق كۈچى سۈپىتىدە ھەرىكەت قىلىدۇ. ئاددىي كىشىلەرنىڭ چۈشىنىشىدە، نەشىر ئەبكارلىرى ۋە ئوبزورلار مەلۇم پارتىيە ۋە گۇرۇھقا ۋەكىللىك قىلىدۇ، بۇ نۇقتىنى چىقىش قىلغاندا، پارتىيەنىڭ فۇنكسىيەسىنى تېخىمۇ ئېنىق تەتقىق قىلغىلى بولىدۇ. مەسىلەن، بىز ئەنگلىيەدىكى «تايمىس گېزىتى»نى، «كەچلىك پوچتا گېزىتى»نىڭ ئىتالىيەدىكى رولىنى، ئاتالمىش «سىياسىيەدىن خالىي» ئۇچۇر گېزىتلىرىنى، ھەتتا، تەنتەربىيە ۋە پەن ـ تېخنىكا ژورناللىرىنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈپ باقايلى. بۇ ھادىسە پەقەت بىرلا پارتىيە ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدىغان بەزى دۆلەتلەردىكى كىشىنى ئويلاندۇرىدىغان ئەھۋاللاردىن دېرەك بېرىدۇ. چۈنكى بۇنداق پارتىيە سىياسىي فۇنكسىيەگە بۇيۇستە ئىگە ئەمەس، پەقەت سىياسىي تەشۋىقات، ئاممىۋى تەرتىپ، مەنىۋى ۋە كۈلتۈرەل تەسىر قاتارلىق ھۇنەرلەرگە تايىنىدۇ. سىياسىي فۇنكسىيە دېگەن ۋاستىلىق بولىدۇ، چۈنكى، باشقا قانۇنلۇق پارتىيە مەۋجۇد بولمىغاندىمۇ، باشقا پارتىيە ـ گۇرۇھلار ۋە قانۇن ۋاستىسى ئارقىلىق مەجبۇرلىغىلى بولمايدىغان ئىدىيەۋى خاھىشلار مەۋجۇد بولغان بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا قارشى



مۇنازىرىلەر تىنجىمايدۇ، ھەر خىل كۆرەشلەرمۇ قانات يېيىپ تۇرىدۇ. ئومۇمەن بۇ پارتىيە ـ گۇرۇھلاردا كۆلتۇرەل فۇنكسىيە ئاساسلىق ئورۇن تۇتىدۇ، نەتىجىدە سىياسىي ئىبارىلەر كۆندۇ-لۇك گەپ ـ سۆزگە ئايلىنىپ قالىدۇ. دېمەك، سىياسىي مەسىلە بىلەن مەدەنىيەت مەسىلسى ئايرىش قىيىن دەرىجىدە ئارىلىشىپ كېتىدۇ.

يەنە ماھىيەتتە «ۋاستىلىق» خاراكتېرگە ئىگە ئەنئەنىۋى پارتىيەمۇ بار، ئۇ ساپ، «مائارىپ»، ئەخلاق، كۆلتۇر خاراكتېرىدىكى نامايان قىلىدۇ، ئۇ دەل ئانارخىزىم (ھۆكۈمەتسىزلىك). ئۇنىڭغا نىسبەتەن بىۋاستە ھەرىكەت (تېرورىزىم)مۇ تەشۋىقات مەسىللىرىغا ئايلىنىپ قالغان. بۇ ئانارخىزىمنىڭ مۇستەقىل ھالدا ئەمەس، بەلكى باشقا پارتىيەلەرنىڭ ئەتراپىدا ئايلىنىپ يۈرۈپ، «تەربىيە ئېلىپ بارىدىغان»لىقىنى بىرقەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا دەلىللەپ بېرىدۇ. كىشىلەر ئانارخىزىمنى ھەربىر پارتىيەدە بار دېيىشكە ھەقلىق. (ئەقلىي ئانارخىزىم دېگەن نېمە؟ ھۆكۈمران ئىجتىمائىي گۇرۇھلارغا نىسبەتەن بىر خىل «چەتلەشتۈرۈش» ئالاھىدىلىكىدىن ئىبارەت ئەمەسمۇ؟) «ئىقتىسادىيزىم مەزھىپى»[1] نىڭ ئۆزىمۇ بۇ خىل ھادىسىنىڭ تارىخى ئىپادىسىدۇر.

گويا بىۋاستە سىياسىي پائالىيەتنى رەت قىلىدىغان ئىككى خىل سىياسىي پائالىيەت بارەدەك قىلىدۇ. بىرى مەدەنىيەت سەرخىللىرىدىن تۇزۇلگەن پارتىيە. بۇ پارتىيە مۇناسىۋەتلىك پارتىيەلەرنىڭ چوڭ كۆلەمدىكى ھەرىكىتىگە رەھبەرلىك قىلىدۇ، ئۇنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقىدا، مەدەنىيەت ۋە ئىدىئولوگىيە خاراك-

① 18 ـ ئەسىردىكى فىرانسىيەنىڭ دېھقانچىلىققا ئەھمىيەت بېرىش ئىقتىسادىي ئېقىمىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇلار باشقىلارنىڭ ئۆزىنى ئىقتىسادشۇناس دەپ ئاتىشىنى ياخشى كۆرەتتى.

تېرى روشەن بولىدۇ. يەنە بىرى، يېقىنقى يىللاردا سەرخىللاردىن بولماستىن ئادەتتىكى ئاۋامدىن تۇزۇلگەن پارتىيە بولۇپ، ئۇنىڭ سىياسىي فۇنكسىيەسى ئاشكارا ۋە مەۋھۇم سىياسىي مەركەزگە ھەربىيلەرچە ساداقەتمەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ. خەلق دېگەن قوزغىتىشنىلا تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ ھاياتى كۈچىنى ساقلاش ئۈچۈن ئەخلاقىي تەرغىبات، ئىلھاملاندۇرۇش لازىم بولىدۇ. كۈتۈلگەن زامانلارنىڭ كېلىپ قالغانلىقىنى ئەپسانىلەشتۈرۈپ چۈشەندۈرۈش كېرەك بولىدۇ. شۇ چاغدىلا نۆۋەتتىكى زىددىيەت ۋە قىيىنچىلىقلار ھەل بولىدۇ.

بىر پارتىيەنىڭ تارىخىنى يېزىشتا بىر قاتار مەسىلىلەرگە دۇچ كېلىمىز، بۇ مەسىلىلەر روبېرت مىشېلىنىڭ[1] تونۇشىدىنمۇ مۇرەككەپ، زادى نېمىنى بىر پارتىيەنىڭ تارىخى ھېسابلايمىز؟ ئۇ پەقەتلا بىر سىياسىي تەشكىلاتنىڭ ئىچكى تۈرمۈشى توغرىسىدىكى خاتىرىمۇ؟ بۇ ئۇنىڭ بارلىققا كېلىشى، گۈرۈھ بولۇپ شەكىللىنىشى، پىروگراممىسى، دۇنيا قارىشى، كىشىلىك قارىشى قاتارلىق تەرەپلىرىنى شەكىللەندۈرگەن ئىدېئولوگىيە ئۇرۇشىنى خاتىرىلەشتىن دېرەك بېرەمدۇ؟ بۇنداق بولغاندا، بىز پەقەتلە زىيالىلار گۈرۈھىنىڭ بىر قىسىم تارىخىغا ئىگە بولىمىز، خالاس. شۇڭا، بۇ تارىخنىڭ رامكىسى كەڭ ۋە تولۇق بولۇشى كېرەك.

بىز ئالاھىدە ئاممىنىڭ تارىخىنى يېزىپ چىقىشىمىز كېرەك. كىشىلەر قۇرغۇچىلارغا ئەگىشىدۇ؛ ئۆزلىرىنىڭ ئېتىقادى، ساداقىتى ۋە ئىنتىزاملىرى بىلەن ئۇلارنى قوللايدۇ ياكى بىر

---

① روبېرت مىشېل (RobertMichels، 1876 ــ 1936). گېرمانىيەلىك جەمئىيەتشۇناس ۋە سىياسىيون. ئۇ ئىتالىيەگە كۆچۈپ، مۇسسولىنى ھۆكۈمىتىگە قاتناشقان.



قىسىم چاقىرىق ئالدىدا چېچىلاڭغۇ ۋە چۈشكۈن پوزىتسىيەدە بولۇپ، رىيالىزىمچى دەپ ئەيىبلىنىدۇ. بۇنداق ئاممىا پارتىيە ئەزالىرى بولۇپ تەشكىللىنەمدۇ؟ پەقەتلا يىغىن ئېچىش، سايلام ئېلىپ بېرىش، پوزىتسىيە بىلدۈرۈش قاتارلىق ئىشلارنىڭ ئۆزىلا كۈپايە بولامدۇ؟ روشەنكى، بىز بىر پۈتۈن ئىجتىمائىي گۈرۈھنى كۆزدە تۇتىشىمىز كېرەك. چۈنكى، پارتىيە دېگەن مۇشۇ گۈرۈھ-نىڭ ئىپادىلەش شەكلى ھەم ئىلغار ئامىلى. دېمەك، پارتىيە تا-رىخى دېگەنلىك ئالاھىدە ئىجتىمائىي گۈرۈھنىڭ تارىخى دېگەن-لىكتۇر. لېكىن، بۇ گۈرۈھ يالغۇز بولماستىن، ئۇنىڭ دوستى-لىرى، ئىتتىپاقداشلىرى، رىقابەتچىلىرى ۋە دۈشمەنلىرى بولىدۇ. بىر پارتىيەنىڭ تارىخى پەقەت جەمئىيەت ۋە دۆلەت ھاياتى (كې-ڭەيگەن خەلقئارا مۇناسىۋەت)نىڭ مۇرەككەپ كارتىنىسى ئارقىلىق ئايان بولىدۇ. شۇڭا، پارتىيە تارىخى يېزىشنى مەخسۇس نۇقتىئە-نەزەر بويىچە دۆلەت تارىخىنى يېزىش دېسەك بولىدۇ، ئۇنىڭدا دۆلەتنىڭ ئالاھىدە تەرتىپى گەۋدىلەندۈرۈلىدۇ. بىر پارتىيەنىڭ ئەھمىيىتى ۋە تەسىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئۇنىڭ پائالىيە-تىنىڭ دۆلەت تارىخىغا قانچىلىك تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنىگە باغلىق.

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بىراۋنىڭ پارتىيە تارىخىنى يې-زىشىدىن ئۇنىڭ پارتىيە ھەققىدىكى قارىشىنى كۆرگىلى بولىدۇ. مەزھەپچىلەر پارتىيەنىڭ ئىچكى قىسىمىدىكى پارچە ـ پۈرات ئىشلارغا قىزىقىدۇ، ئۇلارنىڭ نەزىرىدە بۇ ئىشلار يوشۇرۇن قىم-مەتكە ئىگە بولۇپ، سىرلىق قىزغىنلىقلارنى پەيدا قىلىدۇ. بىر تارىخچى شەيئىلەرنىڭ پۈتۈنلىكىتىكى مۇھىملىقىنى ئېتىراپ قىلسىمۇ، دىققىتىنى پارتىيەنىڭ ئەمەلىي ئىقتىدارىغا قويىدۇ. پارتىيەنىڭ ئاكتىپ ياكى پاسسىپ رولىنى فوكۇسلايدۇ.

بىر پارتىيە قانداق ئەھۋالدا ھەقىقىي شەكىللەنگەن بولىدۇ ياكى ئۇ قايسى ۋاقىتتا ئېنىق ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك ۋەزىپىگە ئىگە بولغان بولىدۇ؟ بۇ مەسىلىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن نۇرغۇن مۇنازىرىلەر كېلىپ چىقتى. بۇ جەريانداا كېلىپ چىققان مەغرۇر-لۇقنىڭ كۈلكىلىك ۋە خەتەرلىك دەرىجىسى ۋېكو ئېيتقان «مىللىي مەغرۇرلۇق»دىن قىلىشمايدۇ[1]. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، بىر پارتىيە مەڭگۈ تولۇق شەكىللىنىپ بولالمايدۇ، چۈنكى، ئۇنىڭ ھەربىر تەرەققىياتى يېڭى ۋەزىپىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ ياكى پارتىيە ئۈچۈن بىر زىددىيەت ھامان مەۋجۇد بولىدۇ: بىر پارتىيە مەۋجۇد بولمىغاندىلا، يەنى پارتىيەنىڭ مەۋجۇدلىقى تارىخنىڭ يۇ-كىگە ئايلىنىپ قالغاندىلا، ئۇ پارتىيە تولۇق شەكىللىنىپ بولغان بولىدۇ. بىر پارتىيە بىر ئالاھىدە سىنىپنىڭ ۋاكالەتچىسى دېگەن-نىمىزدە شۇنى كۆرۈپ يېتەلەيمىزكى، سىنىپلارنى يوقۇتۇش ئۇ-چۈن ھەربىر قىلىۋاتقان پارتىيە ئۆزى يوقالغاندىلا ئاندىن تەل-تۆكۈس بولغان بولىدۇ. دېمەك، ئەشۇ ۋاقىتتا، سىنىپمۇ تۇگەيدۇ، سىنىپنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىمۇ تۇگەيدۇ. مەن شۇنى تەكىتلەي-مەنكى، بۇ تەرەققىيات جەريانىنىڭ ئالاھىدە بىر باسقۇچى. بۇ باسقۇچتىن بۇرۇن، بىر شەيئىنىڭ مەۋجۇد بولۇش - بولماسلى-قى بەربىر، يەنى ئۇنىڭ مەۋجۇد بولۇشى ئۇنچىلىك تەخىرسىز ئەمەس، ئۇلار ئالاھىدە ئىرادىلىك كىشىلەرنىڭ مەۋجۇدلىقىغا تا-يىنىدۇ.

---

① بۇ گەپ ۋېكونىڭ «يېڭى ئىلىملەر» ناملىق ئەسىرىدىكى مۇنۇ جۈملىلەردىن كەلگەن: «ھەرقانداق بىر مىللەت ياۋىي ياكى مەدەنىي بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ئۆزلى-رىنى ئەڭ قەدىمكى مىللەت سۈپىتىدە تارىخ باشلانغاندىن بۇيانقى خاتىرىلەرنى ساقلاپ كەلگەن، دەپ قارايدۇ.



بىر پارتىيە قانداق ئەھۋالدا تارىخنىڭ مۇقەررەرلىكىگە ئىگە بولىدۇ؟ ئۇ غەلىبە قىلىش شارائىتىغا ئىگە بولغان، دۆلەت ھاكىمىيىتىنى مۇقەررەر ھالدا قولغا ئالىدىغان ھالدا تۇرغان بولسا، كىشىلەرمۇ بۇ خىل ۋەزىيەتنىڭ نورمال تەرەققىيات ئىستىقبالىنى كۆرۈپ يېتەلىسە تارىخنىڭ مۇقەررەرلىكىگە ئىگە بولغان بولىدۇ. لېكىن، بۇ شارائىتلار تەل بولسىلا بۇ پارتىيەنى نورمال ۋاستىلار بىلەن يوقاتقىلى بولمايدۇ دېگىلى بولامدۇ؟ بۇنىڭغا جاۋاپ بېرىش ئۈچۈن، مۇھاكىمە قىلىشىمىز كېرەك. بىر پارتىيەنىڭ مەۋجۇدلىقى مۇنداق ئۈچ ئاساسلىق ئامىلغا ئېھتىياجلىق بولىدۇ:

(1) ئاممىۋى ئامىلى. بۇ ئامىل ئاددىي كىشىلەردىن تۇزۇلىدۇ. بۇنداق كىشىلەرنىڭ تۆھپىسى ئىجادىي روھ ياكى ئالىي تەشكىلى روھتا بولمايدۇ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىنتىزامى ۋە ئېتىقادىدا بولىدۇ. ئۇلاردىن ئايرىلىپ قالسا، پارتىيە مەۋجۇد بولالمايدۇ. بىراق، پەقەت ئاممىغىلا تايىنىپ قالغاندا، پارتىيە يەنە مەۋجۇد بولالمايدۇ. ئاۋام شۇنىڭ ئۈچۈن قۇدرەتلىككى، ئۇلارنى مەزكەزلەشتۈرۈپ تەشكىللەيدىغان، ئۇلارنى ئىنتىزام ئارقىلىق چەكلەپ تۇرىدىغان بىرەر كۈچ بار. بۇ كۈچ بولمايدىكەن ئۇلار بىر چاڭگال قۇمغا ئايلىنىپ قالىدۇ ـ دە، ئۆزئارا بىر ـ بىرىنى خورۇتۇپ، ھېچ ئىش پۈتمەيدۇ. بۇنداق ئامىلنىڭ ئۈيۇلتاشقا ئايلىنىش مۇمكىنچىلىكى بار، لېكىن، ھازىرچە ئۇنداق ئەمەس، چۈنكى ئۇنىڭ بۇنداق كۈچكە ئايلىنىدىغان شارائىتى پىشىپ يېتىلمىدى، مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇنداق كۈچ ناھايىتى چەكلىك دائىرىدە شەكىللەنگەن بولۇپ، سىياسىي جەھەتتە رول ئويناىدىغان دەرىجىگە بارمىدى.

(2) ئاساسلىق ئۈيۇشتۇرۇش ئامىللىرى، يەنى رەھبەر بۇ

ئامىللار مىللەت دائىرىسىدە بىرەر مەركەزنى شەكىللەندۈرىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ھېلىقى چېچىلىپ تۇرغان كۈچلەر بىر گەۋدىلەشىپ زور كۈچكە ئايلىنىدۇ. بۇ ئامىللار يۈكسەك ئۈيۇشتۇرۇش كۈچىگە ئىگە بولۇپ، كىشىلەرنى توپلايدۇ، ئۇلارغا ئىنتىزام ئاتا قىلىدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن، ئۇ ئىجادىي كۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئوخشاشلا شۇنداق دەيمىزكى، نوقۇل مۇشۇ ئامىللارغا تايىنىۋالغاندا، بىر پارتىيەنى ۋۇجۇدقا چىقارغىلى بولمايدۇ. ئەمما، ئۇنىڭ رولى بىرىنچى ئاساسلىق ئامىلغا قارىغاندا چوڭ بولىدۇ. بەلكىم، ئىككىنچى ئامىلدىكى كىشىلەرنى ئارمىيەسىز قوماندانلىغا ئوخشۇتۇش مۇمكىن، قوماندان بولسىلا ئارمىيەنى بەرپا قىلغىلى بولىدۇ. شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرمەي بولمايدۇكى، ئەگەر ئارمىيە بولۇپ، قوماندان بولمىسا، ئارمىيە يوقۇلۇپ كېتىشى مۇمكىن. چىقىشقاق قوماندانلار بىر يەرگە كېلىپ، بىر مەقسەت ئۈچۈن ئۈيۇشسا، ئۇلار ھەرقانداق يەردە ئارمىيەنى يوقتىن بار قىلالايدۇ.

(3) ۋاستىچى ئامىللار. بۇ بىرىنچى ۋە ئىككىنچى ئامىللارنى باغلايدىغان بەلباغ بولۇپ، ئۇلارنى ئەخلاق ۋە بىلىم جەھەتتە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ھەرقانداق پارتىيە ئۈچۈن ئېيتقاندا، يۇقىرىقى ئۈچ ئامىلنىڭ مۇقىم نىسبىتى شەرت بولىدۇ. بۇ نىسبەت ئەمەلىيلەشكەندىن كېيىن ھامان يۇقىرى ئۇنۇم كۆرۈلىدۇ. بۇ شەرتلەر ھازىرلانغان ئەھۋالدا، بىراۋ ئاللىقانداق نورمال ۋاستە بىلەن بۇ پارتىيەنى ھالاك قىلىۋېتەلمەيدۇ. چۈنكى ئىككىنچى ئامىل چوقۇم مەۋجۇد بولۇشى كېرەك، ئۇ ھەرقانچە چېچىلاڭغۇ بولغاندىمۇ، مەۋجۇد مادديي شارائىت ئىچىدە يېتىلگەن بولىدۇ. مۇشۇ شەرت ئاستىدا باشقا ئىككى ئامىل پەيدا بولىدۇ، ئاۋۋال بىرىنچى ئامىل شەكىللىنىدۇ، بىرىنچى ئامىل ئۈچىنچى ئامىلنى شەكىللەندۈرىدۇ ۋە ئۇنى ئۆزىنىڭ

داۋامى، ئۆزىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىگە ئايلاندۇرىدۇ.

بۇنداق ھالنى شەكىللەندۇرۇش ئۈچۈن پولاتتەك بىر ئەقىدىنى تەييارلاش لازىم. ئۇ بولسىمۇ، ھايات ـ ماماتلىق مەسىلىسىگە يولۇققاندا ئالاھىدە چارە تېپىشتۇر. بۇنداق ئەقىدە بولمىسا ئىككىنچى ئامىل شەكىللەنمەيدۇ، ئىككىنچى ئامىلنىڭ سانى ئاز بولغانلىقى ئۈچۈن ئاسانلا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرايدۇ. شۇنداقتىمۇ ئۇلاردىن ئۈدۈم قالدۇرۇش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ، بۇ ئۆزىنى قايتا نامايان قىلىشنىڭ خېمىرتۇرۇچى بولىدۇ. بۇنداق خېمىرتۇرۇچنى تېخىمۇ ئاسان ساقلىغىلى ۋە يېتىلدۈرگىلى بولىدىغان بىرىنچى، ئۈچىنچى ئامىللارىنمۇ ياخشى مۇھىت نەدىمۇ بولسۇن؟ روشەنكى، پەقەت مۇشۇلارلا بىرىنچى ئامىل بىلەن ماھىيەتلىك ئوخشاشلىقىغا ئىگە. مەسىلەن، ئىككىنچى ئامىلنىڭ قىممىتى دەل مۇشۇ خېمىرتۇرۇچنى شەكىللەندۈرۈشتە. ئىككىنچى ئامىلنى باھالاش ئۆلچىمى مۇنداق: ① ئۇ بۇرۇن نېمە ئىشلارنى قىلغان؟ ② ئۇ بۇزغۇنچىلىققا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن قانداق تەييارلىقلارغا ئىگە بولغان؟ بۇ ئىككى ئۆلچىمنىڭ قايسىسىنىڭ مۇھىملىقىنى دەپ بېرىش قىيىن. كۆرەشتە مەغلۇبىيەتتىن ساقلىنىش تەس بولغان ئىكەن، ئىز باسار تەييارلاشمۇ غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشتەكلا مۇھىم ئىش.

پارتىيەنىڭ ئۆز ـ ئۆزىدىن مەغرۇرلىنىشى ۋىكو ئېيتقان «مىللىي مەغرۇرلۇق»تىنمۇ ناچار بىر ئىشتۇر. چۈنكى قانداقلا بولمىسۇن مىللەتنىڭ تەبىئىي مەۋجۇتلىقىنىڭ ئۆزىلا بۇنىڭ مۇقەررەرلىكىنى ۋە ئەھمىيىتىنى بىر خىل رېئاللىق سۈپىتىدە كۆرسىتىپ بېرىدۇ. يەنە بىر جەھەتتىن پارتىيە ئۆز ـ ئۆزىنى ھالاك قىلىپ قويۇشى مۇمكىن. مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشتە، ھەرقايسى مىللەتلەر ئۆز پايدىسىنى كۆزلەپ، يات مىللەتلەرنىڭ ئۆز ئىچىدىكى كۈرەشلىرى تۈپەيلى ئاجىزلاپ كېتىـ



شىنى ئۈمىد قىلىدۇ، پارتىيە دەل مۇشۇنداق ئىچكى كۈرەشنىڭ ئامىلى. پارتىيەگە مۇنداق سوئال قويۇش مۇمكىن: پارتىيە ئۆزىنىڭ كۈچىگە تايىنىپ مۇقەررەر بىر مەۋجۇدىيەتكە ئايلىنامدۇ؟ بۇ سوئال پەقەت ۋاقىتلىق سىياسىي ئەھمىيەتكە ئىگە. ئاتالمىش مىللىيەت پىرىنسىپىدىكى تارىختا، چەتئەل كۈچلىرىنىڭ قول سېلىشلىرى كۆپ بولىدۇ، چۈنكى بۇلار دۈشمەن دۆلەتنىڭ ئىچىدە مالىمان كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان پارتىيە ـ گۇرۇھلارنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن پايدىلىق بولغان. شۇڭا، جاۋۇرنىڭ ① شەرق سىياسىتى ئۈستىدە گەپ ئاچقىنىمىزدا، ئۇنىڭ مەڭگۈلۈك سىياسەتمۇ ياكى پەقەت 1866 ـــ 1859 ـ يىللار ئارىلىقىدا ئاۋسترىيەنى ئاجىزلاشتۇرۇش ئۈچۈن قوللىنىلغان ۋاقىتلىق تەدبىرمۇ دەپ ئويلاپ قالمىمىز. ئوخشاشلا، 1870 ـ يىللاردىكى مازىنى ھەرىكىتى② (جۈملىدىن بارسانتى ۋەقەسى) بىز بىسمارىكنىڭ ئارىلىشىشىنى كۆرەلەيمىز: بىسمارك فرانسىيە ئۇرۇشى ۋە فرانسىيە ـ ئىتالىيە ئىتتىپاقداشلىقىنىڭ تەھدىتىنى ئالدىنئالا كۆرۈپ يەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئىتالىيەنىڭ ئىچكى زىددىيىتى ئارقىلىق ئىتالىيەنى زەئىپلەشتۈرمەكچى بولغان، يەنە 1914 ـ يىلى 6 ـ ئايدىكى ۋەقە③دە، كىشىلەر ئاۋستىرىيە باش ئىشتابىـ

① جاۋۇر (Camillo Cavour، 1861 ـــ 1810) ساردىن پادىشاھلىقىنىڭ ۋەزىرى، ئۇنىڭ شەرق سىياسىتى پېئىمىنت بىلەن ئەنگلىيە ـ فرانسىيە ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ رۇسىيەگە قارشى قىرىم ئۇرۇشىغا قىسىم ئەۋەتىشىنى كۆرسىتىدۇ.

② 1870 ـ يىلى Bursanti Pietro رەھبەرلىگىدىكى 40 نەپەر جۇمھۇرىيەتچىنىڭ بىر ھەربىي گازارمىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئەسكەرلەرنى مازىنچىلارغا مايىل قىلىش ھەرىكىتىنى كۆرسىتىدۇ. ئەمما، ئۇلار مەغلۇپ بولۇپ ئۆلتۈرۈلگەن.

③ ئىتالىيە دائىرىلىرىنىڭ ئانكونادىكى نامايىشىنى قانلىق باستۇرۇشىغا نارازىلىق بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئانافىزمچىلارنىڭ رەھبەرلىكىدە مەملىكەت دائىرىلىك ئىش تاشلاش يۈز بېرىپ، ھۆكۈمەت دائىرىلىرى بىلەن جىددىي ئېلىشقان ۋە بىر قىسىم رايونلاردا جۇمھۇرىيەت قۇرۇلغان، بۇ «قىزىل ھەپتە» دەپ ئاتالغان.

نىڭ ئۇرۇش بولۇش ئېھتىمالىنى بىلىپلا ئىتتالىيەنىڭ ئىشغا قول تىققانلىقىنى كۆردى. روشەنكى، سۈيىقەست كۆپ خىل بو-لىدۇ، بۇنى ئوبدان تونۇپ يېتىشىمىز كېرەك. نېمە قىلىشىمىز-دىن قەتئىينەزەر، ئۇنىڭ باشقىلارغا پايدىلىق تەرىپى بولىدۇ، شۇڭا، بىز ئىمكانقەدەر ئىشلارنى ئۆزىمىزنىڭ پايدىسى تەرەپكە كۆپەرەك بۇراپ، ئۇزۇل ـ كېسىل غەلىبىنى قولغا كەلتۈرۈشى-مىز لازىم. ھەر ئامالالارنى قىلىپ، پارتىيەنى مەغرۇرلۇقتىن سا-قىت قىلىپ، كونكرېت ئىشلارنى قىلىشىمىز كېرەك. بىز ئەمە-لىي ئىشنىڭ ئورنىغا مەغرۇرلۇقنى دەسستىپ، مەغرۇرلۇق سىياستىنى يولغا قويغانلارنىڭ ئەستايىدىللىقىدىن گۇمانلانساق بولىدۇ. پارتىيەنىڭ «ھەقلىق» دەۋېلىپ، باشقىلارنىڭ پايدىسىغا ئىش قىلىپ قويۇشىدىن ساقلىنىش كېرەكلىكى ھەققىدە توخ-تىلىشنىڭ ھاجىتى يوق، بۇ يەردىكى «باشقىلار» مەلۇم چەتئەل دۆلىتىنى كۆرسەتكەن ئەھۋالدا تېخىمۇ شۇنداق. لېكىن بىراۋ بۇنىڭدىن پايدىلانماقچى بولسا ئۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەس.

شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلغىلى بولمايدۇكى، بەزى پارتىيە-لەر ساقچىنىڭ فۇنكسىيەسىنىمۇ ئۆتەپ، مەلۇم سىياسىي ۋە قانۇ-نى تەرتىپنى ساقلاۋاتىدۇ. ناۋادا بۇھال توغرا تېپىلسا، پارتىيە-نىڭ بۇ خىل فۇنكسىيەسىنى يۇرگۈزۈشتىكى ئۇسۇلى ۋە خاھە-شىنى سوراپ باقايلى، پارتىيە باستۇرامدۇ ياكى تەشۋىق قىلامدۇ؟ قانداق قىلسا ئەھمىيەتلىك بولىدۇ؟ ئۇ ئەكسىيەتچىل بولامدۇ ياكى ئاۋانگارت بولامدۇ؟ پارتىيە ساقچىلىق فۇنكسىيەسىنى ئۆ-تەۋاتقاندا، تارىخنىڭ ھاياتى كۈچىنى بوغۇۋاتقان ئاشۇ سىرتقى تەرتىپنى قوغدامدۇ ياكى خەلقنى سىياسىي ۋە قانۇنىي تەرتىپ پىروگراممىسىنىڭ نامايەندىسى سۈپىتىدە يېڭى مەدەنىيلىككە كۆتۈرەمدۇ؟ ئەمەلىيەتتە، قانۇننىڭ بۇزغۇنچىلىرى مۇنداق نەچچە

خىل بولىدۇ: ① قانۇنىي ھوقۇق - مەنپەئەتلىرى جەمئىيەت تەرىپىدىن تارتىۋېلىنغان ئەكسىيەتچى ئۈنسۈرلار؛ ② قانۇننىڭ باستۇرۇشىغا ئۇچرىغان ئاۋانگارت ئۈنسۈرلار؛ ③ قانۇن كۆرسۈتۈپ بەرگەن مەدەنىيىلىككە يەتمىگەن ئۈنسۈرلار. دېمەك، پارتىيەنىڭ ساقچىلىق فۇنكسىيەسى ھەم ئىلغار ھەم قالاق بولىدۇ: ئەگەر ئۇ ئەكسىيەتچى كۈچلەرنى قانۇن دائىرىسىدە چەكلەشتىن ئىبارەت بولسا ياكى قالاق ئاممىنى يېڭى بىر قانۇنىي سەۋىيەگە كۆتۈرۈشتىن ئىبارەت بولسا، ئىلغار بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئەگەر ئۇ جەمئىيەتنىڭ ھاياتى كۈچىنى بوغۇش؛ يۇزەكى بولغان، ۋاقتى ئۆتكەن، تارىخقا قارشى قانۇنىيلىقنى قوغداشتىن ئىبارەت بولسا ئەكسىيەتچى بولغان بولىدۇ. بۇ پارتىيە ئۆزىنىڭ فۇنكسىيەسىنى ئۆتەش جەريانىدا قالاقلىق بىلەن ئىلغارلىقنى ئايرىيدىغان ئۆلچەمنى بەخش ئەتتى: ئەگەر پارتىيە ئىلغار بولسا دېموكراتىك بولىدۇ (دېموكراتىك مەرگەزلەشتۈرۈش) ئەگەر پارتىيە قالاق بولسا، ئۇ كاللىسى يوق ئىجراچىلار بولۇپ قالىدۇ، يەنى پارتىيە مېخانىك مەنىدىكى ساقچى تەشكىلاتى بولۇپ قالىدۇ، ئۇنىڭ «سىياسىي پارتىيە» دېگەن نامىمۇ ئەپسانىۋى تۈس ئالىدۇ.



ئالدىن كۆرۈش ۋە ئىستقبال

«ئىككى ياقلىما ئىستىقبال»[1] سىياسىي ھەربىكەت ۋە مىللىي تۈرمۇشتا ئېنىقلاشقا تېگىشلىك مۇھىم مەسىلە. ئىككى خىل ئىستىقبال ئەڭ ئاساسلىقتىن ئەڭ مۇرەككەپكىچە بولغانغا قەدەر ئوخشاشمىغان قاتلامدا نامايان بولىدۇ. بۇلارنى نەزەرىيە جەھەتتىن ئاساسلىق ئىككى قاتلامغا كەلتۈرگىلى بولىدۇ، بۇ ماكياۋللى[2]نىڭ يېرىم ئادەم، يېرىم ئات تىپىدىكى ئىككى ياقلىما نەزەرىيەسىگە ئويغۇن كېلىدۇ. ئۇلار: ھايۋانىيلىق ۋە ئادەمىيلىق، مەجبۇرلاش ۋە قوبۇل قىلىش، مۇستەبىتلىك ۋە رەھبەرلىك، زوراۋانلىق ۋە مەدەنىيەت، خۇسۇسىي باسقۇچ ۋە كوللېكتىپ باسقۇچ (دىنىي جەمئىيەت ۋە دۆلەت)، قۇتۇرۇتۇش ۋە تەشۋىقات، تاكتىكا ۋە ئىستراتېگىيە قاتارلىقلاردۇر. بەزى ئىككى ياقلىما ئىستىقبال نەزەرىيەسىنى چاكىنا دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇ نەزەرىيە ئىككى خىل بۇاستە رېئال شەكىل

① «ئىككى ياقلىما ئىستىقبال» دېگەن سۆز كوممۇنىستىك ئىنتېرناتسيونالنىڭ 5 ـ قېتىملىق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدا ئوتتۇرىغا چىققان بولۇپ، مەنىسى سىياسىي ھەربىكەتتىكى مەجبۇرلاش ۋە قوبۇل قىلىش ئوتتۇرىسىدىكى دېئالېكتىك بىرلىكتۇر.

② ماكياۋللى ئۆزىنىڭ «ھۆكۈمدارلار دەستۇرى» دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق دېگەن: «قورالانغان ئەۋلىيالار غەلىبە قىلدى، قورالى يوق ئەۋلىيالار مەغلۇپ بولدى.»

لىنىك ۋاقىت جەھەتتىكى ئالمىشىشىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئەمەلىيەتكە يېقىنلىشىش دەرىجىسى بەزىدە چوڭ، بەزىدە كىچىك بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، بىرىنچى خىل ئىستىقبالنى (ئاقىۋەت)غا يېقىنلىشىش ئىككىنچى خىل ئىستىقبالدىن يىراقلىشىشتۇر. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ كىشىلىك ھاياتقا ئوخشاپ قالىدۇ، ئادەم ئۆزىنىڭ بىۋاستە جىسمانىي مەۋجۇدلىقىنى مۇھاپىزەت قىلىشقا مەجبۇرلانغاندا، ئۇ مەدەنىيەت ۋە كىشىلىكنىڭ بارچە مۇرەككەپلىكلىرىدىن ھالقىپ، ئۆزىنى يۇكسەك قىممەت ئارقىلىق دەللەيدىغان ۋە كۈتىدىغان بولۇپ قالىدۇ.

شۇنداق مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە بولىدۇكى، ئالدىن كۆرۈش ھازىر بىلەن ئۆتمۈشنى ھەقىقىي يوسۇندىكى ھەرىكەت دەپ قاراشتىن دېرەك بېرىدۇ. يەنى ئۇ ھەرىكەت جەريانىدىكى تۈپ ۋە مۇقىم ئامىلنى ئېنىقلاشتۇر. لېكىن، نوقۇل ئوبيېكتىپ ئالدىن كۆرەرلىك بىمەنىلىكتۇر، ئالدىن كۆرەر ئادەمدە پەقەتلا غەلىبىنى ئۈمىد قىلىدىغان پىروگراممىلا بولىدۇ، ئۇنىڭ ئالدىن كۆرەرلىكى بولسا غەلىبە قىلىشنىڭ بىر ئامىلى. لېكىن، بۇ ئالدىن كۆرەرلىكنى خالىغانچە قىياس قىلىش ياكى شەخسىي مايىللىق دېگەنلىكتىن دېرەك بەرمەيدۇ. ئەگەر ئالدىن كۆرەرلىكتە ئوبيېكتىپلىق بار دېيىلسە، ئۇ مەلۇم پىروگراما بىلەن ماس مۇناسىۋەتكە ئىگە بولۇش دائىرىسىدە ئوبيېكتىپلىققا ئىگە بولغان بولىدۇ. بىرىنچىدىن، ئۇ ئەقلىي كۈچنى ئۆتكۈرلەشتۇرۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىدىن، رېئاللىق ئىنسانلار ئىرادىسىنىڭ ماددىي جەمئىيەتتىكى قوللىنىشى بولغاچقا، كىشىلەر ئۇنىڭدىن تەبئىي ئىستەكنى چىقىرۇەتسە ياكى باشقىلارنىڭ ئىرادىسىنى ئۇمىلىققا ئىگە ئوبيېكتىپ ئامىلغا ئايلاندۇرۇالسا، شۇبھىسىزكى بۇ رېئاللىقنى بۇرمىلىغانلىق بولىدۇ. بىرەر ئىشنى روياپقا چىقىرىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن ئۇ ئىشنىڭ ئوبيېكتىپ قانۇنىيىتىنى

ياپقا چىقىرىش ئارزۇسى كۈچلۈك بولغان ئادەملارلا ئۆزىنىڭ ئىرادىسىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشتىكى زۆرۈر بولغان ئاممىلارنى مۇ-ئەيىنلەشتۈرەلەيدۇ.

ئالدىن كۆرەرلىكتە ئالاھىدە ئۇستۇنلىككە ئىگە بولغا مەلۇم دۇنيا قاراش ياكى تۈرمۇش قارشى بولىدۇ دەپ ئويلاش ھاماقەتلىكتۇر. ئەملىيەتتە، ھەرقانداق ئالدىن كۆرەرلىك مۇئەيىن دۇنيا قاراشنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، ئالدىن كۆرەرلىك مەيلى بىر يۈرۈش خىيال بولسۇن ياكى جانلىق ۋە ماسلاشقان نۇقتىئىنەزەر بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ئۆزىگە لايىق قىممىتى بولىدۇ. بېشارەت ۋە ئىرادىسىگە تايىنىپ ئارزۇسىغا يېتەلەيدىغان كىشىلەرلا، ئۆز مېڭىسى ئارقىلىق بۇ قىممەتنى ئەملىگە ئاشۇرالايدۇ. ئۆزىنى ھەققانىي دەپ قارايدىغان كىشىلەرنىڭ ھەر خىل بېشارەتلىرى شۇنى كۆرسىتىپ بېرىدىكى، بۇلار قۇرۇق خىيال، چۈۋالچاق تەپسىلات، نازۇك پەرەزلەرگە تولغان بولىدۇ. ئالاھىدە پىروگراممىنى ئەملىگە ئاشۇرۇشقا توغرا كەلگەندە، پىروگراممىغا ئىگە بېشارەتچىلارلا ئەڭ ماھىيەتلىك ئاممىلارغا كاپالەتلىك قىلالايدۇ - ئاسان تەشكىللىگىلى بولىدىغان، يۆنۈلۈشنى بەلگىلەيدىغان ۋە ئۆزگەرتەلەيدىغان ئاممىلارلا ھەقىقىي قىياس ئاممىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بۇ كىشىلەرنىڭ مەسىلىلەرگە قاراش ئۇسۇللىرى تامامەن ئەكسىچە بولىدۇ. ئادەتتە، قىياسلاشلارنىڭ ئالدىنقى شەرتى تەبىئىي پەن قانۇنىيەتلىرىگە ئوخشاش مۇقىم قانۇنىيەتنى بەلگىلۈۋېلىش دەپ قارىلىدۇ. ئەمما، بۇ قانۇنىيەتلەر كىشىلەر ئويلىغاندەك ئۇنچىۋالا مۇتلەق ۋە مېخانىك بولمايدۇ، ئۇنىڭدا باشقىلارنىڭ ئىرادىسىنىڭ مەۋجۇدلىقى ۋە بۇ ئىرادىنىڭ بىزنىڭ قىياسلىرىمىزغا بولغان ھەر خىل تەسىرى نەزەردىن ساقىت قىلىنغان بولىدۇ. دېمەك، كىشىلەر قۇرۇپ چىققان نەرسىلەر خا-



لىغانچە پەرەزدىن كەلگەن بولۇپ، ھەرگىزمۇ رېئاللىقتىن كەلگەن ئەمەس.

چەكتىن ئاشقان سىياسىي رېئالىزمچىلىق مۇنداق يەكۈنگە ئېلىپ بارىدۇ: سىياسىيون «ئۇنۇملۇك رېئاللىق» دائىرىسىدە پائالىيەت قىلىپ، نەق نەرسىگە قىزىقىپ، بولۇشقا تېگىشلىك نەرسىگە ئېتىبارسىز قارايدۇ. مانا بۇ سىياسىيوننىڭ بۇرۇنىنىڭ ئۇچىنى كۆرۈشىدۇر.

بىز دىپلوماتلار بىلەن سىياسىيونلارنى پەرىقلاندۇرۇپلا قالماي، يەنە پولىتىكال (سىياسىي) ئالىملار بىلەن پائالىيەتچان سىياسىيونلارنى پەرىقلەندۇرۇشىمىز لازىم. دىپلومات ئۇنۇملۇك رېئاللىق ئىچىدە ھەرىكەت قىلىدۇ، چۈنكى ئۇ مەلۇم بېكى تەڭپۇڭلۇقنى پەيدا قىلىش ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى، مۇئەييەن قانۇن رامكىسى ئىچىدە ھازىرقى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلاش ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئەگەر بىر ئالىم پەقەت ئالىمدىنلا ئىبارەت بولسا، ئۇمۇ ئۇنۇملۇك رېئاللىق ئىچىدىلا ھەرىكەت قىلىدۇ. بىراق، ماكىياۋېللى نوقۇل سىياسەت ئالىملا ئەمەس، ئۇ يەنە پارتىيە ئادىمى، ھاياجان بىر ئادەم، ئاكتىپ سىياسىيون بولۇپ، يېكى تەڭپۇڭلۇق يارىتىشنى ئۈمىد قىلىدۇ. شۇڭا، ئۇ كەلگۈسى مەسىلىلىرىنى ئويلاپ يېتەلەيدۇ. ئەلۋەتتە، ئۇ بۇ مەسىلىگە ئەخلاقىي نۇقتىدىن قاراپ ئولتۇرمايدۇ. دېمەك، مەسىلىنى شۇنداقلا ئوتتۇرىغا قويغىلى بولمايدۇ، چۈنكى ئۇ مۇرەككەپ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، مەسىلىنىڭ ئىختىيارى ھەرىكەتمۇ ياكى زۆرۈر ھەرىكەتمۇ، كونكرېت ئىرادىمۇ ياكى ئەھمىيەتسىز ئارزۇ ـ ئىستەكمۇ دېگەندەك تەرەپلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇش كېرەك. پائالىيەتچان سىياسىيون ئىجادكار بولۇپ، باشقىلارنى ئويغۇتىدۇ، ئۇنىڭ ئىجادىيىتى ئاساسسىز ياكى خىيالى بولمايدۇ، ئۇ ئۆزىنى ئۇنۇملۇك رېئاللىق ـ



نىڭ ئۇستىگە قۇرىدۇ. بۇ يەردىكى «ئۇنۇملۇك رېئاللىق» نېمىنى كۆرسىتىدۇ؟ ئۇ جەمجىت نەرسىمۇ ياكى تىنىمسىز ھەرىكەت ئىچىدىكى ئۆزگىرىشچان تەڭپۇڭلۇقتا شەكىللەنگەن كۈچ نىسبىتىمۇ؟ ئىرادە ئارقىلىق ئەملىيەتتە مەۋجۇد بولغان ۋە رول ئوينىۋاتقان كۈچلەر ئۈچۈن يېڭى تەڭپۇڭلۇق يارىتىپ، نەزىرىمىزدىكى ئىلغار دەپ قارالغان كۈچلەرگە غەلىبە پۈرسىتى بېرىش ئۇنۇملۇك رېئاللىق دائىرىسىدىكى پائالىيەتلەردۇر. بۇنىڭدىكى مەقسەت رېئاللىقنى تىزگىنلەپ ئۇنىڭدىن ھالقىشتۇر. شۇڭا، «مۇنداق بولسا بولاتتى» (كەلگۈسى ئىستەك) كونكرېت بولىدۇ، ئەملىيەتتە، ئۇ رېئاللىققا قارىتا ئېلىپ بېرىلغان ئەملىي ھەم تارىخىي نۇقتىدىكى ئىزاھات بولۇپ، ئاشۇنىڭ ئۆزىلا شەكىللىنىۋاتقان تارىخ ۋە پەلسەپىدۇر. شۇنىڭ ئۆزىلا سىياسىيدۇر.

ساۋۇرانولا بىلەن ماكىياۋىللى ئوتتۇرىسىدىكى زىتلىق «نېمە» ياكى «نېمە قىلىش كېرەك» ئوتتۇرىسىدىكى زىتلىق بولماستىن، بەلكى ئىككى خىل «نېمە قىلىش كېرەك» ئوتتۇرىسىدىكى زىتلىقتۇر. ساۋۇرانولانىڭ قارىشى ئابستراكت ۋە خىيالىي، ماكىياۋىللىنىڭ قارىشى بولسا كونكرېت ۋە رېئالدۇر. ماكىياۋىللىنىڭ غايىسى بىۋاستە رېئاللىقنىڭ ئۆزىگە ئايلانمىسىمۇ يەنىلا رېئالىستىك بولۇپ سانىلىدۇ. چۈنكى، بىز بىرەر شەخس ياكى بىرەر كىتاب0نىڭ رېئاللىقنى ئۆزگەرتىشىنى ئۈمىد قىلالمايمىز، بۇ نەرسىلەر پەقەت رېئاللىقنى شەرھىلەيدۇ ياكى مۇمكىن بولغان ھەرىكەت يولىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ماكىياۋىللىنىڭ چەكلىملىكى شۇ يەردىكى، ئۇ بىرەر دۆلەت ياكى قىسمىنىڭ رەھبىرى بولماستىن، بەلكى بىر پۇقرا ياكى يازغۇچى. باشلىنىڭ ئۆزىمۇ يەككە شەخستىن ئىبارەت بولسىمۇ، لېكىن

ئۇنىڭ قولىدا بىر ئوچۇم گەپ ـ سۆز ئەمەس، بەلكى بىر دۆلەت ياكى ئارمىيەنىڭ ئەمەلىي كۈچى تۈتۈپ تۇرۇلغان بولىدۇ. بىراق بىز ماكياۋللىنى ھەرگىزمۇ «قورالسىز ئەۋلىيا» دېيەلمەيمىز، ئۇنداق دېسەك روھنىڭ ئەھمىيىتىگە سەل قارىغان بولىمىز. ماكياۋللى ئەزەلدىن ئۆزىنى رېئاللىقنى ئۆزگەرتىش نىيىتىگە كەلگەن كىشى دېگەن ئەمەس، ئۇ پەقەت ئۆزىنى تارىخنىڭ ھەر خىل كۈچلىرى قانداق بولغاندا ئۆزىنىڭ كۈچىنى كۆرسىتەلەيدۇ دېگەن مەسىلىگە جاۋاب بېرىمەن دەپ ئويلىغان ئىدى.





ۋەزىيەت تەھلىلى، كۈچ نسبىتى

ۋەزىيەت تەھلىلى ھەققىدىكى تەتقىقات، يەنى ئوخشاشمىغان قاتلامدىكى كۈچلەرنىڭ نسبىتىنى قانداق بايقاش ھەققىدىكى تەتقىقات بىزنىڭ سىياسىي ئىلىم ۋە سىياسىي ماھارەتنى دەسلەپكى قەدەمدە چۇشەندۇرۇشمىزگە يېقىندىن ياردەم بېرىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ تەتقىقاتنىڭ ئەملىي قائىدىلىرى ۋە ئىنچىكە كۆزىتىش نەتىجىسى سۈپىتىدە، ئۇنۇملۇك ئەملىيەتكە بولغان قىزىقىشنى قوزغاپ، مۇنتىزىم ۋە جانلىق سىياسىي كۆزىتىش ئىقتىدارىنى پەيدا قىلىدۇ. بىزنىڭ يەنە تاكتىكا ۋە ئىستراتېگىيە، ئىستراتېگىيەلىك پىلان، تەشۋىقات ۋە قوزغاش، قوماندانلىق قۇرۇلمىسى ياكى سىياسىي تەشكىل، باشقۇرۇش ئىلمىگە مۇناسىۋەتلىك چۈشەندۇرۇشلەرنى بېرىشمىزگە توغرا كېلىدۇ. سىياسەت ئىلمىگە دائىر ئەسەرلەردە (مەسىلەن، گايتانو موسكانىڭ «سىياسىينىڭ ئاممىللىرى» دېگەن ئەسىرى)[1] تەجرىبىۋى كۆزىتىش ئاممىللىرى تارقاق ۋە چېچىلاڭغۇ بولىدۇ دېيىلگەن. بۇ ئاممىللار ئابستراكت ۋە مەۋھۇم بولمىسىلا، تەڭپۇڭلۇقىدا بەلگىلىك ئورۇن ئىلىشى كېرەك. ئوخشاشمىغان سە-

① گايتانو موسكا (1858 ــ 1941، Gaetano Mosca) ئىتالىيەلىك سىياسىيون.

ۋىيەدىكى كۈچ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، بۇ خەلقئارا كۈچ نىسبىتى (چوڭ دۆلەتلەرنىڭ قانداق بولىدىغانلىقى، زومىگەرلىك كۈچ سىستېمىسىدىكى ھەر خىل دۆلەتلەرنىڭ مۇستەقىللىق، ئىگىلىك ھوقۇقى ھەققىدىكى ئۇقۇملىرى)، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئوبيېكتىپ مۇناسىۋەت (ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ تەرەققىيات دەرىجىسى، سىياسىي كۈچ ۋە پارتىيە - گۇرۇھلار كۈچىنىڭ مۇناسىۋىتى) ۋە بىۋاستە سىياسىي مۇناسىۋەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

خەلقئارا مۇناسىۋەت ئەلامۇ ياكى تۆپ ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت ئەلامۇ؟ شۇبھىسىزكى، ئىجتىمائىي مۇناسىۋەت خەلقئارا مۇناسىۋەتتىن ئىلگىرى تۇرىدۇ. ھەربىي تېخنىكا ئىجتىمائىي قۇرۇلمىدىكى بارلىق ئورگانىك ئىسلاھاتلارنى نامايان قىلىپ، خەلقئارا مۇھىتتىكى مۇتلەق ۋە نىسپىي مۇناسىۋەتلەرنى ئۆزگەرتىدۇ. ھەتتا، بىر مىللىي دۆلەتنىڭ جۇغراپىيەلىك ئورنىمۇ ئىقتىسادىي قۇرۇلمىنىڭ ئۆزگىرىشى ئارقىسىدا بولىدۇ، گەرچە ئۇ بۇ خىل ئۆزگىرىشنى مۇئەييەن دەرىجىدە ئەكس ئەتتۈرسىمۇ، يەنە بىر تەرەپتىن، خەلقئارا مۇناسىۋەتمۇ ئاكتىپ ياكى پاسسىپ ھالدا سىياسىي مۇناسىۋەتكە ئەكس تەسىر كۆرسىتىدۇ. بىر مىللەت (دۆلەت) نىڭ بىۋاستە ئىقتىسادىي تۈرمۇشى خەلقئارا مۇناسىۋەتكە بېقىنغانسېرى مەلۇم بىر پارتىيە ۋاكالىتەن ئوتتۇرىغا چىقىپ، بۇ ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىدۇ ۋە قارىشى پارتىيەنىڭ ئۇستۇنلۇك قازىنىشىنى توسايدۇ. (نىتتىنىڭ مەشھۇر نۇتقىنى ئويلايلى: ئىتالىيە ئىنقىلابىي تېخنىكا جەھەتتىن مۇمكىن ئەمەس)[1]. بۇلاردىن مۇنداق خۇلاسىگە ئېرىشىش مۇمكىن: ئاتالمىش «يات

① نىتتى (1868 — 1953، Fracesco Nitti) ئىتالىيەلىك سىياسىيون، 1919 - 1920 - يىللاردا باش ۋەزىر بولغان.



ئەللەر پارتىيەسى» كىشىلەر ئىيتقان ئۇ خىل مەنىدىكى پارتىيە بولماستىن، ئەكسىچە ئۇ بىر مىللەتچى پارتىيەدۇر، ئۇنى ئۆز دۆلىتىنىڭ هاياتى كۈچىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ دېگەندىن كۆرە ئۇنىڭ رەهبەرلىك هوقۇقىنى ئىگەللىۋالغان مىللەت ياكى مىللەت گۈرۈهىغا كېلىشى بېقىنىشقا ۋە ئىقتىسادىي مەهكۈملۈققا ۋەكىللىك قىلىدۇ دېگەن تۈزۈك.

مۇئەييەن تارىخى باسقۇچتا رول ئويناپغان كۈچلەرنى توغرا تەهلىل قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ مۇناسىۋىتىنى بېكىتىش ئۇچۇن، ئىقتىسادىي بازىس ۋە ئۈستقۇرۇلمىنىڭ ئۆزئارا مۇناسىۋىتى توغرىسىدىكى مەسىلىنى هەقىقىي هەل قىلىشقا تۇغرا كېلىدۇ. بۇنىڭدا مۇنۇ ئىككى پىرىنسىپقا هۆرمەت قىلىش كېرەك: ① ۋەزىپىنى تامامىلاشتىكى تولۇق شەرت ـ شارائىت هازىرلاش مىسا ياكى شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىشقا ئۆتمىسە، جەمئىيەت بۇ ۋەزىپىنى بىكاردىنلا ئۆزىگە يۈكلىمەيدۇ. ② جەمئىيەتنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتىدىكى بارلىق هايات فورمۇلىرى تاكامۇللۇققا يەتمەي تۇرۇپ، ئۇ جەمئىيەت بەربات بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئورنىنى ئالىدىغان جەمئىيەتمۇ تۇغۇلمايدۇ[1]. بۇ ئىككى پىرىنسىپ هەققىدە قايتا ئويلانغاندىن كېيىن، كىشىلەر ئىلگىرىلىگەن هالدا، تارىخ مىتودولوگىيەسىگە دائىر بىر يۈرۈش قائىدىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرالايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئىقتىسادىي بازىسنى تەتقىق قىلغاندا، ئورگانىك هەرىكەت (نىسپىي مۇقىم)

① «مەيلى قايسى جەمئىيەت بولمىسۇن، ئۆزى سىغدۇرالايغان بارلىق ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ رولىنى تولۇق جارىي قىلدۇرمىغىچە بەربات بولمايدۇ. يېڭى ۋە يۈكسەك ئىشلەپچىقىرىش مۇناسىۋىتى كونا جەمئىيەتنىڭ بالىياتقۇسىدا تۇرلىدۇ. شۇڭا، ئىنسانلار هامان ئۆزى هەل قىلالايغان ۋەزىپىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ، چۈنكى ۋەزىپە تېگىشلىك شارائىت يېتىلگەندىلا ئاندىن پەيدا بولىدۇ». ـــ ماركس.

بىلەن تاسادىپىي ھەرىكەت (تاسادىپىي، بىۋاسىتە، تەلەي خاراكـ تېرلىك)نى پەرقلەندۇرۇشمىزگە توغرا كېلىدۇ. تاسادىپىي ھاـ دىسلەرمۇ مۇقىم ھەرىكەتكە تايىنىدۇ، لېكىن ئۇ چوڭقۇر تاردـ خىي ئەھمىيەتكە ئىگە بولمايدۇ، ئۇنداق ھادىسلەر ئۇششاق سدـ ياسىي تەنقىدلەرنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، ئۇلارنىڭ تەنقىد ئوبـ يېكتى يۇقىرى قاتلام سىياسىي رەھبەرلەر ۋە بىۋاستە ۋەزىپىدـ نى ئۈستىگە ئالغان شەخسلەردىن ئىبارەت بولىدۇ. مەلۇم تاردـ خىي مەزگىلنى تەنقىق قىلغاندا، يۇقىرقىدەك پەرقلەندۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتى روشەنلىشىدۇ. بەزى كىرىزىسلار نەچچە ئون يىل داۋام قىلىدۇ، بۇنداق ئىزچىللىق ئىقتىسادىي بازىستا ساقايتدـ قىلى بولمايدىغان زىددىيەتنىڭ تولۇق شەكىللەنگەنلىكىنى كۆرـ ستىدۇ. شۇنداق بولسىمۇ، مەۋجۇد تەرتىپنى ساقلاپ قالماقچى بولغان سىياسىي كۈچلەر ئامالىنىڭ بارىچە مەزكۇر زىددىيەتنى پەسەيتىشكە تىرىشىدۇ ۋە مەلۇم ئۇنۇمگە ئېرىشىدۇ. بۇنداق تىرـ مىشىشلار ئۆتكۈنچى بولغان تاساددىپىي ھەرىكەتنىڭ ئاساسىنى شەكىللەندۈرىدۇ (ئۆزىنىڭ ۋاقتى ئۆتكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدـ غان جەمئىيەت فورمىسى بولغان ئەمەس.) ھەر خىل خىرىس كۈچلەر مۇشۇ ئاساستا تەشكىللىنىدۇ. بۇ كۈچلەر ئۆزىنىڭ مۇـ ئەيىەن تارىخىي ۋەزىپىنى ئورۇنداشنىڭ زۆرۈر شارائىتىنىڭ تو ـ لۇق مەۋجۇد ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىدۇ ھەم بۇنى زۆـ رۇر دەپ قارايدۇ (شۇنىڭ ئۈچۈن زۆرۈركى، تارىخىي مەسئۇلىدـ يەتنى يەردە قويۇش قالايمىقانچىلىقنى كۈچەيتىپ، تېخىمۇ زور ئاپەتنى پەيدا قىلىدۇ). دېمەك، خىرىس كۈچلەر غەلىبە قىلىپ يېڭى رېئاللىق بەرپا بولغاندىلا، ئىسپاتلاش ئوڭۇشلۇق بولۇپ، راستقا ئايلىنىدۇ. باشتا ئۇ ئاڭ فورمىسى (ئىدېئولوگىيە)، دىن، پەلسەپە، سىياسىي، قانۇن ساھەلىرىدىكى مۇنازىرە شەكلىدە ئوتـ

تۇرغا چىقىدۇ، ئۇلارنىڭ كونكرېت ئەھمىيىتىنى باھالاش ئۇنىڭ قايسىل قىلىش كۈچى، جەمئىيەت ھالىتىنى ئۆزگەرتىش دەرىجىسى ئارقىلىق مۇئەييەنلىشىدۇ.

كىشىلەر تارىخ ۋە سىياسىي ھەققىدە ئانالىز يۈرگۈزگەندە، ھەمىشە سادىر قىلىدىغان سەۋەنلىك شۇكى، ئۇلار ئورگانىك ھادىسىلەر بىلەن تاسادىپىي ھادىسىلەر ئوتتۇرىسىدىكى توغرا مۇناسىۋەتنى كۆرۈپ يېتەلمەيدۇ. شۇڭا، بىر بولسا ئۇلار ۋاستىلىق فۇنكسىيەنى بىۋاستە فۇنكسىيە دەپ قارىۋالىدۇ، يەنە بىر بولسا بىۋاستە سەۋەبنى بىردىنبىر ئۇنۇملۇك سەۋەب دەپ قارىۋالىدۇ. بۇلاردىن ئاۋۋالقىسى زىيادە ئىقتىسادىپەرەسلىك شەكلىدە ياكى مەدرىسە پەلسەپىچە دوگماتىزىم شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ، كېيىنكىسى چەكتىن ئاشقان ئىدېئولوگىزىم[1] شەكلىدە ئىپادىلىنىدۇ. بۇلاردىن ئاۋۋالقىسى مېخانىكىلىق سەۋەبنى زىيادە يۇقىرى باھالايدۇ، كېيىنكىسى ئىرادە ۋە خۇسۇسىي ئاملىنىڭ رولىنى مۇبالىغە قىلىدۇ. بۇلارنىڭ قايسىسىنىڭ ئورگانىك «ھەرىكەت» ۋە شەيئىي، قايسىسىنىڭ تاسادىپىي «ھەرىكەت» ۋە شەيئى ئىكەنلىكىنى پەرقلەندۇرۇشكە توغرا كېلىدۇ. بۇنداق پەرقلەندۇرۇش ئارقىلىق ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىشقا بولىدۇ. بۇ ۋەزىيەت چېكىنىش ۋە ئېغىر كىرىزىس ۋەزىيىتى بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئىلگىرىلەش ۋە گۈللىنىش ۋەزىيىتى بولۇشىمۇ مۇمكىن ياكى ئىشلەپچىقىرىش جەھەتتىكى توختاپ قېلىش ۋەزىيىتى بولۇشىمۇ مۇمكىن. بىز بۇ ئىككى خىل ھەرىكەتنى ۋە بۇلاردىن كېلىپ چىققان ئىككى خىل تەتقىقات خىزمىتى ئوتتۇرىسىدىكى دىيالېكتىك مۇناسىۋەتنى ئېنىق بېكىتەلمەيمىز. ئەگەر بىز يۇقىرد-

① ئىدېئولوگىزىم (Idcologism) ئىدېئولوگىيە (idedogy) دېگەن سۆزدىن كەلتۈرۈپ چىقىرىلغان.

قى سەۋەنلىكنى تارىخ يېزىشتىكى ئېغىر سەۋەنلىك دەپ چۈشەن-سەك، ئۇنداقتا ئۇنىڭ سىياسىي ماھارەت نۇقتىسىدىكى خاتالىقى تېخىمۇ ئېغىر بولىدۇ. چۈنكى بىزنىڭ بۇ يەردىكى ۋەزىپىمىز تارىخنى قايتىدىن قۇراشتۇرۇش بولماستىن، بەلكى ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى تارىخنى بەرپا قىلىشتىن ئىبارەتتۇر. كىشىلەردە-كى تۆۋەن دەرىجىلىك ھاۋايى ـ ھەۋەسلەر ۋە ھېسىياتلار خاتا-لىقلارنىڭ سەۋەبى بولۇپ قالىدۇ، چۈنكى ئۇلار (ھەۋەس، ھېس-سىياتلار) ئاساسلا ئوبىيېكتىپ دەلىل ئورنىغا ئۆتۈپ قالىدۇ. بۇنداق ئالماشتۇرۇپ قويۇش ھەرىكەتكە رىغبەت بولىدىغان ئاڭ-لىق ۋاستە بولماستىن، بەلكى ئۆزىنى ئالداشتىن باشقا نەرسە ئەمەس. بۇ يەردە يىلان يىلان ئوينىتىقۇچىنى چېقىۋالىدۇ ياكى مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئېزىتقۇ ئۆز ئېزىقتۇرۇشنىڭ تۈنجى قۇربا-نى بولۇپ قالىدۇ. مېتود جەھەتتىكى بۇ ئۆلچەم كىشىلەرنى تارد-خىي ۋەقەلەرنى تەكشۈرگەندە قوللىنىلسا، ئۇنىڭ تەرىبىيەۋى رو-لىدا كۆرۈنەرلىك ئۈنۈم ھاسىل بولىدۇ.

كۈچ نىسبىتى دېگىنىمىز ئوخشاش بىر مەسىلىنىڭ ئىككى تەرىپى بار دېگەنلىكتۇر. تارىخىي ئىشلار بايان قىلىنغاندا، دائىم ئىشلىتىلىدىغان مۇنداق تەلەپپۇزدىكى ئىبارىلەرنى ئۇچرىتىمىز: «كۈچ نىسبىتى بۇ ۋەزىيەتكە پايدىلىق ياكى زىيانلىق.» بۇنداق ئابستراكت گەپلەر ھېچنېمىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەلمەيدۇ، چۈنكى ئۇ چۈشەندۈرۈشكە ئەھمىيەتنى تەكرارلىغان بولىدۇ. ئۇ بىرىنچى قېتىم ئەھمىيەت سۈپىتىدە، ئىككىنچى قېتىم ئا-بستراكت قائىدە سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنغان بولىدۇ. شۇڭا بۇ يەردىكى نەزىرىيەۋى خاتالىق تەتقىقات ۋە چۈشەندۈرۈشتىكى قا-ئىدىنى «تارىخنىڭ سەۋەبى»گە ئايلاندۇرۇپ قويغانلىقتا.



ئەمدى بىز «كۈچ نىسبىتى»نىڭ ئوخشاشمىغان باسقۇچى ۋە دەرىجىسىنى پەرقلەندۈرۈپ چىقىشىمىز كېرەك. ئۇلار مۇنداق:

(1) ئىقتىسادىي بازىس (ئاساس) بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىجتىمائىي كۈچلەرنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى. بۇلار ئوبيېكتىپ بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنمايدۇ، ئۇلارنى پەن ياكى فىزىكىلىق ئۆلچەملەر ئارقىلىق ئۆلچەپ چىقىلى بولىدۇ. بىز ماددىي ئىشلەپچىقىرىش تەرەققىيات سەۋىيەسى ئاساسىدىكى ئىجتىمائىي تەبىقىلەرنى كۆرۈمىز، بۇ يەردە ھەربىر سىنىپ ئىشلەپچىقىرىشنىڭ ئىچكى قىسمىدا مۇئەييەن فۇنكسىيەگە ۋەكىللىك قىلىپ مۇقىم ئورۇنغا ئىگە بولىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت تۇراقلىق بولۇپ ئۆزگەرتكىلى بولمايدۇ. مەسىلەن، ھېچكىم زاۋۇت ۋە ئىشچىلارنىڭ سانىنى، شەھەر ۋە ئۇنىڭدىكى نوپۇسنىڭ سانىنى ئۆزگەرتەلمەيدۇ. بۇنداق ئاساسىي قۇرۇلما ئۇنىڭغا ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىشىمىزنىڭ شارائىتىنى تەتقىق قىلىشىمىزغا ئىمكانىيەت ھازىرلاپ بېرىدۇ.

مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ بىزنى ھەر خىل ئاڭ فورمىسىدىكى چىنلىق ۋە ئىمكانىيەتنى تەكشۈرۈشىمىزنى مۇمكىنچىلىككە ئىگە قىلىدۇ. چۈنكى بۇ ئاڭ فورمىلىرى ئوخشاش بىر بازىس ئاساسىدا پەيدا بولىدۇ، بۇ بازىس دەل جەمئىيەتنىڭ ئۇزۇكسىز تەرەققىياتى جەريانىدا شەكىللەنگەن زىددىيەتتىن ئىبارەتتۇر.

(2) سىياسىي كۈچلەرنىڭ نىسبەت مۇناسىۋىتى. بۇ جەمئىيەتتىكى ھەر خىل تەبىقىلەر يېتىدىغان بىردەك ساپا، ئاڭلىلىق ۋە تەشكىلاتچانلىق دەرىجىسىگە بىرلىدىغان باھادۇر. تەھلىل قىلىش ئارقىلىق، بۇ باسقۇچنى ئوخشاشمىغان دەرىجىدىكى كولىلېكتىپ ئاڭلىلىق بىلەن ماس ھەر خىل قاتلاملارغا ئايرىشقا بولىدۇ، ئۇلار ھازىرغىچە بولغان تارىخدا كۆرۈلگەن. بۇنىڭدىكى

بىرىنچى باسقۇچ ئىقتىسادىي ـ ئىجتىمائىي گۈرۈھلار باسقۇچى بولۇپ، ئۇنىڭدا بىر سودىگەر باشقا بىر سودىگەر بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنى ئويلايدۇ، بىر زاۋۇت غوجايىنى يەنە بىر زاۋۇت غوجايىنى بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنى ئويلايدۇ، ئەمما سودىگەر تېخى زاۋۇت غوجايىنى بىلەن ئىتتىپاقلىشىشنى ئويلاشقا ئۇلگۇرەلمەيدۇ. دېمەك، ئۇلار بىردەك سۈپەتتىكى بىرلىشىش ۋە بۇ بىرلىشىشتىكى مەسئۇلىيەتنى ئويلاپ يېتەلمەيدۇ. يەنى ئۇلار ئوخشاش ئىگىلىكتىكى ئۇيۇشما ھالىتىگە كېلەلىگەن بولسىمۇ، كەڭ ئىجتىمائىي گۈرۈھ ھالىتىگە كېلەلمەيدۇ. ئىككىنچى باسقۇچ شۇكى، ئۇنىڭدا بارلىق ئىجتىمائىي گۈرۈھ ئەزالىرى ئۆز مەنپەئىتى ئۈچۈن ئۇيۇشۇش لازىملىقىنى ھېس قىلىدۇ، لېكىن بۇ ئۇيۇشۇش نوقۇل ئىقتىسادىي ساھە بىلەنلا چەكلىنىدۇ. بۇ باسقۇچتا تۈرۈۋاتقان كىشىلەر دۆلەت مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا قويالايدۇ، ئەمما بۇ پەقەت سىياسىي ـ قانۇن جەھەتتىكى ھۆكۈمران گۈرۈھلار بىلەن تەڭ مەنپەئەتلىنىش ئۈچۈنلا بولىدۇ. ئۇلار گەرچە قانۇن تۈزۈش ۋە مەمۇرىيەتكە ئارىلىشىش ھوقۇقىمىز بار دەپ قاراپ، ئۆزگەرتىش ۋە تۈزىتىش ئېلىپ بارماقچى بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە رېئاللىقتىكى رامكىدىن قۇتۇلۇپ كېتەلمىگەن بولىدۇ. ئۈچىنچى باسقۇچتا، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىجتىمائىي مەنپەئىتىنىڭ ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، نوقۇل ئىقتىسادىي گۈرۈھ سۈپىتىدىكى جەمئىيەت دائىرىسىدىن ھالقىپ، باشقا بېقىندى گۈرۈھلارنىڭ مەنپەئىتىگە ئايلىنىش كېرەكلىكىنى تونۇپ يەتكەن بولىدۇ. مانا بۇ مۇنتىزىم مەنىدىكى سىياسىي باسقۇچ بولۇپ، بۇ ئىقتىسادىي بازىستىن مۇرەككەپ ئۇستىقۇرۇلما ساھەسىگە ئۆتۈشنىڭ ئۆتكىلى. بۇ باسقۇچتا، بۇرۇن بىخلانغان ئىدېئولوگىيە (ئالڭ فورمىسى) «پارتىيە» ھالىتى

گە كېلىپ، قارشىلىق ۋە كۈرەشكە ئايلىنىدۇ، بۇ ھال تاكى ئۇلاردىن بىر ياكى بىرەر گۇرۇھ ھەممىنى ئىدارە قىلغانغا قەدەر، ئۆزىنى باشقىلارغا تاڭالىغانغا قەدەر، ئۆزىنى پۈتكۈل جەمئىيەت مىقياسىدا كېڭەيتكەنگە قەدەر، بىردەك سىياسىي ـ ئىقتىسادىي نىشان شەكىللەندۈرگەنگە قەدەر داۋام قىلىدۇ. ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەر مەلۇم گۇرۇھنىڭ قاتلىمىدا توختاپ قالماي، ئومۇمىي قاتلامدا كۈرەش ۋە ھەرىكەتنىڭ مەركىزى بولىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مەلۇم ئاساسلىق ئىجتىمائىي گۇرۇھ باشقا نۇرغۇن بېقىندى گۇرۇھلار ئۈستىدە ھۆكۈم يۈرگۈزىدىغان رەھبەرلىك ھوقۇقىنى دۇنياغا كەلتۈرىدۇ. ئەلۋەتتە، دۆلەتمۇ مەلۇم بىر گۇرۇھقا تەۋە ئورگان بولۇپ، ئۇ بۇ گۇرۇھنىڭ ئەڭ كەڭ دائىرىدە كېڭىيىشى ئۈچۈن شارائىت ھازىرلايدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئەمما، بۇ تەرەققىيات ۋە كېڭىيىش يەنە بىر خىل ئومۇمىيۈزلۈك كېڭىيىشنىڭ ۋە بارلىق «مىللىي» كۈچ تەرەققىياتىنىڭ تۈرتكىسى دەپمۇ قارىلىدۇ. ھۆكۈمران گۇرۇھلار ھەر خىل بېقىندى گۇرۇھلارنىڭ ئومۇمى مەنپەئىتى بىلەن كونكرېت ماسلىشىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە دۆلەتنىڭ ھاياتى ئاساسى گۇرۇھلار مەنپەئىتى بىلەن بېقىندى گۇرۇھلار مەنپەئىتى ئوتتۇرىسىدىكى مۇقىمسىز تەڭپۇڭلۇقنىڭ شەكىللىنىشى ۋە بۇزۇلۇش جەريانىدىن ئىبارەت بولىدۇ. ھۆكۈمران گۇرۇھلارنىڭ مەنپەئىتى بۇ تەڭپۇڭلۇقتا ھەممىنى كونترول قىلىدۇ، لېكىن بۇنىڭمۇ بىر ئېھتىيات سىزىقى بار. ئۇ بولسىمۇ، ئۇ ھەرقانچە قىلسىمۇ ئۆزى ئارزۇ قىلغان دەرىجىگە يېتەلمەيدۇ.

رېئاللىقتا بۇ باسقۇچلار ئۆزئارا كىرىشىپ كەتكەن بولىدۇ: ئۇلار تىك (دۆلەتلەر ئارا) ۋە گورىزونتال (دۆلەت ئىچىدىكى ئىجتىمائىي، ئىقتىسادىي پائالىيەتلەر)ھالەتتە كىرىشىپ، ئوخ-

شاشمىغان شەكىلدە بىرىكىدۇ ۋە ئايرىلىدۇ. بۇلار ئۆزىدىكى تەشكىللىك ئىقتىسادىي ۋە سىياسىي ئىپادە شەكلىدە ئايان بولىدۇ. شۇنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىق كېرەككى، خەلقئارا مۇناسىۋەتمۇ مىللىي دۆلەتنىڭ ئىچكى مۇناسىۋىتى بىلەن باغلىنىپ كېتىدۇ ـ دە، يەنە يېڭى، ئالاھىدە كونكرېت بىرلىشىش شەكلىنى رويابقا چىقىرىدۇ. نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان ئەلدە شەكىللەنگەن ئىدىئولوگىيە تەرەققىي تاپمىغان دۆلەتكە تارقالغان ھامان يۇقىرىقىدەك بىرلىشىش شەكلىنىڭ مەزكۇر دۆلەتكە كۆرسىتىدىغان رولىغا تەسىر قىلىدۇ①.

خەلقئارا ۋە دۆلەت ئىچى كۇچلىرى ئوتتۇرىسىدىكى بۇنداق مۇناسىۋەت ھەرقايسى دۆلەتتە تۇرلۇك رايونلارنىڭ بولغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق ئىقتىسادىي ئاساسى ۋە تۇرلۇك كۇچ نىسبىتىنىڭ بولغانلىقى سەۋەبلىك ئىنتايىن مۇرەككەپلىشىپ كېتىدۇ.

(3) ھەربىي كۇچ نىسبىتى. بۇ ھەر دائىم بىۋاستە بەلگىلەش قىممىتىگە ئىگە. (تارىخىي تەرەققىيات جەريانى ئىككىنچى باسقۇچنىڭ مۇرەسسەسى ئارقىلىق بىرىنچى ۋە ئۇچىنچى باسقۇچ ئارىسىدا تەۋرىنىپ تۇرىدۇ). ئەمما، بۇ باسقۇچمۇ نوقۇل ئەمەسكى، بىۋاستە تەبىر بىلەن كۆرسىتىپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ يەردە مۇنداق ئىككى دەرىجە بار: بىرى، مۇنتىزىم تېخنىكا ـ ھەربىي مەزمۇندىكى ھەربىي دەرىجە، يەنە بىرى سىياسىي ـ ھەربىي دەرىجە. تارىخىي تەرەققىيات داۋامىدا بۇ ئىككى دەرىجىدە ئەڭ كۆپ خىل شەكىلدە ئىپادىلىنىدۇ. بىر دۆلەتنىڭ ئەشۇ دۆلەتتىكى مۇستەقىللىق تەلەپ قىلغۇچى مىللەتلەرگە ھەربىي بې-

① دىن دۆلەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىكى ئىدىئولوگىيە ـــ سىياسىي بىرىكمىنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغان بىر ئامىل، باشقا خەلقئارا تەشكىلاتلارمۇ شۇنداق.



سىم يۈرگۈزۈشى بۇنىڭ ئەڭ تىپىك مىسالى بولالايدۇ. بۇنداق مۇناسىۋەت نوقۇل ھەربىي مۇناسىۋەت بولماستىن، بەلكى سىياسىي ـ ھەربىي مۇناسىۋەت بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، ئېزىلىۋاتقان مىللەتلەر بۆلۈنمە ھالەتتە تۇرمىغان بولسا، ئۇ خىل ئېزىش شەكلىنىڭ ئۇنۇمىگە بىر نېمە دېگىلى بولمايدۇ، يەنە بىرلا ۋاقىتتا ھەربىي كۈچ ۋە سىياسىي ـ ھەربىي كۈچ مۇناسىۋىتىگە تايىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ئېزىلىۋاتقان مىللەتلەر مۇستەقىللىق كۈرىشىنى قانات يايدۇرماقچى بولىدىكەن، ئۇلار ھۆكۈمران دۆلەتنىڭ ئۇلارنىڭ مۇنتىزىم قىسىم تەشكىللىشىگە قوشۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرۈشىگە توغرا كېلىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ناھايىتى ئۇزۇن ۋاقىت كېتىدۇ. (لېكىن مۇشۇ ۋاقىتنىڭ ئىچىدە سىياسىي ـ ھەربىي جەھەتتىكى كۈرەشلەرنىڭ غەلىبىسى قولغا كېلىپ بولغان بولۇشى كېرەك.) دېمەك، ئېزىلىۋاتقان مىللەتلەر دەسلەپتە سىياسىي ـ ھەربىي كۈچكە تايىنىپ ھۆكۈمران دۆلەتنىڭ ھەربىي كۈچى بىلەن ئېلىشىشى كېرەك، ئۇلار قوللانغان سىياسىي تەدبىرنىڭ ئۇنۇمى مۇئەييەن دەرىجىدە ئارمىيە خاراكتېرىدىكى ئۇنۇمگە ئىگە بولۇشى كېرەك. بىزنىڭ بۇ گېپىمىز مۇنداق مەنگە ئىگە: بىرىنچىدىن، ھۆكۈمران دۆلەتنىڭ دىكتاتورا كۈچىنى ئىچكى جەھەتتىن ۋەيران قىلىش؛ ئىككىنچىدىن، ھۆكۈمرانلارنىڭ ھەربىي كۈچىنى كەڭ دائىرىدە تارقىلىشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۇنىڭ ئۇرۇش ئىقتىدارىنى پايدىسىز ھالغا كەلتۈرۈش، ئىتتالىيە گۇللىنىش ھەرىكىتى مەزگىلىدە، سىياسىي ـ ھەربىي رەھبەرلىك كۈچى كام بولغانلىقى ئۈچۈن، ھەرىكەت پارتىيەسى (مازۇنى قۇرغان بۇرژۇئازىيە دېموكراتىك پارتىيەسى) كۆپ تالاپەتكە ئۇچرىغان ئىدى. بۇ ھال 1848 ـ يىلنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى پېيىمىنتنىڭ مۆتىدىل پارتىيەسىدىمۇ كۆرۈلگەن ئىدى. بۇ ئۇلارنىڭ

قابىلىيەتسىزلىكىدىن ئەمەس، بەلكى ئىقتىساد ۋە سىياسىي جەھەتتىكى مالىتوسچىلىقتىن كېلىپ چىقىقان. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلار يەر ئىسلاھاتى مۇمكىنچىلىكىنى ئويلىمىغان، مەملىكەتلىك قانۇن مەجلىسى ئېچىشنىمۇ تەسەۋۋۇر قىلىپ باقمىغان. ئۇ پەقەت يەرلىك قوللاشلارغا تايىنىپ، خەلقنىڭ ھەمايىسى ۋە چەكلىشىدىن خالىي بولغان پېيمىنت ھۆكۈمرانلىقىنى پۈتۈن ئىتالىيەگە يايماقچى بولغان.

يۇقىرقىلارغا ئالاقىدار مۇنداق بىر مەسىلىمۇ بار: ئىقتىسادىي كىرىزىس تارىخىي كىرىزىسنىڭ بىۋاستە سەۋەبىمۇ ئەمەس؟ بۇنىڭ جاۋابى ئالدىنقى بىرنەچچە باسقۇچتا بار ئىدى، بىز مۇھاكىمە قىلغان مەسىلىلەر ھازىرقى مۇشۇ مەسىلىنىڭ باشقا چە تەرزىدە قەيت قىلىنىشى ئىدى. مائارىپ ئېھتىياجى، شۇنىڭدەك ئۆزىمىز يۇزلىنىۋاتقان كونكرېت ئاۋامنى كۆزدە تۇتقاندا، ئوخشاش بىر مەسىلىنىڭ تۈرلۈك تەرىزدە ئوتتۇرىغا قويۇلۇش زۆرۈرىيىتى بارلىقىنى تەكشۈرۈشىمىز كېرەك. بىز ئۇلارنى مۇستەقىل، يېڭى مەسىلىلەر سۈپىتىدە كۆرۈشىمىز كېرەك. ئىقتىسادىي كىرىزىسنىڭ بىۋاستە ھالدا تارىخىي ۋەقە كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان مۇمكىنكىچىلىكىنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا بولمىدۇ. ئىقتىسادىي كىرىزىس تېخىمۇ پايدىلىق مۇھىت ھازىرلاپ، مەلۇم ئىدىيەنى تارقىتىش، دۆلەت ھاياتىنىڭ كەلگۈسى تەرەققىياتىغا ئالاقىدار مەسىلىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا تۈرتكە بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، كىرىزىس ۋە گۇللىنىش مەزگىللىدىكى ھەرقانداق ھۆكۈملەر يۈزەكى بولىدۇ. چاكىنا تارىخشۇناسلار ھەمىشە ئىقتىسادىي كىرىزىس بىلەن ئىجتىمائى تەڭپۇڭلۇق ئوتتۇرىسىدىكى بۆلۈنۈشتىن مەلۇم ماس كېلىشنى بايقايدۇ. ئەكسىچە، ماتىيا فىرانسىيە ئىقىلابىنىڭ تارىخىنى ئەسلىگەندە، 1789 ـ يىلـ

لىرىدىكى ئىقتىسادىي ئەھۋال بىر مەزگىل يامان ئەمەس ئىدى دېگەن يەكۈننى چىقارغان. روشەنكى، دۆلەتنىڭ گۈمران بولۇشىنى ھەرگىزمۇ نامراتلىقنى كەلتۈرۈپ چىقارغان كىرىزىستىن كۆرگىلى بولمايدۇ. كۆرمەك لازىمكى، ئەينى دەۋردە دۆلەت ئېغىر مالىيە كىرىزىسىگە پاتقانىدى، بۇنىڭدىن ئالاھىدە ئىمتىيازغا ئىگە ئۇچ تەبىقىدە كىملەر قۇربان بەرگەنىدە دۆلەتنىڭ مالىيە تەرتىپىنى قايتا قۇرۇپ چىققىلى بولىدۇ دېگەن مەسىلە كېلىپ چىققان ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۈرژۇئازىيەنىڭ ئىقتىسادىي ئورنى ئۆرلەۋاتقان بولسىمۇ، ئاددىي پۇقرالارنىڭ ھالى ناچار ئىدى. يەرلىك نامراتلىقنىڭ ئازابىنى تارتىۋاتقانلار تېخىمۇ شۇنداق ئىدى. ئومۇمەن، كۈچ مۇناسىۋىتى شۇنىڭ ئۈچۈن يىمىرىلىدۇكى، ئۇ تەڭپۇڭلۇقنى ئەتەي بۇزماقچى بولغانلار پەيدا قىلغان نامراتلىقتىن بولىدۇ. ئۇ ئىقتىساددىن يۇقىرى تۇرغان توقۇنۇش دائىرىسىدە يۈز بېرىدۇ، ئۇ ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ ئابرۇيىغا (كەلگۈسىدىكى ئىقتىسادىي مەنپەئەتىگە)، مۇستەقىللىق كۈرىشىگە بېرىپ تاقىلىدۇ. ئىقتىسادنىڭ ياخشى ـ يامان بولۇشى يېڭى تارىخىي رېئاللىقنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدىغان ئامىل بولۇش سۈپىتى بىلەن ئوخشاشمىغان كۈچلەر نىسبىتى مەسلىسىنىڭ بىر تەرىپىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۆزگىرىش شۇنىڭ ئۈچۈن كېلىپ چىقىدۇكى، مۇئەييەن قارمۇ قارشى گۇرۇھلارنىڭ ئۆز مەنپەئىتىگە چوغ تارتىشى نىسبەتەن ئەۋزەل ئىقتىسادىي ۋەزىيەتكە تەھدىت شەكىللەندۈرگەن بولۇشى مۇمكىن ياكى ئىقتىساد چىدىغۇسىز دەرىجىدە ناچارلىشىپ، كونا جەمئىيەتتىكى بىرەر كۈچنىڭ بۇ ئەھۋالنى قانۇن ئاساسىدا ئۆڭشاپ كېتىشكە مۇمكىن بولمىغان بولۇشى مۇمكىن. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، بۇنداق تۈرلۈك ئامىللارنىڭ ھەممىسى ئىجتىمائىي كۈچ نىسبىتىنىڭ

مۇناسىۋەتلىدىكى ئۆزگۈرۈشنىڭ كونكرېت ئىپادىسى. مانا مۇشۇ ئاساستا ئىجتىمائىي كۈچ نىسبىتى سىياسىي كۈچ نىسبىتىگە ئايلىنىپ، ئاخىردا قارار قىلىش رولىغا ئىگە ھەربىي كۈچ نىسبىتىگە ئۆتىدۇ.

بىر باسقۇچتىن يەنە بىر باسقۇچقا ئۆتىدىغان بۇ خىل تەرەققىيات جەريانى بولمايدىكەن (ئەمەلىيەتتە، بۇ كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ ئىرادىسى ۋە ئىقتىدارىغا تايىنىپ پائالىيەتچىگە ئايلىنىدىغان جەريان) ۋەزىيەتمۇ ئۆزگەرمىگەن بولاتتى. بۇ يەردە بىر – بىرىگە قارشى بولغان مۇنداق ئىككى خىل نەتىجە كېلىپ چىقىدۇ: بىر بولسا ئەسلىدىكى كونا جەمئىيەت جاھىللارچە قارشىلىق قىلىپ، قارشى كۈچلەرنىڭ سەرخىللىرىنى يوقۇتىدۇ ھەم ئۆلارنىڭ ئارقا سېپى بولغان خەلق ئاممىسىغا تېررورىستىك ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزىدۇ، بۇ ئارقىلىق دەم ئېلىۋېلىش پۇرسىتىنى قولغا كەلتۈرىدۇ؛ بىر بولسا ھەرقايسى قارشى كۈچلەر بىر – بىرىنى يېمىرىپ، چەتئەل كۈچلىرىنىڭ ھىمايىسىگە تايىنىپ، ئۆلۈكتەك بۇرۇقتۇرما، تىنچلىق ۋەزىيىتىنى قۇرۇپ چىقىدۇ.

كۈچ نىسبىتى توغرىسىدىكى ھەرقانداق كونكرېت مۇھاكىمىدە بىز مۇنداق قاراشنى ئىلگىرى سۈرمەكچى بولىمىز: مۇھاكىمىمىزنىڭ ئۆزىگە ئايلىنىپ قالماسلىقى كېرەك، بەلكى مۇھاكىمىنىڭ ئۆزى ئەمەلىي پائالىيەت ۋە ئىرادىنىڭ ئاكتىپلىقى ئۈچۈن ئاقلاشقا ئايلانغاندىلا ئەھمىيەتكە ئىگە بولىدۇ. مۇھاكىمىلەر قارشىلىق كۈچلىرىنىڭ ئاجىز ھالقىلىرىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ، بۇ ھالقىلاردا ئىرادىنىڭ كۈچى ئەڭ ئۈنۈملۈك ئىشقا سېلىنىدۇ. ئۆلار يەنە نۆۋەتتىكى ئىستراتېگىيەلىك ھەرىكەت پىلانلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۆلار سىياسىي قوزغىتىشنىڭ زەربىسىنى قانداق قانات يايدۇرۇش كېرەكلىكىنى، ئامـ

ما ئەڭ ياخشى چۈشىنىدىغان يولىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ۋەزىيەتكە ھەل قىلغۇچ تەسىر كۆرسىتىدىغان ھەربىر ئامىل ئىزچىل تەشكىللىنىپ ۋە توپلىنىپ كېلىۋاتقان ئاشۇ كۈچلەردۇركى، كىشىلەر ۋەزىيەتنى ئۆزگە پايدىلىق دەپ قارىغاندا، ئۆزلىرىنىڭ ئاشۇ كۈچلىرىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ (مەۋجۇت كۈچ كۈرەش قىزغىنلىقىغا ئايلانغاندا، ۋەزىيەت پايدىلىق بولىدۇ.) شۇڭا، تۈپ ۋەزىپە ئاشۇ كۈچنىڭ شەكىللىنىشىگە ۋە تەرەققىياتىغا رەتلىك ھەم ئۈزۈن ۋاقىت كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۇنىڭ سۈپەتلىك، قەتئىي ۋە ئاڭلىق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشتىن ئىبارەت. ھەربىي ئىشلار تارىخىدا ۋە باشقا چاغلاردا ھەربىي كۈچنىڭ ھەمىشە تەييار تۇرىدىغان، چاقىرغان ھامان جەڭگە ئاتلىنالايدىغان ئاكتىپلىقى بۇ نۇقتىنى يورۇتۇپ بېرىدۇ. چوڭ دۆلەتنىڭ چوڭلۇقى شۇ يەردىكى، ئۇ ھەمىشە پايدىلىق خەلقئارا ۋەزىيەتكە ئۇنۇملۇك ئارىلىشالايدۇ؛ ۋەزىيەت شۇنىڭ ئۈچۈن پايدىلىقكى، ئۇلارغا نىسبەتەن راۋۇس قول تىقالايدىغان پايدىلىق ئىمكانىيەت مەۋجۇد.



كىرىزىس دەۋرىدىكى پارتىيە تەشكىلاتلارنىڭ قۇرۇلمىسى توغرىسىدىكى قاراشلار

ئىجتىمائىي گۇرۇھلار مەلۇم مەزگىللەردە ئۆزىنىڭ ئەنئەنە-ۋى پارتىيەسىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئالاھىدە تەشكىلى فورمىغا ئىگە ئەنئەنىۋى پارتىيە ۋە بۇ پارتىيەنى قۇرۇپ چىققان، پارتىيەگە ۋەكىللىك قىلىدىغان، پاتىيەگە رەھبەرلىك قىلىدىغان ئالاھىدە كىشىلەر ئۆز تەبىقىلىرى تەرىپىدىن بىزنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىمىز دەپ قارىمايدىغان ۋاقىتلار بولىدۇ. بۇنداق كىرىزىس يۈز بەرگەن ھامان، ۋەزىيەت ئىنتايىن نازۇك ۋە خەتەرلىك بولۇپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ، قورال كۆچىگە تا-يىنىپ مەسىلىنى ھەل قىلىش، كارسىماتىك شەكىلدىكى (مۇ-قەددەس يوسۇندا) «خۇدا يولىدا خەيرلىك ئىش تۇتقۇچىلار» ۋە-كىللىكىدىكى يوشۇرۇن كۆچلەرنىڭ پائالىيىتى ئۇچۇن سەھنە ھازىرلاپ بەرگەن بولىدۇ.

«ۋەكىللەر بىلەن ۋەكىللەندۇرۇلگۇچىلەر» ئوتتۇرىسىدىكى قارشىلىق ۋەزىيىتى پارتىيە گۇرۇھلار ساھەسىدىن پۈتكۈل دۆلەت ئورگىنىغا قەدەر ئەكس ئېتىدۇ. ئۇلار بىيۇروكراتلار (ئەلىمى ۋە قەلىمى)نى، پۇل - مۇئامىلە ئورۇنلىرىنى، دىنى جەمئىيەتلەرنى، ئاۋامنىڭ پىكىر ئېقىملىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىمايدىغان ئور-



گانلارنىڭ نىسپىي ھوقۇقىنى كۆچەيتىدۇ. بۇ ھال قانداق كېلىپ چىققان؟ جەريان دۆلەتلەرگە بېقىپ پەرقلىق بولسىمۇ، مەزمۇن ئوخشاپ كېتىدۇ، بۇ مەزمۇن دەل ھۆكۈمرانلار تەبىقىسىنىڭ رەھبەرلىك ھوقۇقى كىرىزىسىدۇر. كىرىزىسنىڭ يۈز بېرىشى بىر بولسا ھۆكۈمرانلار سىنىپىنىڭ مەلۇم چوڭ سىياسىي ئىشىنىڭ ۋەيران بولۇشىدىن بولىدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن ھۆكۈمرانلار خەلقنىڭ ماقۇللۇقىنى زورلۇق كۈچ ئارقىلىق مەجبۇرىي قولغا كەلتۈرۈشى مۇمكىن. يەنە بىر بولسا زور تۈركۈمدىكى ئامما (دېھقانلار ۋە ئۇششاق بۇرژۇئازىيالىلىرى) سىياسىي جەھەتتىكى پاسىقلىقتىن ئاكتىپلىققا ئۆزگىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ نىشانىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. بۇ نىشان ئانورگانىك گەۋدە سۈپىتىدە ئىنقىلابنى شەكىللەندۈرىدۇ. كىشىلەر ئېيتقان «نوپۇز كىرىزىسى» ئەمەلىيەتتە رەھبەرلىك ھوقۇقى كىرىزىسى بولۇپ، ئۇ دۆلەتنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك كىرىزىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

كىرىزىس شۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە بىر مەزگىللىك خەتەرلىك ۋەزىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، چۈنكى ھەرقايسى تەبىقىلەرنىڭ نىشان بايقاش، ماس قەدەمدە تەشكىللىنىش جەھەتتىكى ئىقتىدارى ئوخشاش بولمايدۇ. ئەنئەنىۋى ھۆكۈمرانلار چېنىققان كادىرلار قوشۇنىغا ئىگە بولغان بولىدۇ، ئۇلار خادىملىرى ۋە پىروگراممىلىرىنى دەرھال ئۆزگەرتىپ، بىقىندى تەبىقىلەر (سىنىپلار) بەس كېلەلمەيدىغان سۈرئەتتە بۇرۇن قولدىن بېرىپ قويغان نەرسىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋالالايدۇ. ھۆكۈمرانلار بەزى بەدەللەرنى تۆلەش ئارقىلىق، كىشىلەرنى قايمۇقتۇرىدىغان ۋەدىلەرنى بېرىپ، ئۇلارنىڭ ئۆز تەقدىرىنى نامەلۇم كەلگۈسىگە تاپشۇرۇپ بېرىدىغان ھالغا چۈشۈرىدۇ. شۇنداق قىلىش ئارقىلىق ھۆكۈمرانلار ئۆزىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ساقلاپ قالىدۇ، قىسقا

ۋاقىتتا ھاكىمىيەتنىڭ مۇستەھكەملەپ، رەقىبلىرىنى باستۇرۇ-
دۇ، قارشى تەرەپنىڭ رەھبىرى ئەزالىرىنى پارچىلايدۇ، چۈنكى
ئۇلار ئاز ھەم مۇنتىزىم تەربىيە كۆرمىگەچكە، يىمىرىش ئاسان
بولىدۇ. نۇرغۇن پارتىيەلەرنىڭ ھاياتى كۈچى پۈتۈن سىنىپنىڭ
مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلالايدىغان بىرلىككە كەلگەن پارتىيەنىڭ
بايرىقى ئاستىغا جۇغلىنىدۇ. ئۆزگىرىشنىڭ رېتىمى شۇ قەدەر
تېزكى، تېنچ مەزگىللەرنى كۆزدە تۇتقاندا، تەسەۋۋۇرغا سىغمايۇ-
دىغان بولىدۇ، شۇنداقتىمۇ ئۇ ئورگانىك نورماللىق بولۇپ سانا-
لىدۇ. شۇنداق قىلىپ، ھەرقايسىسى ئىجتىمائىي گۇرۇھلار بىر-
لىككە كەلگەن رەھبەرلىكنىڭ ئۈيۈشتۇرۇشىدا بىر گەۋدىگە ئاي-
لىنىپ، رەھبەرلىكنىڭ بارلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، خە-
تەرنى يېڭىشىگە ئىشىنىدىغان بولىدۇ.

بۇنداق ھادىسىلەر پارتىيەگە مۇناسىۋەتلىك مۇھىم بىر مە-
سىلىگە باغلىنىدۇ، ئۇ بولسىمۇ پارتىيەنىڭ ئادەت كۈچلىرىگە،
قاتمالللىقىغا، قالاقلىقىغا تاقابىل تۇرالىغۇدەك مادارى بارمۇ -
يوق دېگەن مەسىلە. پارتىيەنىڭ ۋەزىيەتكە ئەگىشىپ ۋۇجۇدقا
كېلىشى ۋە تەشكىلات بولۇپ شەكىللىنىشى ئۆز سىنىپنىڭ
(تەبىقىسىنىڭ) تارىخىي تەقدىرىنى بەلگىلەيدىغان پەيتلەردە ۋە-
زىيەتكە يېتەكچىلىك قىلىش ئۈچۈندۇر. بىر پارتىيەنىڭ ھەر-
قانداق ئەھۋالدا يېڭى دەۋر ۋە يېڭى ۋەزىپىگە ماسلىشالىشى، دۆ-
لەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى مۇرەككەپ كۈچ نىسبىتىنىڭ تەرەققە-
ياتىغا يېقىندىن ئەگىشىپ تەرەققىي قىلالىشى ناتايىن بولىدۇ.
پارتىيەنىڭ تەرەققىياتىنى تەھلىل قىلغاندا، بۇ پارتىيەگە تەۋە
ئىجتىمائىي گۇرۇھلار، ئامما، پارتىيە ئەمەلدارلىرى ۋە باش
ئىشتابتىن ئىبارەت بىرنەچچە تەرەپلەرنى پەرقلەندۈرۈپ تەھلىل
قىلىش كېرەك. بىيۇروكراتلار (ئەمەلدارلار) ئەڭ خەتەرلىك ئادەت



كۈچى ۋە كونسىرۇاتىپ كۈچ بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر پارتىيە ئاۋامدىن خالىي ھالدا ئۆز مەنپەئىتى بىلەن بولۇپ كېتىدىغان مۇقىم نەرسىگە ئايلىنىپ قالسا، ئاخىرى قالاق ھالەتكە چۈشۈپ قالىدۇ ـ دە، كەسكىن كىرىزىس پەيتلىرىدە ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي مەزمۇنىنى يوقۇتۇپ، قۇرۇق جازىغا ئايلىنىپ قالىدۇ. بىز ناتىسىزمىنىڭ كېڭىيىشى تۈپەيلى گېرمانىيەدىكى نۇرغۇن پارتىيەلەرده يۈز بەرگەن ئىشلارنى كۆردۇق. فىرانسىيەدىكى پارتىيەلەرمۇ بىزنىڭ مۇشۇ خىل تەتقىقاتىمىزنىڭ گۇۋاھىر زېمىنى: فىرانسىيەدىكى پارتىيەلەر قالاقلىشىپ، فىرانسىيە تارىخىنىڭ ھەرقايسى باسقۇچلىرىدىكى تارىخىي ـ سىياسىي ۋەسىقىگە ئايلىنىپ قالدى، چۈنكى ئۇلار كونا گەپلەر بىلەن ئۆزىنى بېقىپ كەلگەن ئىدى، گېرمانىيەدىكى پارتىيەلەرگە سېلىشتۇرغاندا فىرانسىيەدىكى پارتىيەلەرنىڭ كىرىزىسى تېخىمۇ ئاپەتلىك ئىدى.

يۇقىرقىدەك ئىشلارنى تەكشۈرگەندە، كىشىلەر ھەمىشە قەلبى ۋە ئەلىمى بىيۇروكراتلارغا تېگىشلىك ئورۇن بېرىشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويىدۇ. ئۇندىن باشقا، كىشىلەر مۇنداق ئەلىيەتنى نەزەردىن ساقىت قىلىپ قويىدۇ: بۇنداق تەھلىلەر ھەربىي ۋە بىيۇروكراتىك ئامىللارنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى لازىم بولۇپلا قالماستىن، يەنە بەزى ئىجتىمائىي قاتلاملارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئېلىشى كېرەك. چۈنكى، ئالاھىدە بولغان ئۇنىۋېرسال دۆلەت گەۋدىسىدە، بىيۇروكراتلار ئەنئەنە جەھەتتە ئاشۇ ئىجتىمائىي قاتلاملاردىن تاللاپ چىقىلغان بولىدۇ. ئارمىيە ئوچۇق ـ ئاشكارا ئارىلاشمىغان ئەھۋالدىمۇ سىياسىي پائالىيەت بەربىر ھەربىي خاراكتېرگە ئىگە بولۇپ چىقىشى مۇمكىن، ھۆكۈمەتمۇ ھەربىي خاراكتېر ئالغان بولۇشى مۇمكىن. مۇئەييەن ۋەزىيەتتە، ئارمىيەنى كۆز ـ كۆز قىلماسلىق، ئۇنى نېگىزلىك سىياسىي

ئىشلارغا ئارىلاشتۇرماسلىق ئاتالمىش مەنىدىكى ھەربىينى سىياسىي ئىشلارغا ئارىلاشتۇرماسلىقتىن ئىبارەت بولۇپ، بەلكىم خاتا ھېسابلانمايدۇ. چۈنكى، شۇنداق قىلغاندا قارىماقتا بىتەرەپ ھالەتنى ساقلاپ، گۇرۇھلار زىددىيىتىدىن ساقىت بولۇش ئاسىسىدا، ئەمەلدارلار بىلەن ئەسكەرلەر ئوتتۇرىسىدىكى بىردەكلىكنى قوغداپ قالغىلى بولىدۇ. ئەمما، يېڭى ۋەزىيەتنىڭ كېلىپ چىقىشىغا دەل ئارمىيەنىڭ ئۆزى سەۋەبچى بولىدۇ ۋە ۋەزىيەتنى تېزگىنلەيدۇ. ئارمىيە ئاساسىي قانۇننى قايرىپ قويۇپ، سىياسىيغا قول تىقماسلىقى كېرەك دېگەن گەپلەر پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ، چۈنكى ئارمىيەنىڭ مەسئۇلىيىتى ئاساسىي قانۇننى ۋە دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇنغا ئالاقىدار ئورگانلىرىنى قوغداش. دېمەك، بىتەرەپلىك دېگىنىمىز قارشى تەرەپنى قوللاش مەنىسىگە ئىگە. مۇشۇ مەسىلىنى ئەستە تۇتقاندىلا، ئارمىيەنىڭ دۆلەتنى پارچىلىۋېتىشىدىن ساقلانغىلى بولىدۇ. باش ئىشتابنىڭ قارار چىقىرىش ھوقۇقىمۇ ئارمىيەنىڭ يىمىرلىشى تۈپەيلىدىن قولدىن كەتمەيدۇ. ئەمەلىيەتتە، بۇ مۇتلەق قاراش ئەمەس. ئۇ تارىخ ۋە شارائىتقا قاراپ تۇرۇپ، تۈرلۈك مەنىگە ئىگە بولىدۇ.



بىيۇروكراتلار تەبىقىسى توغرىسىدا

1. سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي فورمىلارنىڭ تارىختىكى تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، ئاخىرى «كەسپىي» تىپتىكى خادىملار شەكىللەندى، ئۇلار قەلەم ۋە ئەمەلگە دائىر باشقۇرۇش خىزمىتىنىڭ بىلىملىرى بىلەن تەربىيەلەنگەن ئىدى. بۇ ھال سىياسىي ئىلىم ۋە دۆلەتنىڭ قۇرۇلمىسىغا نىسبەتەن نېگىزلىك مەزمۇنغا ئىگە بولدى. بۇ مۇقەررەر ئىش بولدىمۇ ياكى نوقۇل لىبىرالىزىمچىلار ئېيتقاندەك ئاپتونومىيە[1] (self – government)نىڭ چېكىنگەن شەكلىمۇ؟ ئەلۋەتتە، ئەمەلدارلار بارلىق جەمئىيەت ۋە دۆلەتكە نىسبەتەن قىيىن مەسىلە بولۇپ، ھەرقانداق جەمئىيەت ۋە دۆلەت بۇ مەسىلىلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇش ۋە ھەل قىلىش شەكلىگە ئىگە. ئۇلار ئۆزلىرىگە خاس ئەمەلدار تاللاش تۈزۈملىرى ھەمدە لازىملىق ئەمەلدار تېپلىرىنى تەربىيەلەش تۈزۈملىرىگە ئىگە. بۇ ئامىللارنىڭ تەرەققىياتىغا نەزەر سېلىپ چىقىش ئىنتايىن مۇھىم. ئەمەلدارلار مەسىلىسى قىسمەن مەنىدە زىيالىلار

① ئاپتونومىيە (self – government) ئەڭ باشتا ئەنگلىيەدە پەيدا بولغان. ئۇ غەيرى ئانگلو ـ ساكسون ئەللىرىگە تارالغاندا ئۆزگىرىپ كەتكەن: يۇقىرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت بيوگراتلىرى بىلەن بولغان كۆرەشتە ھاۋالە شەكلىدىكى بيوگراتلار ئورگىنى كېلىپ چىققان.

مەسلىسى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن بولىدۇ. ئەگەر بىز بارلىق يېڭى جەمئىيەت ۋە دۆلەت فورمىلىرىنى يېڭى تىپتىكى ئەمەلدارلارغا موھتاج دېسەك، يېڭى ھاكىمىيەت گۈرۈھى ھېچ بولمىغاندا بىر مەزگىل ئاشۇ ئەنئەنىۋى ھەم بېكىتىلىپ كەتكەن مەنپەئەتكە سەل قارىيالمايدۇ. بۇ دېگەنلىك شۇكى، يېڭى ھاكىمىيەت بۇرۇن مەۋجۇد بولغان ۋە قانۇن بېكىتكەن دىنىي، ھەر بىي ئەمەلدارلار تۈزۈلمىسىگە ھەرگىز سەل قارىيالمايدۇ. جىسمانىي ئەمگەك ۋە ئەقلىي ئەمگەكنىڭ بىرلىشىشى، قانۇن تۈزۈش ھوقۇقى بىلەن مەمۇرىي ھوقۇنىڭ تېخىمۇ زىچ بىرىكىشى بىر ئىلھام مەنبەسى سۈپىتىدە ئەمەلدارلار ۋە زىيالىلار مەسلىسىنى ھەل قىلىشتا يېڭى ئۇسۇلنى تەمىن ئېتىشى مۇمكىن.

2. ئەمەلدارلار ۋە ئۇنىڭ «ئەڭ ياخشى» تەشكىللىنىش شەكلى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغىنى ئاتالمىش «ئورگانىك مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى» ۋە «دېموكراتىيە مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمى» ھەققىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەردۇر. بىز ئىقتىساد بىلەن سىياسىنىڭ رېئال مۇناسىۋىتىنى، ئۇلارنىڭ تەشكىلىي شەكلىنى، باغلىنىشىنى، فۇنكسىيەلىرىنىڭ ئىپادىلىنىش شەكىللىرىنى تەكشۈرۈشىمىز كېرەك. بۇ نەرسىلەرنىڭ ئىچىدە دۆلەت ھاياتى (بىرلىككە كەلگەن دۆلەت شەكلى، فېدېراتسىيە، فېدېراتسىيەلىك دۆلەت بىرلەشمىسى، دۆلەتلەر فېدېراتسىيەسى ۋە فېدېراتسىيەلىك دۆلەت قاتارلىقلار)، دۆلەتلەر ئارا ھايات (بىرلەشمە، ئوخشىمىغان شەكىلدىكى خەلقئارا سىياسىي ئەندىزە)، سىياسىي كۇلتۇر ئۇيۇشمىلىرى (دىنىي جەمئىيەت، ساخاۋەت جەمئىيىتى، كاتولىك جەمئىيىتى) ھاياتى ھەمدە ئىقتىسادىي بىرلەشمە (كاتېل، توراس) ھاياتى قاتارلىقلار بار.



ھۆكۈمدارلار دەستۇرى

بۇرۇن (1914 ـ يىلىدىن ئىلگىرى) گېرمانىيەلىكلەرنىڭ ئېسىل كۈلتۇرەل هايات ۋە مەلۇم خەلقئارا سىياسىي كۈچ جەھەتتىكى تىزگىن ئورنى توغرىسىدا مۇنازىرىلەر بولغان. ئۇنداقتا، زادى مۇشۇنداق تىزگىن ئورۇن مەۋجۇدمۇ؟ مەۋجۇد بولسا قەيەردە؟ شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى: ① بۇ خىل ئۇستۇنلۈكنى ساقلاپ قالىدىغان ھېچقانداق ئورگانىك، ئىنتىزامى رىشتە مەۋجۇد ئەمەس، شۇڭا بۇ خىل ئۇستۇنلۈك پەقەت ئابستراكت كۈلتۇر تەسىرى ۋە ئىشەنچسىز ئابرۇي جەھەتتىكى هادىسىدۇر، خالاس. ② بۇنداق تەسىر ئەمەلىي پائالىيەتكە ئالاقىسز، ئەكسىچە، ئەمەلىي پائالىيەتمۇ پارچە ـ پۇرات، قىسمەن بولۇپ، ئورتاق نىشانغا ئىگە ئەمەس. قانداق تۈزۈم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ھېچقانداق مەركەزلەشتۈرۈش تۈزۈمىدىن گەپ ئاچقىلى بولمايدۇ. بەلكىم، ئاز ساندىكى زىيالىلار بۇنداق تەسىرنى ھېس قىلار، ئەمما ئۇلارنى خەلق ئاممىسىغا باغلاپ تۇرىدىغان رىشتە كەمچىل. بۇ شۇ ۋاقىتتىكى ۋەزىيەتنىڭ ئالاھىدىلىكىنى شەكىللەندۈرگەن...



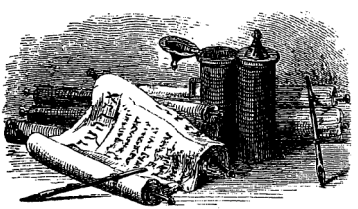
جەمئىيەتشۇناسلىق ۋە سىياسىي

جەمئىيەتشۇناسلىقنىڭ گۈللىنىشى سىياسىي بىلەن سىياسىي ماھارەتنىڭ 19 ـ ئەسىردىكى خارابلىشىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك. جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى ھەقىقىي مۇھىم نەرسە بەربىر سىياسىي ئىلىمدۇر. «سىياسەت» پارلامېنت سىياستى ياكى خۇسۇسىي گۇرۇھلار سىياستى دېگەن گەپكە باراۋەردۇر. كىشىلەر ئاساسىي قانۇن ۋە پارلامېنتقا ئەگىشىپ، «تەبىئىي تەدرىجىي تەرەققىيات» كېلىپ چىقتى، جەمئىيەت شەكسىز بىر ئاساسقا ئېرىشتى، دەپ ئىشەندى. شۇنداق قىلىپ، ئادەملەر تەبىئىي پەن مىتودلىرى ئارقىلىق جەمئىيەتنى تەتقىق قىلالايدىغان بولدى. نەتىجىدە، دۆلەت ئۇقۇمىنىڭ نامراتلىقى كېلىپ چىقتى. ئەگەر سىياسىي دۆلەت ھەقىقىدىكى تەلىمات بولىدىغان بولسا، دۆلەتمۇ ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى ئاقلايدىغان ۋە ساقلايدىغان، مەھكۇملارنىڭ ئۆزى خالاپ قوشۇلۇشىنى قولغا كەلتۈرىدىغان ئەمەلىيەت ۋە نەزەرىيە پائالىيىتىنىڭ ئۇنۇمۇبرسال گەۋدىسىدىن ئىبارەت بولىدىغان بولسا، جەمئىيەتشۇناسلىقتىكى تۈپ مەسىلىمۇ سىياسىيدىن ئىبارەت بولۇپ چىقىدۇ. ئەگەر جەمئىيەتشۇناسلىقتا ئۇنىڭدىن باشقا نەرسە بار دېيىلسە، ئۇ تامامەن قىممىتى يوق

نەرسىلەردۇر. بىز بۇخارىن تەكىتلىگەن مەسىلىنى كىشىلەرنىڭ سەمىگە سالىمىز. بۇ مەسىلە سىياسىينى ئەمەلىيەت پەلسەپىسى بىلەن بىللە قويغاندا، قانداق مۇناسىۋەت كېلىپ چىقىدۇ؟ ئىككىسى ئىككى خىل ئىشمۇ ياكى سىياسىي تېخنىمۇ كەڭ دۇنيا قاراش ياكى تېخنىمۇ ئۇزۇل ـ كېسىل مەنىگە ئىگە بولۇپ كەلتۈرۈپ چىقىرىلغانمۇ، ئۇ تەجرىبە ياكى ئەمەلىيەت ھەققىدىكى پىرىنسىپمۇ، بۇ يەردىكى پەلسەپە سىياسىيدىن كېلىپ چىقىقان ئاشۇ ئۇقۇم ۋە كاتېگورىيەلەردىن تۇزۇلگەن ئىلىمدىن ئىبارەتمۇ دېگەندەك بىر قاتار مەسىلىلەردۇر.

ئەگەر بىز ئادەمنى تارىخ تەرىپىدىن بەلگىلەندى، مۇئەييەن تارىخىي شارائىتتىكى ئىجتىمائىي مۇناسىۋەتنىڭ مەھسۇلى دەپ قارىساق، ئۇنداقتا، بىز جەمئىيەتشۇناسلىقنى ئادەملەرنى چەكلەپ تۇرىدىغان شارائىت ۋە قانۇنلارنى تەتقىق قىلىدۇ دېسەك بولامدۇ؟ بىز ئادەمنىڭ ئۆزىنىڭ ئىرادىسى ۋە سۇبېيكتىپلىقنى نەزەردىن ساقىت قىلىۋېتەلمىگەن ئىكەنمىز، ئۇنداقتا، نوقۇل يۇقىرىقىدەك قاراش خاتا بولىدۇ. «پەن» دېگەن زادى نېمە دېگەن مۇشكۇل مەسىلىنى ئالدىمىزغا قويۇپ باقايلى. پەن ئادەمنى ئۆزگەرتىپ بۇرۇنقىغا ئوخشىمايدىغان قىلدى دېگەن نۇقتا بويىچە قارىغاندا، بۇ يەردىكى «پەن» «سىياسىي ھەرىكەت» ياكى سىياسىي ئىدىيەنىڭ ئۆزى ئەمەسمۇ؟ ھەممە نەرسە سىياسي بولغان كونا ئىبارىلەرنى تەكرارلاشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن، يېڭى ئۇقۇم ئارقىلىق مۇناقىشە ئىككى سىياسىينى بىر ـ بىرىدىن پەرقلەندۇرىشىمىز كېرەك: بىرى، پەلسەپە دەپ ئاتىلىپ كەلگەن پەن؛ يەنە بىرى، مۇنتىزىم مەنىدىكى سىياسىي ئىلىمنىڭ ئۆزىدۇر. ئەگەر پەن بۇرۇن بىلىنمىگەن رېئاللىقنى بايقاشتىن ئىبارەت بولسا، ئۇنداقتا، بىز بۇ رېئاللىقنى تەجرىبىدىن

هالقىغان رېئاللىق دېسەك بولامدۇ؟ بىز بىلىنمىگەن ۋە تەجرىبىدىن هالقىغان شەيئى مەۋجۇد دەپ قارىساق بولامدۇ؟ يارىتىلغان پەن ئۇقۇملىرى سىياسىي ئەمەسمۇ؟ بۇ يەنە بۇ ئۇقۇملار خالىغانچە كەلتۈرۈپ چىقىرىلغانمۇ ياكى ئەقلى ۋە مەنپەئەلىكمۇ دېگەن مەسىلىگە باغلىق. چۈنكى، ئۇ تۈرمۇش هەققىدىكى نۇقتىئىنەزەرىمىزنى كېڭەيتىدۇ هەم تەرەققىي قىلدۇرىدۇ.





رەھبەرلىك هوقۇقى ۋە هوقۇقنى تارقاقلاشتۇرۇش

هوقۇقنى تارقاقلاشتۇرۇش ۋە ئۇنى ئەمەلىلەشتۈرۈش ھەقىقەتكى مۇھاكىمىلەر ھەمدە هوقۇقنى تارقاقلاشتۇرۇشقا ئەگىشىپ كېلىپ چىققان قانۇنىي نەزەرىيەلەرنىڭ ھەممىسى، ئالاھىدە تارىخىي شارائىتتىكى پۇقرالار جەمئىيىتى بىلەن سىياسىي جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدىكى كۈرەشنىڭ مەھسۇلى. بۇ تارىخىي شارائىت مۇئەييەن تۇراقسىز سىنىپىي مۇۋازىنەتكە ئىگە بولۇپ، ئۇ مەلۇم تېپتىكى زىيالىلارنىڭ كونا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ بوغۇشىغا ناھايىتى كۆپ ئۇچرىشىغا باغلىق بولىدۇ. مۇناقىچە ئېيتقاندا، جەمئىيەتنىڭ ئىچكى قىسمىدا كىروچى ئېيتقان «دىنىي جەمئىيەت بىلەن دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى مەڭگۈلۈك توقۇنۇش» پەيدا بولىدۇ. بۇ يەردىكى «دىنىي جەمئىيەت»نى پۇقرالار جەمئىيىتىنىڭ ئورتاق گەۋدىسىگە ۋەكىل قىلىشقا بولىدۇ. دۆلەت بولسا مۇئەييەن ئالاھىدە تەرەققىيات باسقۇچىدا ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە تورۇشىغا بولغان ئارزۇ ـ ئىستەكنى كۆرسىتىدۇ. بۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، دىنىي جەمئىيەتنىڭ ئۆزىلا دۆلەتكە ئايلىنالايدۇ، يۇقىرىدەك توقۇنۇش، ئىلمانىي (دىنسىزلانغان) بولغان ياكى ئىلمانىيلىشىۋاتقان پۇقرالار جەمئىيىتى بىلەن دۆلەت ـ دىنىي جەمئىيەت ئوتتۇرىسىدا يۈز بېرىدۇ (بۇ ۋاقىتتىكى دىنىي

جەمئىيەت دۆلەتنىڭ تەشكىلى قىسمىغا ئايلىنىپ بولغان بولۇپ، مەلۇم ئىمتىيازلىق گۇرۇھلار كونترولىدىكى دىنىي جەمئىيەتنىڭ تەركىبىگە ئايلىنىدۇ، دىنىي جەمئىيەت ۋەكىللىكىدىكى ئاشۇ پۇقرالار جەمئىيىتىنىڭ يارىدەمىدە ئۆزىنىڭ مونوپوللىقىنى قوغدىماقچى بولىدۇ.)

سىياسىي ۋە ئىقتىسادىي لىبېرالىزىمغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ھوقۇقنى تارقاقلاشتۇرۇشنىڭ مۇھىملىقى مۇنداق يەردە: ھەرقانداق لىبېرال ئىدىئولوگىيە ئۆزىنىڭ كۈچى ۋە ئاجىزلىقىنى قوينىغا ئالغان ھالدا ھوقۇقنى تارقاقلاشتۇرۇش پىرىنسىپىدا خۇلاسىلىنىدۇ. شۇڭا، لىبېرالىزىمنىڭ ئاجىزلىقى تېخىمۇ ئاشكارلىنىدۇ، يەنى بىيۇروكراتلار پەيدا بولۇپ، ھوقۇق يۇرگۈزىدۇ ـ دە، ھامان بىركۈنى دەرىجە جەمئىيىتى (سىنىپ جەمئىيىتى) كېلىپ چىقىدۇ. نەتىجىدە، خەلقتە قايتا سايلام ئۆتكۈزۈش تەلىپى پەيدا بولىدۇ، بۇ تەلەپ ئۆز نۆۋىتىدە رادىكالىبېرالىزىم تۈسىگە كىرىدۇ، لىبېرالىزىمنىڭ ئۆزىمۇ بەرباد بولىدۇ.

ھوقۇق تارقاقلاشتۇرۇلغان شارائىتتىكى دۆلەتنىڭ بىرلىكى مۇنداق بولىدۇ: پارلامېنت (دۆلەت مەجلىسى) پۇقرالار جەمئىيىتىگە بەكرەك تايىنىدۇ، ئەدلىيە ھوقۇقى ھۆكۈمەت بىلەن پارلامېنت ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ، قانۇننى ئىزچىللاشتۇرىدۇ (ھەتتا ھۆكۈمەتكە قارشى تۇرالايدۇ.) ئەلۋەتتە، بۇ ئۇچ ھوقۇقنىڭ ھەممىسى سىياسىي رەھبەرلىك ھوقۇقىنىڭ ئىزالىرى بولۇپ، پەقەت قاتلىمى ئوخشاشمايدۇ. ئۇلارنىڭ تەرتىپى: ① پارلامېنت؛ ② ئەدلىيە؛ ③ ھۆكۈمەت. دەققەت قىلىشقا تېگىشلىكى، سوتنىڭ ئادالەتسىزلىكى ئاۋامدا ئىنتايىن ناچار بولغان تەسىراتنى پەيدا قىلىدۇكى، رەھبەرلىك ھوقۇقى ئاپپاراتى بۇ جەھەتتە ناھايىتى سەزگۈر بولۇپ، ساقچى ۋە مەمۇرىيەتنىڭ ئۆكتەملىك قىلىمىشلىرىدىن ھەزەر ئەيلەش كېرەك بولىدۇ.



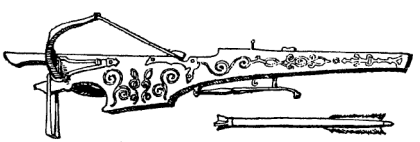
قانۇن نۇقتىئىنەزىرى

قانۇن نۇقتىئىنەزىرى ئۇزۇل - كېسىل يېڭىلىنىشى كېرەك. بىر پۈتۈنلۈك نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، بۇرۇن مەۋجۇد بولغان تەلىماتلاردىن بۇنداق يېڭىلىققا ئېرىشكلى بولمايدۇ. ئەگەر دۆلەت مۇئەييەن مەدەنىيەت ۋە پۇقرانى بارلىققا كەلتۈرۈپ، ئۇنى ساقلاپ، يېڭى ۋەزىيەت بەرپا قىلماقچى بولىدىكەن، بۇ جەھەتتە قانۇن مۇھىم قورالدۇر. پەقەت مۇشۇنداق قانۇنلا نىشانغا ماسلىشالايدۇ، ئاكتىپ ئاقىۋەتكە ئۇنۇملۇك مەسئۇل بولالايدۇ.

قانۇن نۇقتىئىنەزىرى بارلىق تەجرىبىدىن ھالقىغان تەرىبلەر ۋە مۇتلەقلىقتىن ساقىت بولۇشى كېرەك، يەنى ئۇ بارلىق ئەخلاقىي مەستانىلىقتىن قۇتۇلۇشى كېرەك. بىراق دۆلەت جازالاشنى مەقسەت قىلماي، خەۋپكە قارشى كۈرەش قىلىدىغان مەۋقەدە بولۇشى كېرەك. دۆلەتنى بىر مائارىپچى سۈپىتىدە كۆرۈش مۇۋاپىقتۇر، چۈنكى دۆلەتنىڭ نىشانى يېڭى بىر مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىشتۇر. دۆلەت تۈپ نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، ئىقتىسادقا قارىتا رول ئويناپ، ئىقتىسادىي بازىسىنى قايتا تۈزىدۇ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئىقتىسادىي بازىسىنى ئىسلاھ قىلىدۇ. ئەمما بىز بۈنىڭدىن ئۈستىقۇرۇلمىنى ئۆز مەيلىگە قويۇۋەتسە بولىدۇ دېگەن خۇلاسىگە كېلەلمەيمىز. ئۈستىقۇرۇلما ساھەسىدە



دۆلەت ئوخشاشلا ھەقىقىيلەشتۈرۈش، تەرەققىي قىلدۇرۇش قورا-لى بولىدۇ. بۇ پىلانلىق ھالدا خىزمەت قىلىدۇ، ئىلھاملاندۇرىدۇ، كۈشكۈرتىدۇ ۋە جازالايدۇ. بىز مۇئەييەن تۈرمۇش شەكلىنى يارىتقان ئىكەنمىز، جىنايەت ۋە سەۋەنلىكنى ئەخلاقىي مەنىدىكى جازالاشنىمۇ قوبۇل قىلىشىمىز كېرەككى، ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى خەۋپ مەنىسىدە سوتلاش بىلەن كۈپايىلىنىپ قالساق بولمايدۇ. قانۇن دېگىنىمىز دۆلەت تەرىپىدىن يولغا قويۇلغان ئاكتىپ مە-دەنىي پائالىيەتنىڭ ئىچىدىكى باستۇرۇش خاراكتېرلىك پاسسىپ تەرەپتۇر. مەسىلەن، شەخس ۋە كوللېكتىپنى مۇكاپاتلاش قانۇنىي تەرتىپ ئىچىگە كىرىشى كېرەك. جازالاشمۇ شۇنداق. (جازالاشمۇ ئاۋام پىكىرلىرىنىڭ رولى ئارقىلىق يۈرگۈزۈلۈشى لازىم.)



كىتاب ئىسمى: ھۆكۈمدارلار دەستۇرى
ئاپتورى: نىكولو ماكياۋللى [ئىتالىيە]
تەرجىمە قىلغۇچى: ئابدۇقادىر جالالىددىن
مەسئۇل مۇھەررىرى: جاسارەت غوپۇر
مەسئۇل كوررېكتورى: دىلنۇر ئابدۇراخمان
مۇقاۋىنى لايىھەلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ
نەشرىيات: شىنجاڭ گۈزەل سەنئەت ـ فوتو سۈرەت نەشرىياتى
شىنجاڭ ئېلېكترون ئۇن ـ سىن نەشرىياتى
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى ئىقتىساد ـ تېخنىكا تەرەققىيات رايونى
پەن ـ تېخنىكا باغچە يولى 7 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830011
تارقاتقۇچى: شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسى
زاۋۇت: شىنجاڭ شىنخۇا باسما زاۋۇتى
فورماتى: 1230 × 880 م م 1/32
باسما تاۋىقى: 8.5
نەشرى: 2011 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
بېسىلىشى: 2013 ـ يىلى 8 ـ ئاي 1 ـ قېتىم بېسىلىشى
كىتاب نومۇرى: ISBN 978-7-80744-972-0
باھاسى: 30.00 يۈەن